tarih VE toplum

4000 TL (KDV DAHİL) AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ / KASIM 1989

TANZİMAT'IN YANKILARI / *ORHAN KOLOĞLU*
TANZİMAT EKONOMİSİ / *ZAFER TOPRAK*
TANZİMAT'IN HUKUK KURUMLARI / *FAHRİ ÇOKER*
SADIK RİFAT PAŞA / *NECDET KURDAKUL*
BURSA TEKKELERİ / *MUSTAFA KARA*
MİDHAT PAŞA / *ZEKİ ARIKAN*
BİR İSTANBUL VARDI / *REŞAT D.TESAL*

71

İletişim Yayınları

İÇİNDEKİLER

MELİHA YETKİN
Osmanlı Basını'nda Yüz Yıl Önce Bu Ay
4

TÜRKİYE'DE SOLUN TARİHİNDEN
70 Yıllık Bir Bildiri
6

ATATÜRK SAYFASI
9

TANZİMAT FERMANI
10

ORHAN KOLOĞLU
Tanzimat'ın Yankıları
12

FAHRİ ÇOKER
Tanzimat'ın Hukuk Kurumları
16

ZAFER TOPRAK
Tanzimat Ekonomisi ve "Günah Keçisi"
21

ZEKİ ARIKAN
Midhat Paşa ve 1876 Anayasası'nın Savunusu
23

REŞAT D.TESAL
Bir İstanbul Vardı II
28

KEVORK PAMUKCİYAN
İstanbul'un En Büyük Sel Felaketi
34

ALİ BİRİNCİ
Mustafa Suphi Hakkında Yeni Belgeler
36

HALİL ERDOĞAN CENGİZ
"Yahşı Fakih"
39

MUSTAFA KARA
Bursa Tekkeleri
42

METE TUNÇAY
Türkiye Yahudiliği Hakkında 1. Uluslararası Kongre
51

OSMAN DOĞRU
27 Mayıs İktidarı ve Silahlı Kuvvetler Birliği
53

NECDET KURDAKUL
Mehmet Sadık Rifat Paşa
56

KİTABİYAT

MEHMET ALİ KILIÇBAY
Avrupalı Gözüyle Tanzimat

METE TUNÇAY
Tanzimat I
63

Kapak: Tanzimat Madalyası.

tarih toplum KASIM 1989 • CİLT 12 • SAYI 70

İletişim Yayınları A.Ş. Adına Sahibi: Murat Belge / **Sorumlu Yazı İşleri Müdürü:** Nihat Tuna / **Yayın Yönetmeni:** Mete Tunçay / **Yayın Koordinatörü:** Fahri Aral / **Görsel Tasarım ve Düzenleme:** Bora Çetinkaya

Danışma Kurulu: Emre Dölen, Uygur Kocabaşoğlu, Şevket Pamuk, Zafer Toprak, Aydın Uğur

İletişim Yayınları **Genel Yönetmen:** Murat Belge / **Genel Müdür:** Nihat Tuna / **Düzelti:** F.M. Öztan, Remzi Abbas / **Okur İlişkileri:** Mürvet İşgör / **Satış ve Dağıtım:** Burhan Kutlutürk

PERKA A.Ş. **Genel Müdür:** Ahmet Asena / **Kamera:** Cemal Törün, Muammer Balta, Murat Keylan / **Montaj:** Vahit Mahmatlı, Ümit Ayar, Turgay Tekatan / **Dizgi:** Hüsnü Abbas, İsmail Abbas, Hamit Balaban, Ersin Çalışkan / **Renk Ayrımı:** Sepco Grafik / **Baskı:** Ayhan Matbaacılık / **Dağıtım:** Hürriyet Holding A.Ş.

Tarih ve Toplum Aylık Ansiklopedik Dergi / İletişim Yayınları, 1989

İletişim Yayınları A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han 34400 Cağaloğlu-İSTANBUL Tel: 516 22 60-61-62
Konur Sk. No: 24/4 06640 Yenişehir-ANKARA Tel: 125 36 00 - 125 20 71
857. Sokak İzmiroğlu İşhanı No: 306 35250 Konak-İZMİR Tel: 14 90 42

Abone Koşulları: Yurtiçi 48.000 TL/yıl • Avrupa-Ortadoğu 48 $/yıl • ABD-Latin Amerika: 78 $/yıl • Avustralya: 87 $/yıl • Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir. Yurtiçi abonelik için yıllık abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin üzerine "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresinin yazılarak fotokopisini, isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. Yurtdışı abonelik için bedelin **İLETİŞİM A.Ş.'NİN PAMUKBANK TÜRBE ŞUBESİ 865277** no'lu DTH'na havale etmeniz ve dekont fotokopisini isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. **Kıbrıs'ta Satış Fiyatı:** 4.000 TL.

Okuyucu Mektupları

Osmanlı Feodalitesi

TARİH VE TOPLUM'un Eylül 1989 sayısında yeralan, Ayda Arel'in "Arpaz'da Beyler Konağı" adlı makalesini zevkle ve yararlanarak okudum. Ancak yazının hemen başındaki editör müdahalesine yönelik birkaç şey söylemek istiyorum.

Bu küçük ibarede, "Bu yazıda, mimarlık tarihi açısından, hiç değilse Batı Anadolu'nun bir döneminde feodalite olduğuna ilişkin açık kanıtlar sunuluyor" denilmektedir. Bunun ikircikli bir ifade olduğunu sanırım siz de kabul edersiniz. Eğer feodalitenin, mimari tarihinin de bir unsuru olduğu kastediliyorsa, buna katılmak mümkün değildir. Nasıl ki, kapitalist veya köleci bir mimari yoksa, feodal bir mimari de yoktur.

Yok eğer, mimari özelliklere bakılarak, feodalite teşhis ediliyor deniliyorsa, bu yazının kapsamından böyle bir saptamanın üretilmesinin zorlama olduğunu düşünüyorum. Çünkü tahkim edilmiş Batı Anadolu evleriyle senyör şatoları arasında bir paralellik kurularak genellemeye gidiliyormuş izlenimini alıyorum.

Sizin de çok iyi bildiğiniz üzere, bir sosyal formasyonu unsurlarından birine indirgeyerek tanımlamak olanaksızdır. Üstelik bu unsurların çoğu başka formasyonların unsurları da olabilirler. Tahkimatlı ev (şato) bu cins unsurlardan biridir ve bana göre, feodalitenin kendine özgü karakteristiklerinden biri değildir. Daha çok senyörlüğü belirler ve senyörlük de feodalite öncesinde varolduğu gibi, bu sistemin iflâsından sonra da yaşamaya devam etmiştir. Tarihin iyice belirli bir kesitinde ve belli bir mekânda (Avrupa) feodal üretim ilişkileriyle senyörlüğün evlenmiş olmaları, senyörlüğü belirleyen tüm öğelerin aynı zamanda feodaliteyi de belirleyen unsurlar oldukları anlamına gelemez.

Ukalâlığımı mazur göreceğiniz umuduyla, saygılarımı sunarım.

MEHMET ALİ KILIÇBAY/ANKARA

Halvetî Tekkesinin Yazıtı

TARİH VE TOPLUM'un Ekim 1989 tarihli 70. sayısında, "Arnavutluğun Berat Şehrinde Bir Halvetî Tekkesinin Kitabesi" başlığı altında yayınlanan fotoğraftaki yazının yeni harflere çevrilmiş biçiminde bazı yanlış okumalar, birkaç da eksiklik göze çarpıyor.

Eksiklikler:

1) İkinci satırdaki *Kurt Ahmet Paşa* sözünden sonra birkaç sözcük daha var; klişenin o köşesi karanlık olduğu için ne yazık ki okunamıyor (resmin aslı aydınlık olsa gerek).

2) En sondaki *Sene* sözcüğü ile üstündeki tarih hiç yazılmamış. *Sene* sözcüğü okunabiliyor ise de, üstündeki tarih yine karanlıkta kalmış.

Yanlış Okumalar:

Söz konusu yazıt, aruz ölçeğinin *Fâilâtün fâilâtün faâilâtün fâilün* kalıbıyla yazılmış manzum bir parçadır. Aruz ölçeği, metinlerin okunmasında yardımcı olur. Ondan yararlanarak, bazı dizelerin okunuşunu düzeltebiliriz:

1) *Ahmet Muhtar'a yâ Râb kıl salât ile selâm* dizesinin başını şöyle okumak gerekir:

Ahmed-i muhtâra yâ Rab...

Buradaki *muhtâr* (seçkin) sözcüğü özel ad değildir; Muhammet peygamber için kullanılan bir sıfattır; *Ahmed-i muhtâr* kalıplaşmış bir sözdür, Fuzuli'nin *Su kasidesi*'nde de geçer:

İktidâ etmiş tarîk-i Ahmed-i muhtâra su

2) Buradaki *Rab* sözcüğünün *a* seslisi *kısa a*'dır, *uzun â* değildir.

3) *Âl ve ashabına hem ki anlardurur nevhîz râh* dizesini ölçeğe uydurmak için şöyle okumak gerekir:

Âl ü ashâbına hem k'anlardurur nevhîz-i râh

4) Son dize şöyle okunmuş:

Barekâllah habbeza tarih "halvethanıkât"

Doğrusu şöyle olacak:

Bârekâllah habbezâ târîh "Halvethânkaah"

Hanıkât diye okunan sözcüğün doğrusu *hânkaah* (tekke)'tır; böylece, üstteki dizelerde gördüğümüz uyaklara da (kafiyelere) [*ilâh, güvâh, râh*] uyulmuş olur.

Not: Eski harfli metinleri yayınlamayı ilke edinen *Tarih ve Toplum* dergisi, onları iki elden geçirmeğe özen gösterse iyi olur; birinin gözünden kaçanı öbürü görebilir.

Başarı dileklerimle.

CEVDET KUDRET/İSTANBUL

OKUYUCULARA MEKTUP

Bu sayımız, 150. yıldönümü dolayısıyla Tanzimat ağırlıklı olarak hazırlandı. Ferman'ın metninden başka; Orhan Koloğlu Tanzimat'ın Osmanlı ülkesinin çeşitli bölgelerinde (ve Batı'da) uyandırdığı yankıları aktarıyor; Fahri Çoker Paşa, Tanzimat'ın hukuk düzenine getirdiği yenilikleri inceliyor; Zafer Toprak'ın denemesi, bugünün egemen ekonomi anlayışı açısından Tanzimat iktisadiyatını değerlendiriyor; Necdet Kurdakul ise, Tanzimat ricalinden, siyaset üstüne kafa yormuş bir devlet adamının görüşlerini özetleyip çözümlüyor. Zeki Arıkan'ın Mithat Paşa'yla ilgili yazısı da, bir bakıma aynı konuyla eklemlenmekte.

Prof.Dr. Reşat Tesal'ın ilk bölümünü geçen ay yayımladığımız "Bir İstanbul Vardı..." başlıklı anıları, bu sayıda sona erdi. Kevork Pamukciyan ise, İstanbul'un iki yüz yıl önce uğradığı bir sel felâketini özgün Ermenice kaynaklardan yararlanarak hikâye etmekte.

Halil Erdoğan Cengiz arkadaşımızın, günümüze yalnızca adı kalan ilk Osmanlı tarihçisi Yahşi Fakih'in eserini, daha sonraki anonim tarihlerde arayışı, ilginç olduğu kadar değerli bir çaba. Mustafa Kara'nın Bursa Tekkeleri hakkındaki yazısı da oldukça önemli bir araştırmanın ürünü.

Benim kendi merak ve uğraş alanım açısından, bu sayımızdaki en önemli katkı, Ali Birinci arkadaşımızın ilk kez yayımladığı, Mustafa Suphi ve babası hakkındaki arşiv belgeleri. Osman Doğru'nun 27 Mayıs'la ilgili kısa yazısı ise yakın tarihimizden çarpıcı bir kesit sunuyor.

Geçen ayın üçüncü haftasını İsrail'de geçirdim. Orada katıldığım toplantının programatik öyküsünü bu sayıda aktarıyorum. Umudum, yazımda da belirttiğim gibi, sunulan tebliğlerin kimilerini kısa sürede çevirip, burada yayımlamak. Karşılaştığım Türk Yahudilerinin yaşamlarına ilişkin izlenimlerimse, Sokak dergisinde çıkmış olacak sanırım.

Mehmet Ali Kılıçbay'ın, Okuyucu Mektupları sayfasındaki notu, bu arkadaşımızın Osmanlı düzeni bağlamında Asya Üretim Biçimi partizanlığından kaynaklanan aşırı duyarlığını yansıtıyor. Ama bu mektup dolayısıyla bir kez daha açıklamak isteriz ki, çoğu yazıların başında, iki çizgi arasında verilen cümleler, o yazıyı hazırlayan yazarın sözleri değildir. Okuyucuları yazıyı okumaya teşvik etmek amacıyla bizim yaptığımız (bazan kışkırtıcı) yorumlardır. Nitekim, Kılıçbay'ın değindiği araştırmanın yazarı Bayan Arel de, böyle bir sıçramalı sonuç çıkarmamıştır.

Bu sayıda, Tanzimat'la ilgili üç kitap hakkında sadece iki yazımız var. Mutad sayfalarımızda ise, yüz yıl önceki Osmanlı Basınından Seçmeleri, Sol Tarihimizden bu vakte kadar bilinmeyen bir belgeyi, vefat edeli bu ay tam elli yıl olan Atatürk'ün ölüm yıldönümleriyle ilgili sinema ilânlarını bulacaksınız.

Gelecek ay yine buluşmak üzere, hepinizi sevgi ve saygıyla selâmlarım.

METE TUNÇAY

Düzeltme ve Özür

Geçen sayımızda çıkan, Necdet Sakaoğlu'nun "18. Yüzyılda İstanbul Evleri ve Sorunları" başlıklı incelemesinde resimler ve alt yazıları teknik bir dikkatsizlik yüzünden yanlış yerlerde kullanılmış. 29. sayfadaki "Sur-içi İstanbul"un altına, 32-32. sayfalardaki "Galata" konacak ve alt yazı, her ikisinin okuyucularca kıyaslanmasına hizmet edecekti. 29. sayfadaki "Yeniköy'de yalılar" da, 31. sayfada, "Beykoz'da yalılar" ile alt alta olacak ve yinelenen resimaltı yazısı bu kez "Beykoz'da ve Yeniköy'de yalılar" girişiyle yer alacaktı. Özür dileyerek düzeltiriz.

Ayrıca, yine geçen ay İzmirli yazarımız sayın Aydoğan Demir'in adı, dergimizin kapağında ve ilk (künye) sayfasında yanlışlıkla Aydemir Doğan diye çıkmış. Yazısının başlığı da, her iki yerde "Sultanların Muhteşem Düğünlerinden" olarak verilmiş. Oysa, yazı okununca anlaşılacağı gibi, arkadaşımız, teknik servisin metinde her nedense kullanmadığı bu üst başlıkla, şimdiye kadar hep "Sultanların muhteşem düğünleri" üstünde duruldu, bir de sıradan insanların nasıl evlendiklerine bakalım demek istemişti. Değerli yazarın ve okuyucuların bizi bağışlamalarını diliyoruz.

Müdürü: Mihran, Mahall-i idare ittihaz olunan matbaanın sahibi. Umür-ı idare ve umur-ı tahririyye ve gazeteye müteallik hususât-ı sâire için müdürü izzetlü Mihran Efendiye müracaat olunur. Posta ücreti verilmemiş mektuplar kabul olunmaz. Mekâtib-i vâride gazeteye derc olunsun olunmasın iâde edilmez. Mahall-i idaresi: Bâbıâli Caddesinde 7 numerolu (Mihran Matbaası)dır. İstanbul için seneliği Mecidiye yirmi guruş hesabıyla 80, altı aylığı 45, vilayât için posta ücretiyle beraber seneliği 130, altı aylığı 70, demiryol ve vapur ile her nüsha ayrı ayrı gönderilir ise seneliği 170, altı aylığı 90 guruştur. Gazetenin mesleğine muvâfık ve menâfi-i umumiyyeye müteallik olan evrak maa-l-memnûniyye derc olunr. Ancak gönderilecek mekâtibin derc olunup olunmamasından idare mes'ul olmaz. Âdî ilânâtın satırından 2 ve banka ve şirket ve umür-ı sarrafiyyeye müteallik ilânlardan 5 ve havâdis sırasına derc olunacak mu'tenâ ilânâtdan 10 guruş alınır. Nüshası 10 para Hergün neşrolunur.

SABAH

Osmanlı Basını'nda

Yüz Yıl Önce Bu Ay

MELİHA YETKİN

İCMAL

"Girit Bizim Canımız"

☐ Girit meselesinin bidâyet-i zuhurundan beri matbuat-ı Osmaniyye netice-i hâle intizaren ol bâbta beyan-ı re'y [fikir açıklamak] ve mütalâadan geri durmamıştı.

Bir memleketi ser-menzil-i saadet [mutluluk durağı] ve umrâna [bayındırlığa] îsâl edecek [ulaştıracak] derecede fikr-i müsaade-karâne ile tertib edilmiş bir kanun-u mahsusa mazhar olan, bundan başka hâiz olduğu müsâadat-ı fevkalade [olağanüstü yardımlar] vakit vakit hissolunan lüzum üzerine tevsî edile edile [genişletile genişletile] hakikat en mütemeddin [uygar] milletlerce dahi şâyân-ı gıbta olacak serbestî-i müessesât-ı kanuniyyeden müstefid olmuş bulunan cezîre [ada] ahalisi heman da nadir el-emsal olan müessesât-ı mezkûreden istifade ile memleketlerini memâlik-i mütemeddinenin en parlak mamure-zârlarından [bayındır yerlerinden] daha güzel bir nokta-i kemal-i umrâna îsâl için cidden ve müttehiden [birlikte] teşmîr-i sâk-i ihtimam edecek [özen göstermeye paçaları sıvayacak] yerde fırka münazaâtı [parti çekişmeleri] gibi herhalde miskinâne sayılmak iktizâ eden birçok âmâl-i beyhûdeye kapılıp güzel cezirelerini harab-âbâde döndürecek teşebbüsâta bugün ilk defa girişmiş olmadıklarından biz Girit mesele-i âhiresinin sebeb-i zuhuru da fırka münazaâtından ibaret olduğunu muhakkak görerek Hükümet-i Seniyyenin müdahale-i teslim-bahşâsıyla [yatıştırıcı müdahalesiyle] Girit fark-ı ahalîsinin sükûn ve itidale avdet ve kendi aralarındaki münâfese-i gayrı lâyıkayı [yakışıksız çekemezliği] menâfi-i umumiyye-i cezireye feda etmeye sarf-ı himmet eyleyeceklerini ümit ediyorduk.

Devletlû Şakir Paşa hazretlerinin cezireye irsaliyle beraber ittihaz etmiş oldukları tedâbir-i sâibe-i teskin-perverâne [amaca uygun önlemler] cezîre halkı miyânında [arasında] Müslümanlar şöyle dursun, ekser Hıristiyanlar tarafından dahi takdir edilmiş olduğundan bunlar bundan evvel nasılsa iğfalâta [aldatmalara] kapılmış ve kendi rahat ve sükûnlarını yine kendi elleriyle haleldâr etmiş olduklarını anlayarak âhiren asâkir-i Osmaniyyenin taht-ı muhafazasına alınmış bulunan yerlere avdetle hareket esnasında harab olmuş olan me'vâlarını [vatanlarını] yeniden tesise ibtidar eylemeleriyle Matbuât-ı Osmaniyyenin ümid-i vâki'inde ne kadar isabet eylemiş olduğu sâbit olmuş ve cihan-ı medeniyyet dahi Girit meselesi denilen şeyin cezîrede fırka ihtilafâtını tezyîd eylemeyi menâfi-i hususiyyelerine muvâfık bulan birtakım adamların eser-i sun'iyyesi olup anlar meydan-ı nüfuzdan çekilince cezîrede İslâm, Hıristiyan umum halkın, daire-i sükûn ve âsâyişte kalmayı herşeye tercih eyleyeceklerini anlamışlardır... (3 Teşrin-i Sân-i 1889)

☐ Girit'te âhiren tahaddüs eden vakâyie [ortaya çıkan olaylara] önayak olmuş olan erbâb-ı şekavet ve cinayetten maâdâ [cinayet ve eşkıyalık erbâbından başka] mücerred hayır ve şerri idrak edememelerinden dolayı vukûâtta cüz'î ve küllî medhali olanlar hakkında ilân buyrulan afv-ı umumî Girit mes'elesine bir hâtime-i kat'iyye [kesin bir son] vermiş olacağı der-kârdır.

Tahkikât-ı vâkıamıza göre hadise-i âhirenin zuhurunâ sebebiyet vermiş ve afv-ı umumîden istisna edilmiş olan erbâb-ı şekavet bir iki yüz kadar eşhastan ibaret olup onlar cezîrenin en yüksek dağlarına çekilerek şimdilik oralarda barınmakta iseler de şitâ [kış] gün-

den güne kesb-i iştidâd etmekte [şiddetlenmekte] olmasıyla beraber bunların zâd [azık] va zahireleri de kendilerini gayr-ı mahdud bir müddet için idareye kâfi olamayacağından onların dahi nihayet pençe-i kanuna arz-ı teslimiyete mecbur kalacakları bedihîdir [açıktır]...

(27 Teşrin-i Sânî 1889)

DAHİLİYE

Çeşitli

☐ Rumeli muhacirlerinden on sekiz hâne halkı dünkü gün Varna'dan Dersaadet'e gelmişlerdir,

— İdare-i Mahsusânın Bingazi vapuru Mudanya'dan aldığı altmış nefer efrâd-ı cedideyi dünkü gün şehrimize îsal eylemiştir,

— Bahriye tabib-i kâim-makamlarından izzetlû Ohannes bey dünkü gün Ereğli'ye azîmet etmişlerdir...

(1 Teşrin-i Sânî 1889)

HARİCİYE

Büyüyünce Evlenecek

☐ İtalya Veliahdı Prens dü Napal ile Belçika Kralının kerimesi Prenses Klemantin'in izdivacı iki hânedan kralı arasında katiyyen takarrür etmiştir [kararlaştırılmıştır]. Şu kadar var ki Savua Hanedanınca öteden beri teâmül-i kadim [görenek] hükmünü almış olan bir âdet mucibince Prensin yirmi bir yaşını ikmal etmesi lâzım geleceğinden ve Prens ise 1890 senesi mevsim-i şitâsında [kış mevsiminde] sinn-i mezkûre dahil olacağından gelecek sene bu izdivac haberi resmen beyan kılınacak imiş...

(10 Teşrin-i Sânî 1889)

☐ Romanya Meclis-i Âyânı âzâsından mösyö İstoyanko bu kere (Romanya, Rusya ve İttifak-ı müselles [üçlü bağlaşma]) ünvanıyla bir kitap neşr eylemiştir.

Kitab-ı mezkûrun müellifi bu eserinde mesâil-i siyasiyyeyi arîz ve amîk [enine boyuna] tedkik eyledikten sonra Rusya'nın hal ve istikbalde ittifak-ı müsellese dehâletini tasvib eylemiş ve Romanya ittifak-ı mezkûre dehâlet edecek olursa Rusya'nın âmâline karşı bir sedd-i hâil [engel] teşkil etmek üzere Balkan hükûmâtı arasında bir ittihad husulü imkân dâiresine gireceğinden bahsetmiştir...

(27 Teşrin-i Sânî 1889)

Çar Prusya'da ne arıyor?

— Rusya İmparatoru Üçüncü Aleksandr hazretlerinin âhiren Berlin'e vukû bulan seyahatleri neticesinden Fransa Hükûmeti dûçâr-ı şüphe olarak âdeta ol bâbtaki endişesini ketm edememiş [gizleyememiş] olduğundan müşârünileyh İmparator hazretleri el-yevm Paris'te bulunan Grandük Vladimir'e Fransa Hükûmetine i'tâyı teminât olunmasını emr eylemiştir.

Kar Yağışı

— Viyana'dan Avrupa gazetelerine verilen malûmâta göre şehr-i mezkûr ile havalisinde bir arşın kadar kar birikmiş olup Peşte ve Triyeste ile berren ve nehren [kara ve nehir yoluyla] mevcut olan muvâsalat [ulaşım] kâmilen münkatı' olmuş [kesilmiş] ve Avrupa'nın cihât-ı sâiresiyle [diğer taraflarıyla] olan muvâsalat ise gayet müşkilât ile icra kılınmakta bulunmuştur...

(28 Teşrin-i Sânî 1889)

MÜTENEVVİA

Gülmek İçin

Güftü Şînîd [Dedikodu]

☐ Lisan-ı halktan işitilmiş, kütüb [kitaplar] ve elsine-i mütenevviadan [çeşitli dillerden] toplanmış, bazısı da ihtirâi [uydurulmuş] olmak üzere şiddet ve zekâ ve hamâkati [ahmaklığı] musavver [tasvir eden] nükât-ı lâtifeyi muhtevî, tarihe müteallik meşâhirlerin ahlâk ve etvârını [tutumlarını] gösterir fıkarât ve mutâyebâtı [fıkraları] câmi'dir.

Nüshası beş kuruşa Mihran Matbaasında füruht olunur [satılır]...

(1 Teşrin-i Sânî 1889)

Huile de Foie de Morue

Kolay Morina Yağı İçmek

☐ Nahif vücudların kesb-i semen etmesi [semizlik kazanması, yağlanması] ve kemik hastalıkları ve sıraca ve göğüs hastalıklarının envâi, verem ve sâir birçok emraz için fâide ve şifâsı âlemin musaddakı bulunan [herkesce onaylanan] hâlis Norveçya balık yağının istîmâli mevsimi gelmiştir.

Teessüf edilir ki balık yağının hâlisi nâdir bulunuyor ve bulunsa bile kokusunun ağırlığı kendisini istîmâl etmek arzusunda bulunan hastegândan çoğunun nefret ve mahrumiyetini mûcib oluyor. Ve gerçi şimdiye kadar mücerred bir nokta-i nazardan bir sühûlet [kolaylık] olmak üzere balık yağı kapsülleri yapılmış ise de bunların en büyüğü nihayet üç gram yağı hâvî olabildiğinden fâide-i matlubanın [istenilen faydanın] husûle gelebilmesi için bademden daha büyük hacimde bulunan mezkûr kapsüllerden yevmiye on beş yirmi tane kadar istîmal edilmek lâzım geliyor(!)

Âcizleri ise balık yağının zerre kadar hassa-i şifâiyyesine nakîse [eksiklik] gelmemek üzere râyiha-i kerîhesini [iğrenç kokusunu] bi'l-külliye izâle edebilmeye bu kere muvaffak olduğunu ve bu halde gayet nâzik midelerin dahi kemal-i sühûlet ve memnuniyet ile balık yağı içebileceklerini ve balık yağının dahi Norveçya'dan en nefis cinsini suret-i mahsusada celb ettirdiğimi kemal-i memnuniyetle arz ve beyâna müsâraat eylerim.

Mahall-i füruhtu İstanbul'da Lâleli Cami-i şerifi karşısında Dikran Allahverdi Eczahânesi Numero 15...

(4 Teşrin-i Sânî 1889)

☐ Rus lâstik galoşlarının [ayakkabılarının] gerek dayanıklık ve sağlamlık ve gerek zarâfet ve nefâset cihetiyle şu iki sene zarfında nâil oldukları rağbet sebebiyle İstanbul tüccarlarından bazıları mezkur Rus lâstiğinin tabanında mahtum [basık] bulunan mühürlerin şeklini ve rengini ve kırmızı boyalı müsellesi [üçgeni] taklid ederek diğer memleketlerin lâstiklerini ve Dersaadet'e celb ve idhal etmiş olduklarından işbu sahte ve taklid lâstik galoşlar hakkında ahâlî-i kiramın nazar-ı dikkatini celb eder ve âcizlerinin memâlik-i şarkıyyede vekili bulunduğum "Rusyan, Amerikan, İndia Rober" Kumpanyasının meâi bulunan mezkûr Rus galoşlarının diğer taklid ve sahte galoşlardan fark ve temyizi [ayrılması, seçilmesi] için Rus lâstiklerinin hâmil oldukları asıl markaların suretlerini ber-vech-i bâlâ enzâr-ı umuma arz eylerim.

İşbu Rus lâstik galoşlarının sahibi İstanbul'da Bahçekapısında Meydancık Sokağında Ömer efendi mağazasının büyük kapısı yanında ve 45 ve 56 numerolu mağazamız ile Bahçekapısında 21 numerolu Binbirçeşit Mağazasında ve Beyoğlu Caddesinde 433 numerolu Mösyö İzidor'un mağazasında ve Yüksekkaldırım'da 663 numerolu Vantura Kardeşlerin ve Galata'da Voyvoda Sokağında 16 numerolu Zaharviç ve Kumpanyası Mağazasında bulunur...

(11 Teşrin-i Sânî 1889)

Mercanof

Türk Komünist Bolşevik Teşkilâtı

70 Yıllık Bir Bildiri

Bize, aşağıdaki belgenin fotokopisini veren Sayın Vedat Türkali, bunu Odesa'da gezdiği bir müzeden almış. Bildiri, Mustafa Suphi'nin Sovyet Devrimi sırasında Kırım'da çalıştığı dönemden kalma olabilir. ("Sovyet" sözcüğü, eskiden "Şûrâ" ile karşılanırdı).

METE TUNÇAY

I Şûrâlar hâkimiyeti ne demektir?

ŞÛRÂLAR hâkimiyeti, köylü ve amelelerin yaşayışlarını düzeltmek ve baht ve saadet ile doldurmak isteyen bir hâkimiyet demektir. Şûrâlar hâkimiyetini, yalnız kendi emek ve zahmetlerile yaşayıp da fabrika ve büyük tezgâhlara ve ticaret mağazalarına malik olmayan, kendi hesabına insanları çalıştırıp faydalanmayan kimseler intihap edebilirler. Böyle fakirler, amele ve köylüler kendileri gibi adamları intihap ederler. Yani her bir iki veya üç yüz fakir aralarından birini seçerek onlara derler: Bizler hepimiz çeşit türlü hizmetler ile meşgul olup bütün işlerin arkasından koşmak bizim için mümkün olmadığından, bizler sizleri -intihap olunan arkadaşlarımızı- bütün hayat meşakkatlarından kurtarıyoruz. Ve adaletsizliklerin olmaması, çalışmayan kimselerin bizim güç ve zahmetimizle taayyüş etmemesi için size halkın menfaatı arkasında yürümek vazifesini havale ediyoruz. Halk faydası uğruna idareyi ele almamızı ve bunların hepsi hususunda sizi intihap eden bize hesap vermenizi istiyoruz.

Zenginler - sermayedarlarla çiftlik sahipleri, tüccarlar ve hazır yiyiciler. (Mirasyediler) intihap olunamazlar. Çünkü onlar, amele ve köylünün güç ve zahmetile yaşıyorlar ve rençber halkın iyiliğini istemiyorlar. Onlar yalnız kendi ceplerini, kendi keselerini doldurmanın yolunu düşünüyorlar. İşte bundan anlaşılıyor ki, bu, köylü ve amele sovyeti yalnız köylü ve amele hâkimiyeti, rızkları kesilen insanların hâkimiyetidir. İş-

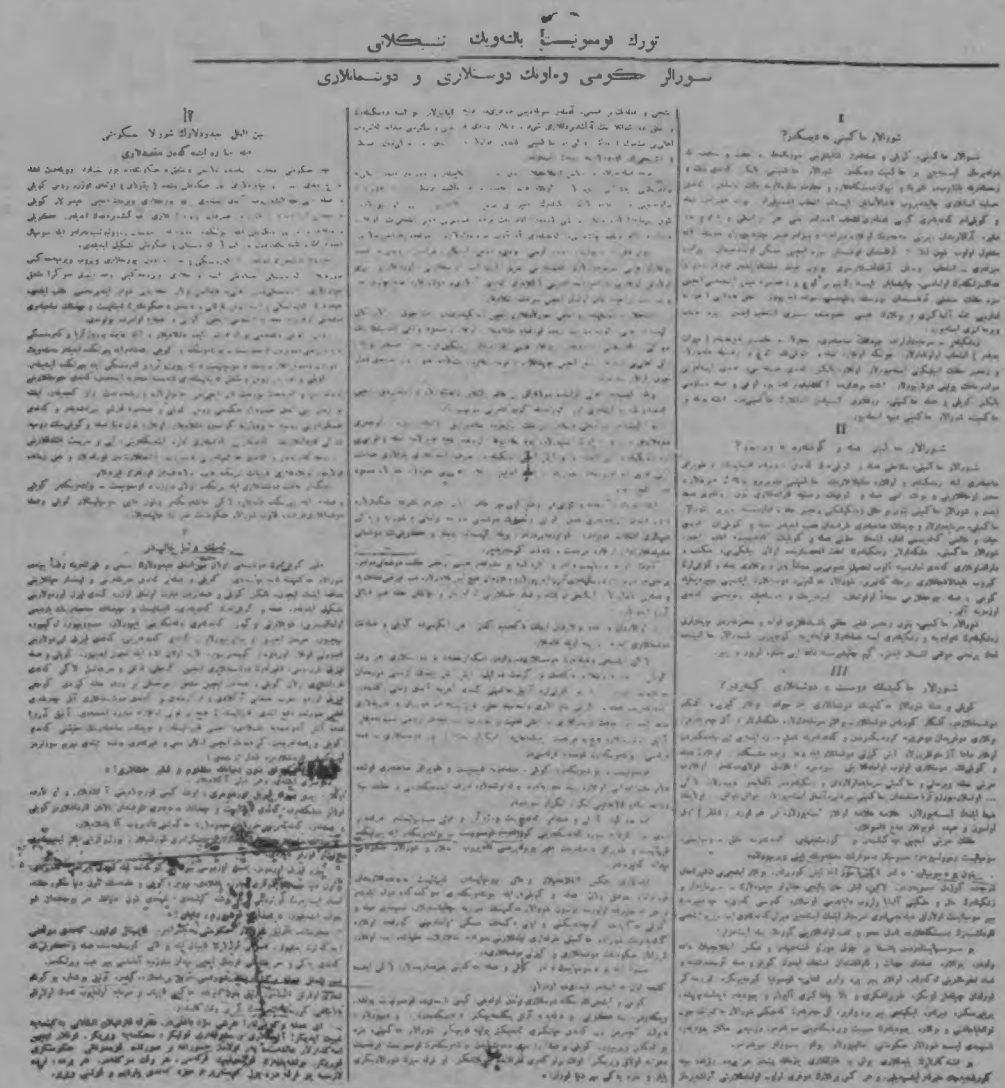

te böyle bir hâkimiyet, şûrâlar hâkimiyeti diye isimleniyor.

II Şûrâlar Hâkimiyeti Amele ve Köylülere Ne Veriyor?

Şûrâlar hâkimiyeti, silâhlı amele ve köylülerin kendi yardımile kapitalistler ve toprak sahipleri ile zenginler ve onlara satılanların hâkimiyetini devirir ve onların fabrikalar ve maden ocaklarını ve bunun gibi amele ve köylünün zahmetile kazandıkları bütün servetleri zapt eder ve şûrâlar hâkimiyeti bütün bu halk zenginliğini rençber halkın idaresine verir. Şûrâlar hâkimiyeti, sermayedar ve çiftlik sahipleri tarafından gasp edilen amele ve köylünün kendi hayat ve talihini kendisi idare etmek hakkını amele ve köylünün kendisine iade eder. Şûrâlar hâkimiyeti, mülkdarlar zenginlerin taht-ı inhisarında olan bilgiyi, mektep ve darülfünunları kendi idaresine alıp tahsil-i umumîyi meccanen yapar ve bunları amele ve köylülerin girip faydalanacakları bir hale getirir. Şûrâlar hâkimiyeti, düşmanlarının işini bitirdiğiyle köylü ve amele çocuklarını meccanen okutmak, giyindirmek ve beslemek vazifesini kendi üzerine alır.

Şûrâlar hâkimiyeti, bütün rençber fakir halkı yaşadıkları kulübe ve mahzenlerden çıkararak zenginlerin evlerine ve zenginleri ise amelelerin kulübelerine göçürür. Şûrâlar hâkimiyetinde emek birinci mevkiyi işgâl eder. Kim çalışırsa daha iyi yaşar, uyur ve yer.

III Şûrâlar Hâkimiyetinin Dost ve Düşmanları Kimlerdir?

Köylü ve amele şûrâlar hâkimiyetinin düşmanları pek çoktur. Bunlar gizli ve aşikâr düşmanlardır. Aşikâr görülen düşmanlar -bunlar sermayedarlar, mülkdarlar ve ak çerilerdir. Bunları doğrudan doğruya gördüğümüzden ve kendilerile nasıl mübareze etmeği iyi bildiğimizden, onlar daha az havflıdırlar. İş gizli düşmanlar ile daha ziyade müşkildür. Onların amele ve köylünün dostları olup olmadıklarını birdenbire anlamak kolay değildir. Onlar da hürriyeti halka vermeli ve hâkimiyeti sermayedarlar ve zenginlerden almalıdır, diyorlar. Lâkin onlar burjuvazya sınıfından hâkimiyeti birden bire almak istemiyorlar. Hülâsa onlar istiyorlar ki hem kurd (kaşker) tok olsun ve hem de koyunlar sağ kalsınlar.

Halkın hürriyeti için çekişen o güreşçiler kendilerine halk sosyalisti, sosyalist revolusyoner, sosyal demokrat menşevik namı veriyorlar.

Bütün o "sosyalist"ler ekseriya söz ile iş görürler. Bunlar işçiyi şaşırtacak derecede güzel sözlerdir. Lâkin, iş can yakıcı canavar haydudların sermayedar ve zenginlerin mal ve mülkünü almağa varıp dayandı mı onlar gerisi geriye çekilirler.

Biz sosyalist olarak dilencileri sermayedar etmek istemeyiz, derler, kendileri ise bizim işçi kardeşimizin tezgâhlarda nasıl mahv ve telef olduklarını görmek bile istemezler.

Bu sosyalistlerden başka birçok türlü fitneciler ve aksi inkılâpçılar daha vardır. Bunlar amelenin cehalet ve karanlığından istifade ederek köylü ve amele arasında fitne ve fesat tohumlarını ekerler. Onlar bir yere varır ahaliye kommunaya girmeyiniz, girerseniz oradan çıkamaz, eviniz, toprağınızı ve balâ çağanızı alırlar ve Yahudiler faydasına çalıştırılırsınız derler. İkinci bir yere varır akçerilerin geleceğini, şûrâlar hâkimiyetin tutamayacağını ve bunlara Yahudilerin sebebiyet verdiklerini söylerler. Rusya'yı satan Yahudiler şimdi ise şûrâlar hükûmetini satıyorlar yollu sözler söylerler.

Bu fitnekârların yaptıkları boşboğazlıkları yazmakla bitmez. Her yerde rüyada bile görülemeyecek haberler işitirler. Ve herkes bunların doğru olup olmadığını araştırmaz. İşçi ve amelenin bir kısmı adamlar söyledi mi doğrudur diye inanırlar. Bu ise zenginlerin ve halk düşmanlarının araştırdıkları şeydir. Onlar Yahudi kırgını vesaireyi meydana getirip ahaliyi meşgul ederek yeniden hâkimiyeti kendi kollarına almak ve yeniden asker ve işçinin omuzlarına binmek isterler.

Böyle fesatçılar ve aksi inkılâpçılar bütün dünyanın zenginler ve fakirler namına ikiye bölündüğünü pek iyi biliyorlar. Onlar her halkta, her millette zenginlerin ve fakirlerin bulunduğunu, ve sermayedarların, zenginlerin fakirleri tazyik ettiğini pek iyi görüyorlar. Bütün sermayedarlara yalnız bir şey lâzımdır: O da millet farkına bakmaksızın fakir işçinin onların faydasına daha ziyade çalışması, kendileri az alıp sermayedarlara çokça kazandırmaları.

Bütün fakirler, Türk, Rum, Ermeni, Yahudi, Rus, İngiliz, Fransız, Japon ve Nemse, bunların hepsi sermayedarların kendilerini tazyik etmekte olduklarını gördüler ve ayrı olarak onları yenemeyeceklerini anlayarak kendi araları düşmanlara galebe çalıp hür ve serbest bir hayata nail olmak için birleşe başladılar.

Padişahlar, zenginler ve halkı horladıkları için zenginlerden pek çok paralar alan kimseler, bunu görerek pek ziyade korkmağa başladılar. Onlar, mesut ve tatlı yaşayışlarının sonu geldiğini gördüler. Bunlar hepsi kazandılar. Zenginler, cebren asker toplayarak ahaliyi esarete almak için çalışanlara ve kumandanlara, paşalara tasavvur olunamayacak kadar çok paralar serpdiler.

Böyle kimseler ahali arasında dolanarak birtakım yalanlar dağıtıyorlar ve inandırmak için kendilerinin bu işleri öz gözlerile gördüklerini söylüyorlar.

O kimseler bir milleti diğer bir millet üzerine saldırarak, onunla bizim gücümüzü zayıflatmak ve bizi yenmek istiyorlar, böylelikle bu kara güruhlar galebe çalarlarsa amele ve köylüyü yine zenginlere esir eder ve bu iş için zenginlere sarf ettikleri paraları amelenin alınteri döktürülmek suretiyle yine iade edilir. Onlar ahaliyi horlaya horlaya mes'ut ömür geçirirler.

İşte buna binaen amele ve köylüler bunun gibi bir takım yalan haberler neşrile mülkdarlara yardım etmek isteyenleri hemen köylü ve amelenin düşmanı sıfatile tutmak ya şûrâya veya ki Askerî İnkılâp komitesine götürmelidirler. Öyle kimseler amele ve köylünün düşmanı sayıldıklarından onlara merhamet ve şefkât gösterilmez.

Gerek o "sosyalist"ler ve gerekse bu müşevvikler, hepsi rençber halkın düşmanıdırlar. Birinciler sermayedar ve zenginleri arzu ediyorlar ve onlardan hiç ayrılamazlar, hep kızgın nutuklarile ve ameleyi aldatırlar. İkinciler fitne ve fesat tohumlarını ekerler. Ve çalışan halka hep fenalık arzu ederler.

Ne onlardan ne bunlardan iyilik beklemeğe gelmez. Her ikisi de köylü ve amelenin düşmanları idiler ve yine öyle kaldılar.

Lâkin işçi ve amelenin dostları da vardır. Emektar halkın bu dostları her vakit köylü ve amele kardeşlere beklemek ve gütmek değil, iş yapmanın lüzumunu durmadan söyleyip geldiler. Amele ve köylülere artık hâkimiyeti kendi ellerine almak zamanı gelmiştir. Kendilerinin amele, köylü şûrâları vasıtasile halk, kapitalistlerden toprak ve fabrikaları zapt ederler. Halkın dostları bu işi kat'iyet ve cesaret ile yapmanın lüzumunu söylediler, artık düşmanlara hiç de merhamet edilmemelidir. Emektar halkların ve dostları - Amele fırkası, Bolşeviklerin Kommuna fırkasıdır.

Kommunist -Bolşevikler köylü ve amelelere, kapitalist ve toprak sahipleri kolunda kalan millet emvalini onların yine muharebelere, ve konuşmalara sarf edeceklerini ve halkın yine dilencilikte kalacağını tekrar tekrar söylediler.

En sonuna köylü ve ameleler kendilerinin burjuvazya ve hain sosyalistler tarafından nasıl bir girdaba sürüklendiklerini gördüler ve Kommunist- Bolşevikler ile birlikte kapitalist ve toprak sahiplerinin ağır boyunduruğunu kaldırıp attılar ve Şûrâlar hükûmetini meydana getirdiler. İptidaları aksi inkılâpçılar ve hain sosyalistler kapitalist boyunduruklarından kurtulmağa muvaffak olan amele ve köylüler ile bolşevikleri sökmekte devam ettiler. Ve her ne suretle olursa olsun şûrâlar hâkimiyetinin zararına çalıştılar. Şimdi amele ve köylü hâkimiyetinin güçlendiğini ve onu yenmenin mümkün olmadığını görünce onlara kendilerinin şûrâlar hâkimiyeti taraftarı olduklarını söylemeğe başladılar. Hakikatta ise onlar şûrâlar hükûmetinin düşmanları ve gizli düşmanlarıdır.

Söz ile bu "sosyalist"ler köylü ve amele hâkimiyeti taraftarıdırlar. Lâkin işe gelince evvel ne iseler, şimdi de odurlar.

Köylü ve işçinin yegâne dostları evvelden olduğu gibi şimdi de Kommunist-Bolşeviklerdir. Yine köylü ve ameleye "artık beklemeyiniz" demektedirler. Ve diyorlar "vakit geçmezden evvel kendi hayatınızı kendiniz yolûna koyunuz. Şûrâlar hâkimiyeti size bu imkânı veriyor. Köylü ve ameleler sizi davet eden Bolşeviklerin Kommunist fırkasının davetine kulak veriniz! Onun birlikleri etrafında toplaşınız! o fırka sizin şûrâlarınızı yapar ve size yeni bir dünya kurar."

IV Beynelmilel Haydudların Şûrâlar Hükûmeti İle Mubareze Etmekten Maksatları:

Çar hükûmeti muharebe esnasında talancı "müttefik" hükûmetlere yüz milyar rubleden fazla borç yaptı. Bütün bu milyarları çar hükûmeti başta [Nikolay] olmak üzere Rus köylü ve amelesi çekişdirip almak istedi. Bu borçları vermek için haydudlar köylü ve ameleyi esarette tutarak yarım asırdan ziyade onları çekiştirecek idiler. Köylü ve ameleler çarı hükûmeti ile birlikte devirdiler. Sosyal revolusyonerler ile sosyal demokrat menşeviklerden mürekkep (Kerenski) hükûmeti teşkil edildi. Haydud "müttefik" devletler (Kerenski) hükûmetinden borçları verip vermeyeceğini sordular. (Kerenski) hükûmeti ise borçları vereceğini vaat etti. Sonra müttefik haydudları Kerenski'den ahaliye faydasız olan muharebeyi devam ettirmesini talep etti. Haydud Kerenski ise Rus kapitali ve "müttefik" hükûmetlerin kapitalist ve çiftlik sahipleri menfaatı uğruna muharebe etmesi için köylü ve ameleye evamirde bulundu.

Rus köylü ve amelesi buna karşı gidebaşladılar. Ve en nihayet burjuvazya ve Kerenski boyunduruğunu deviren Kommunist-Bolşevikler, köylü ve ameleler ile birlikte idiler. Menşevik sosyal demokratlar ve başka "sosyalist"ler burjuvazya ve Kerenski ile birlikte idiler.

Köylü ve ameleler Rus ve müttefik kapitalistleri faydasına muharebe etmeden kendi çocuklarını ölüme sürükleyecek borcun kan içici canavarlara verilmesinden vazgeçtiler. İşte bu zaman beynelmilel haydudlar hükûmeti Rus köylü ve amelesine karşı birleştiler ve kendi askerlerini Rusya hududlarına göndermeğe başladılar. Onlar bütün dünya amele ve köylüsünün Rusya'daki kardeşlerinin kendilerini kendileri idare ettiklerini iyi ve serbest yaşadıklarını göreceklerinden ve kendi hâkimiyetlerini kaldırıp atacaklarından korktular ve aynı zamanda kolaylıkla topladıkları kapitalin tezlikle kaybolacağından korkarak kızdılar.

Emektar halkın düşmanları ile birlikte olan mübarezede Kommunist-Bolşevikler köylü ve ameleler ile birlikte kaldılar. Lâkin menşevikler ve bütün hain sosyalistler köylü ve amele düşmanları tarafında kalıp Şûrâlar hükûmetinin zararına çalıştılar..

V Emek Daima Galiptir

Fakir köylülerin düşmanı olan beynelmilel haydudların sây gayretlerine rağmen yine de Şûrâlar hâkimiyetine galebe çalınamadı. Köylü ve ameleler kendi hürriyetlerini ve kıymettar hayatlarını müdafaa etmek için yalnız köylü ve amelelerden ibaret olmak üzere kendi kızıl ordularını teşkil ettiler. Amele ve köylülerin kendileri, kapitalist ve çiftlik sahiplerinin yardımı olmaksızın toplarını döküyor, kendileri tüfeklerini yapıyorlar, sürüyor, ekiyor, biçiyor, harman ediyor ve pişiriyorlar. Kendi kendilerini kendi kızıl ordularını nasırlı kollar ordusunu giyindiriyor, lâzım olan eşya ile techiz ediyor, köylü ve amele kızıl ordusu fakirlerin düşmanları için güçlü kuvvetli ve merhametsiz, lâkin kendi arkadaşları olan köylü ve ameleler için müşfik, merhametli bir ordu haline girdi. Güçlü kızıl ordu harp san'atını anladı ve öğrendi. Ve kendi düşmanları akçerileri kati surette def etti, kapitalistlerin hiçbir kuvveti onlarla mubareze edemedi. Artık Avrupa'da da ateş alevlenmeye başladı. Ecnebi kapitalistler ve çiftlik sahiplerinin hakikatı kendi köylü ve amelerinden gizlemek için olan sây ve gayretleri boşa gitti. Bizim sözlerimiz o köylü ve amele kardeşlerimize kadar erişti:

Birleşiniz Ey Bütün Dünyanın Mazlum ve Fakir Halkları!

Davetimizi işitti ve her şeyi anladılar...

Onlar bizim büyük kızıl ordumuzu ve onun kimi kurcaladığını anladılar ve onlar da uzak memleketlerde kendi kapitalist ve çiftlik sahipleri tarafından talanan kardeşlerimiz, köylü ve ameleler kendilerini horlayan haydudların hâkimiyetini kaldırıp atmağa başladılar.

Çiftlik sahipleri ile sermayedarların askerleri korktular. Burjuvazyayı, kan içicileri telâş ve korku kapladı.

Bizim kızıl ordumuz, emek ordusu büyük bir güvenme ile kendi bayrağını kaldırdı. Bütün dünya cephesine doğru tecavüze başladı. Rus köylü ve amelesinin bütün dünya mazlum halkına imdad isteyerek kopardığı feryat hoşuna gitmedi. Şimdi bütün dünyanın her bucağından şu cevap işitiliyor: İmdadına koşuyorum, dayan!

Macaristan'da artık *şûrâlar hükûmeti* hükümrandır. *Kapital ölüyor.* Kendi mevkini emeğe terk ediyor. Nasırlı kolların kapital ile bu katı görüşmesinde amele ve köylünün kendi yeni ve hür yaşayışı kurmak için meydan-ı mübarezeye almaması bir ayıp ve bir lekedir. *Beynelmilel emek vekillerinin şûrâsı* artık bir masal değildir. Artık bu şiar, bugünün şiarı olarak kalmıştır. Artık bütün dünyanın hâkimi kapital ve sermaye olmayıp emek olarak kalacağını görmek için pek az bir vakit kalmıştır..

Ey amele ve köylüler! Her şey size bağlıdır. Zaferle kazanılan inkılâbı büyütmeye gayret ediriz! Alçaklar ve müşevvikleri tutunuz. Mahkemeye veriniz. Onlar için emekdarlar ailesinde yer olamaz, cesurane bir surette kommunalar hükûmetimizi koruyunuz. Bolşeviklerin komunist fırkası, her vakit sizinledir. Her yerde nerde lâzımsa bu fırka size yol gösterir ve size kendi yardım ve kuvvetini verir. □

ATATÜRK'ÜN ÖLÜMÜ VE

23.11.1938

KIZILAY

SONSUZ ACIYLA ZEDELENMİŞ TÜRK MİLLETİ!
EBEDÎ ATAMIZI BİR KERE DE EKRAN ÜZERİNDE DOYA DOYA GÖRMEĞE HAZİN ÖLÜM TÖRENİNE AĞLAMAĞA TOPLANINIZ.
3000 METROLUK EBEDÎ MİLLÎ ESER

ALEMDAR ve **MİLLİ**

PROGRAMA DEVAM Edilecektir.

BUGÜN
SAAT BİRDEN İTİBAREN

SİNEMALAR

20 ASRIN GÜNEŞİ

ULU ÖNDER ve Ebedî ŞEFİMİZ **ATATÜRK'ün**

UFULÜ ÜZERİNE DOLMABAHÇE SARAYINDAN-ANKARAYA VE ANKARADA yapılan bilûmum merasimin TAMAMI
AYRICA: Filim dosyalarımızda mevcut, ATATÜRK'E AİD BÜTÜN FİLİMLERDEN MÜREKKEP 1500 Metroluk Film ve BİZZAT ATATÜRK'ün Türkiye Büyük Millet Meclisinde irad buyurdukları nutku

BUGÜN SABAHTAN İTİBAREN **İPEK - SARAY** ve **MELEK** Sinemalarında birden

BU FİLİMLER BUGÜNDEN İTİBAREN İZMİRDE ELHAMRA ve YENİ Sinemalarında da gösterilmektedir.

Ulus, 14.11.1938

Bugün matinelerden itibaren
TAKSİM SİNEMASINDA
Ulu Şefimiz **ATATÜRK**'ün Cenaze Töreni
Filmine ilâveten: ALPHONSE KARR'ın meşhur romanından alınan
AŞKIN GÖZ YAŞLARI
Türkçe sözlü ve Arapça şarkılı filmi gösterilecektir.
Biyarîçde çevrilen bu film, lüks ve tekniği ile baş rolde bulunan meşhur Arap muganniisi ABDÜLVEHAP'ın dehâ ve san'atkârane si itibariyle bugüne kadar çevrilmiş olan diğer Türkçe sözlü filmlerle mukayese edilemez.

Bugün Matinelerden İtibaren
SÜMER SİNEMASI
ULU ŞEFİMİZ ATATÜRK'ün
Cenaze Töreni
Filmine ilâveten: Büyük: Müessir ve İftiraslı
ASRİ BATAKHANELER
Fransız filminin iraesine başlanacaktır.
Baş rollerde: ALBERT PREJEAN - DİTA PARLO

Anıtkabir'e defnedildiği gün:

ULUS ve CEBECİ
Sinemaları aynı zamanda
Bugün her saat bazı devamlı matineler
KIZILAY YARARINA

[illegible]

Ulus, 10.11.1953

RADYO

Bugünkü radyo programları

Bugün Atamızın ebedî medfenine ... Ankara, İstanbul ve İzmir Radyoları müştereken neşriyat yapacaklardır. Sabah saat 9,30 dan itibaren Ankara Radyosu merasimi ... vermeğe başlayacak, bu yayın İstanbul ve İzmir radyoları tarafından nakledilecektir.
Merasim sona erdikten sonra ... yalnız ajans haberleri verilecek, bundan haricinde radyo susacaktır.

EBEDÎ ŞEF
BÜYÜK ATATÜRK'ün
Filme Çekilmiş Olan Son Sözleri

En yakın hayatına aid hatıralar. Bizzat kendisinin konuşmaları. Yanlarında Reisicümhurumuz İsmet İnönü ve Başvekil Celâl Bayar, Hey'eti Vekile ve bütün generallerle beraber Ege manevralarındaki yüksek huzurları değerli ve sevimli sözleri. Azametli ve vakur bakışlariyle samimi ve demokratik tavırlarını gösteren ve Büyük Millet Meclisinde Hatay müzakerelerini takip etmeleri gibi en son faal hayatlarına aid canlı hâtıralar.

VE

10 Teşrinisani 938 saat 9,05 de vefatları üzerine İstanbul halkının iştirâkiyle Türk Gençliğinin tertip ettiği mitingdeki acı ve teessür tezahüratı, Dolmabahçe Sarayındaki ziyaret merasimi.
Ve Mukaddes Naaşın büyük merasimle, İstanbuldan Ankaradaki medfenine kadar naklini gösteren büyük film.
Bugün matinelerden itibaren Beyoğlunda

TAKSİM ve SÜMER

Sinemaları ile İstanbulda Şehzadebaşında FERAH, Gedikpaşada AZAK, İzmirde TAYYARE sinemalarında gösterilecektir.

BUGÜN BU GECE SİNEMALARIMIZ KAPALIDIR

Atatürk'ün vefatının üstünden tam elli yıl geçti ve biz artık, onun ölüm yıldönümlerinin boş lâflarla nutuk atılan, sözde yas günleri değil, anma ve düşünme vesileleri olmasını istiyoruz.

Orhan Koloğlu arkadaşımızın topladığı eski gazete kupürlerinden seçtiğimiz yukarıdaki ilânlar, o günlerde sinemaların izlediği çizgiyi yansıtıyor.

Tanzimat Fermanı

Bundan tam 150 yıl önce, 26 Şaban 1255, yani 3 Kasım 1839 günü Gülhane'de okunan Hatt-ı Hümayun, o zaman tek bir yaprak halinde yayımlandığı gibi, bir buçuk ay sonra, 22 Aralık'ta "İşbu emr-i âlişanımda muharrer olan bilcümle mevadd-ı hayriyenin harf be harf infaz ve icrası ind-i şahanemde begayet matlup ve mültezem-i hümayunum olmağla mucibince amel ve hareket ve hilâfından hazer ve mücanebet oluna" sunuş buyruğuyla Resmî Gazete'de de çıkmıştır:

Takvim-i Vekayi, 1255, Defa (yani, sayı 187), fî Nun (yani, Ramazan) 15.

Metnin yeni harflerle çevrimyazısı çeşitli kaynaklarda vardır:

— Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi V: Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri* (TTK, 1947), ek vesikalar.

— İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (Türkiye Yay., 1972²), cilt IV, s.124-26.

— (Derl.) Şeref Gözübüyük - Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri 1839-1980* (SBF, Yay., 1982²).

— (Derl.) Mehmet Kaplan, İnci Eningün, Birol Emil, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi* (İst. Ed. Fak. Yay., 1974), cilt I.

— Stefanos Yerasimos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye* (Gözlem Yay., 1975), cilt II, s.1117-26.

Türk-Fransız Kültür Derneği *Fransız Devriminin 200. ve Tanzimat'ın 150. Yıldönümlerini Kutlarken* (Isıs, 1989) başlıklı broşürde ise, Fransızca çeviri, (Sinan Kuneralp'in yaptığı) sadeleştirilmiş metinle birlikte yeralmaktadır.

Fransızca çeviri, Ferman'ın okunduğu gün yayımlanmış olduğu gibi, Engelhart'ın *La Turquie et le Tanzimat* (Paris, 1882-84) kitabının 2. cildinin ekinde de verilmiştir. İngilizce çeviri, Edward Hertslet'in *Map of Europe By Treaty* adlı eserinde (London, 1875, 2. cilt), Almanca çeviri ise Friedrich von Kraelitz-Greifenhorst'un *Die Verfassungsgesetze des Osmanischen Reiches* (Wien, 1919) yapıtında bulunmaktadır.

Biz burada, özgün metnin çevrimyazısını, Sayın Vehbi Belgil'in günümüz Türkçesine çevirisiyle birlikte yayımlıyoruz.

Metnin içeriğinin çözümlenmesine kalkışmadan, bana önemli gibi gelen bir görüşü aktarmak istiyorum:

SBF'nde 1954-55 ders yılında bizim oluşturduğumuz 1. sınıfa Karşılaştırmalı Anayasa dersi okutan, Amerikalı Prof. Gisbert H.Flanz, sonradan Türkçe olarak çıkan kitabında (*19. Asır Avrupasında Anayasacılık Hareketleri*, Ankara 1956) yaptığı gibi, konuyu bir Devrimci Anayasacılık - Tutucu ya da Tepkici Meşruiyetçi (Lejitimist) *Chartisme* ayrımı ile işlerdi. Ona göre, Tanzimat Fermanı esas itibarıyla Meşruiyetçi bir Şart olmakla birlikte, temel İnsan Hakları'na yer vermesiyle Devrimci Anayasa modeline yaklaşmaktadır. Fakat onların ayırıcı niteliği olan Kuvvetler Ayrımı'nı getirmeyip bütün iktidarı Sultan'da devam ettirmekle Meşruî Şart karakterini gösterir (s.92-93). Fermanda olsa olsa bir oto-limitasyon, yani kendi iktidarını kendi rızasıyla sınırlama sözkonusudur.

METE TUNÇAY

Herkesin bildiği gibi, Devletimizde, kuruluşundan beri Kur'anın yüce hükümlerine ve şeriat yasalarına tam uyulduğundan, ülkemizin gücü ve bütün tab'asının refah ve mutluluğu en yüksek noktaya çıkmıştı. Ancak, yüz elli yıl var ki, birbirlerini izleyen karışıklıklar ve çeşitli nedenlerle şanlı şeriate ve yüce yasalara uyulmadığından evvelki kuvvet ve refah, tam tersine, zayıflık ve fakirliğe dönüştü. Oysa, şeriat yasaları ile yönetilmeyen bir ülkenin varlığını sürdürebilmesinin imkânsızlığı açık-seçik ortadadır.

Tahta geçtiğimiz mutlu günden bu yana bütün çabalarımız, hep, ülkemizin kalkınması, ahalimiz ve fakirlerimizin refahı amacına yönelik oldu. Eğer, yüce devletimize dahil ülkelerin coğrafi konumu, verimli toprakları ve halkının yetenekleri gözönünde tutularak gerekli girişimler yapılırsa, yüce Tanrının yardımı ile, beş-on yılda kalkınabileceğimiz söz götürmez.

Ulu Tanrının yardımına ve Peygamberimiz hazretlerinin ruhaniyetine sığınarak, yüce devletimizin ve ülkemizin iyi bir biçimde yönetilmesi için bundan böyle bazı yeni yasalar çıkarılması gerekli görüldü.

Söz konusu yasaların başında can güvenliği; ırk, namus ve malın korunması; vergi toplanması; halkın askere alınıp silah altında tutulma süresi gibi hususlar gelmektedir. Şöyle ki:

• Dünyada can, ırz ve namustan daha kıymetli bir şey yoktur. Bir insan bunları tehlikede görünce, yaradılıştan kötü olmasa bile, canını ve namusunu korumak için olmadık çarelere başvurur. Bunun devlet ve memlekete zarar vereceği açıktır. Buna karşılık, can ve namusundan emin olan bir kimse sadakat ve doğruluktan ayrılmaz, işi ve gücü ile devletine ve milletine yararlı olur.

• Mal güvenliğinin olmadığı yerde ise kimse devlet ve ulusuna ısınamaz, ülkesinin yükselmesi ile ilgilenmez, hep korku ve üzüntü içinde yaşar. Buna karşılık, malından, mülkünden emin olduğu zaman hep kendi işi ve işinin genişletilmesi ile uğraşır. Devlet ve millet gayreti, vatan sevgisi kendisinde her gün artar.

• Vergi konusuna gelince: Bir devlet, ülkesini korumak için as-

Cümleye malum olduğu üzere, Devlet-i Aliyye'mizin bidâyet-i zuhûrundan beri ahkâm-ı celîle-i Kur'âniyye ve kavânîn-i şer'iyyeye kemâliyle riâyet olunduğundan, Saltanat-ı seniyyemizin kuvvet ve meknet ve bilcümle teba'asının refâh ve ma'mûriyyeti rütbe-i gayete vâsıl olmuşken, yüz elli sene vardır ki, gavâil-i müteâkibe ve esbâb-ı mütenevvi'aya mebnî, ne Şer'-i şerîf'e ve ne kavânin-i mûnîfeye inkiyâd ve imtisâl olunmamak hesabiyle, evvelki kuvvet ve mamuriyyet bilâkis za'af ve fakra mübeddel olmuş ve halbuki kavânin-i şer'iyye tahtında idâre olunmayan memâlikin pâyidâr olamıyacağı vâzihâttan bulunmuş olup, cülûs-ı hümâyûnumuz rûz-ı fîrûzundan beri, efkâr-ı hayriyyet-âsâr-ı mülûkânemiz dahi, mücerred îmâr-ı memâlik ve enhâ ve terfîh-i ahâli ve fukara kaziyye-i nâfi'asına münhasır ve memâlik-i Devlet-i Aliyye'mizin mevki'-i coğrafîsine ve arazi-i münbitesine ve halkın kabiliyet ve istidâtlarına nazaran esbâb-ı lâzımesine teşebbüs olunduğu halde, beş on sene zarfında bi-tevfikihi-Taâlâ suver-i matlûba vâsıl olacağı zâhir olmakla, avn ü inâyet-i Hazret-i Bârî'ye itimat ve imdâd-ı rûhâniyyet-i Cenâb-ı Peygamberîye tevessül ve istinâd birle, bundan böyle Devlet-i Aliyye ve memâlik-i mahrûsamızın hüsn-i idâresi zımnında bazı kavânin-i cedîde vaz' ve tesisi lâzım ve mühim görülerek, işbu kavânin-i mukteziyyenin mevadd-ı esasiyyesi dahi emniyet-i can ve mahfüziyyet-i ırz ve namus ve mal ve tâyin-i vergi ve asâkir-i mukteziyyenin sûret-i celb ve müddet-i istihdâmı kaziyyelerinden ibaret olup şöyle ki, dünyada candan ve ırz u namustan eazz bir şey olmadığından, bir adam onları tehlikede gördükçe, hilkat-i zâtiyye ve cibilliyet-i fıtriyyesinde hıyânete meyil olmasa bile, muhâfaza-i can ve namusu için elbette bazı sûretlere teşebbüs edeceği ve bu dahi devlet ve memlekete muzır olageldiği müsellem olduğu misillû, bilakis, can ve namusundan emin olduğu halde dahi sıdk u istikametten ayrılmayacağı ve işi ve gücü hemen devlet ve milletine hüsn-i hizmetten olacağı dahi bedihî ve zâhirdir ve emniyet-i mal kaziyyesinin fıkdânı halinde ise, herkes ne devlet ve ne milletine ısınmayıp ve ne îmâr-ı mülke bakmayıp endişe ve ıztırabtan hâli olamadığı misillû aksi takdirinde, yani emvâl ve emlâkinden emniyet-i kâmilesi olduğu halde dahi, kendi işi ile tevsi'-i dâire-i ta'ayyüşüyle uğraşıp ve kendisinden gün-be gün devlet ve millet gayreti ve vatan muhabbeti artıp, ona gö-

kere ve gerekli öbür masraflara muhtaçtır. Bu, para ile olur. Para, tab'adan toplanacak vergilerle oluştuğundan bunun iyi bir şekilde toplanması gerekir.

Evvelce gelir sanılmış olan "yed'i vâhit" belasından ülkemiz, hamdolsun, kurtulmuşsa da yıkıcı bir yöntem olup hiçbir zaman yararlı sonuç doğurmamış olan "İltizam Usulü" hâlâ sürüyor. Bu, bir ülkenin siyasi işlerini ve mali konularını bir adamın keyfine, hattâ cebir ve zulmüne teslim etmek demektir. Bu adam iyi bir insan da değilse hep kendi çıkarına bakar, bütün davranışlarında kötülüğe, zulme yönelir. Bu nedenle, ülkemiz insanlarının herbiri için, malına ve gelirine göre belirli bir verginin saptanması ve kimseden, bundan fazla bir şey alınmaması gerekir. Yüce devletmizin karada ve denizdeki askeri masrafları ile öbür masrafları da yasalarla belirlenip sınırlandırılmalı ve uygulama ona göre yapılmalıdır.

• Askerlik de, yukarda belirtildiği gibi, önemli konulardan biridir. Ülkenin korunması için asker vermek halkın başlıca borcudur. Fakat, bir memleketin mevcut nüfusuna bakılmaksızın, şimdiye kadar yapıldığı gibi, kiminden, tahammülünden çok, kiminden az asker alınması hem düzensizliğe; hem tarım, ticaret ve bayındırlık işlerinin kötü gitmesine; hem ömür boyu askerlik bıkkınlığa; hem de nüfusun azalmasına yol açar. Bu nedenle, her memleketten alınacak asker miktarı için uygun bir yöntem konulmalı ve dört veya beş yıl hizmet için sıra usulü getirilmelidir. Bunlar yapılmadıkça devletin kuvvetlenip gelişmesi, huzur ve âsayişin sağlanması mümkün olmaz. Bütün bunların dayanağı yukardan beri açıklanan hususlardır.

• Bu nedenle, bundan böyle, suç işleyenlerin durumları şeriat yasaları gereğince açıkça incelenip bir karara bağlanmadıkça kimse hakkında, açık veya gizli, idam ve zehirleme işlemi uygulanmayacaktır. Hiçkimse, başkasının ırz ve namusuna saldırmayacaktır. Herkes malına, mülküne tam sahip olacak, bunları dilediği gibi kullanacak, bunu yaparken de devlet büyüklerinin müdahalesine uğramayacaktır.

• Birinin suçluluğunun saptanması halinde mirasçılarının o işle ilgileri bulunmayacağından suçlunun malları elinden alınıp vârisleri miras haklarından yoksun bırakılmayacaklardır.

Yüce devletimizin tab'ası müslümanlarla öbür uluslar bu haklardan tam yararlanacaklardır.

Can, ırz, namus ve mal konularında, ülkemizin tüm halkına şeriat yasaları gereğince garanti verilmiştir. Öbür konularda da oybirliği ile karar verilmesi için, "Meclis'i Ahkâm'ı Adliyye" üyeleri gerektikçe arttırılacaktır. Yüce devletimizin bakanları ile ileri gelenleri belirli günlerde orada toplanarak, görüşlerini, çekinmeden, açıkça söyleyeceklerdir. Can, mal güvenliğine ve vergilerin belirlenmesine ait yasalar böyle hazırlanacaktır.

Askerlikle ilgili konular Savunma Bakanlığı Meclisinde görüşülüp karara bağlandıktan sonra sonsuza dek uygulanmaları için tasdik edilmek ve imzalanmak üzere tarafıma gönderilecektir. Söz konusu yasalar sırf din, devlet, ülke ve ulusu kalkındırma amacı ile çıkarılacaklarından bunlara tam uyacağımıza yemin ederiz. Bu konuda, "Hırka'i Şerife" odasında, tüm din adamları ile bakanların hazır bulunacakları bir sırada herkes yemin edecektir.

Din adamı ve vezirlerden yasalara aykırı hareket edenlerin, kanıtlanacak suçlarına göre, rütbelerine ve hatır ve gönüle bakılmadan cezalandırılmaları için özel ceza yasası çıkarılacaktır.

• Memurlara yeterli maaş bağlanmış olup, henüz bağlanmamış olanlarınınkiler de belirlenecektir. Bu yolla da, şeriata aykırı olan ve ülkenin gerilemesinde baş rolü oynayan rüşvet belası güçlü bir yasa ile ortadan kaldırılmış olacaktır.

• Bütün bu sayılan hususlar eski hükümlerin tümden değiştirilmesi ve yenilenmesi demek olacağından işbu Fermanımız İstanbul halkına ve ülkemiz halkına duyurulacaktır. Bundan başka, dost devletlerin de bu yöntemin sonsuza dek uygulanmasına tanık olmaları için Fermanımız, İstanbul'daki tüm büyükelçilere resmen bildirilecektir.

Tanrı hepimizi başarılı kılsın; yasalara uymayanlar Tanrının lanetine uğrasın ve ömürleri boyunca rahat yüzü görmesin.

Âmin.

26 Şaban 1255
Pazar günü
3 Kasım 1839

re hüsn-i hareketle çalışacağı şüpheden âzâdedir. Ve tâyin-i vergi maddesi dahi, çünkü, bir devlet muhâfaza-i memâliki için elbette asker ve leşkere vesâir mesârif-i mukteziyyeye muhtaç olarak, bu ise akçe ile idâre olunacağına ve akçe dahi teb'asının vergisiyle hâsıl olacağına binâen dahi, bir hüsn-i sûretine bakılmak ehemm olup, eğerçi mukaddemlerde vâridât zannolunmuş olan yed-i vâhid beliyyesinden lehülhamd, memâlik-i mahrûsamız ahalisi bundan evvelce kurtulmuş ise de, âlât-ı tahribiyyeden olup, hiç bir vakitte semere-i nâfi'ası görülmeyen iltizâmât usul-i muzırrası, elyevm cârî olarak, bu ise bir memleketin mesâlih-i siyasiyye ve umûr-ı mâliyyesini bir adamın yed-i ihtiyarına ve belki pençe-i cebr ü kahrına teslim demek olarak, ol dahi eğer zaten bir iyice adam değilse, hemen kendi çıkarına bakıp, cemî'-i harekât ve sekenâtı gadir ve zulümden ibaret olmasıyla, ba'd-ezîn ahâli-i memâlikten her ferdin emlâk ve kudretine göre bir vergi-i münasib tayin olunarak, kimseden ziyâde ve şey alınamaması ve Devlet-i Aliyye'mizin berren ve bahren masârif-i askeriyye ve sâiresi dahi kavânin-i îcâbiyye ile tahdîd ve tayîn olunup, ona göre icrâ olunması lâzımedendir. Asker maddesi dahi ber-minval-i muharrer mevadd-ı mühimmeden olarak, eğerçi muhâfaza-i vatan için asker vermek ahâlinin farîza-i zimmet ise de, şimdiye kadar cârî olduğu veçhile, bir memleketin aded-i nüfûs-ı mevcûdesine bakılmayarak, kiminden rütbe-i tahammülünden ziyade ve kiminden noksan asker istenilmek, hem nizamsızlığı ve hem ziraat ve ticaret mevadd-ı nâfi'asının ihlâlini mûcib olduğu misillû, askerliğe gelenlerin ıla-nihâyetü'l-ömr istihdâmları dahi, fütûru ve kat'-ı tenâsülü müstelzim olmakta olmasıyla, her memleketten lüzûmu takdirinde taleb olunacak neferât-ı askeriyye için bazı usul-i hasene ve dört veyahut beş sene müddet istihdâm zımnında dahi bir tarîk-i münâvebe vaz' ve te'sis olunması icâb-ı haldendir.

Velhasıl, bu kavânin-i nizamiyye hâsıl olmadıkça, tahsil-i kuvvet ve ma'mûriyet ve âsâyiş ve istirahat mümkün olmayıp, cümlesinin esası dahi mevadd-ı meşrûhadan ibaret olduğundan, fimâbâd ashâb-ı cünhadan davaları kavanîn-i şer'iyye iktizasınca alenen ber-vech-i tedkik görülüp hükm olunmadıkça, hiç kimse hakkında hafî ve celî îdam ve tesmîm muamelesi câiz olmamak ve hiç kimse tarafından diğerinin ırz ve namusuna tasallut vuku' bulmamak ve herkes emvâl ve emlâkine kemâl-i serbestiyyetle mâlik ve mutasarrıf olarak, ona bir taraftan müdahale olunmamak ve firarda birinin töhmet ve kabahati vuku'unda onun veresesi, ol töhmet ve kabahatten beriyyü'z-zimme olacaklarından, onun malını müsâdere ile veresesi hukuk-ı irsiyyelerinden kalınmamak ve teba'a-yı saltanat-ı seniyyemizde olan ahâli-i islâm sâire ve müsaedât-ı şâhânemize bilâ - istisna mazhar olmak üzere can ve ırz ve namus ve mal maddelerinden hükm-i şer'î iktizasınca kâffe-i memâlik-i mahrûsamız ahalisine taraf-ı şâhânemde emniyet-i kâmile verilmiş ve diğer hususlara dahi ittifak-ı ârâ ile karar verilmesi lâzım gelmiş olmakla, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye âzası dahi lüzumu mertebe teksîr olunarak ve vükelâ ve ricâl-i Devlet-i Aliyye'nin dahi bazı tâyin olunacak eyyamda orada ictima' ederek ve cümlesi efkâr ve mütalâatını hiç çekinmeyip serbestçe söyleyerek, işbu emniyet-i can ve mal ve tâyin-i vergi hususlarına dair kavânin-i mukteziyye bir taraftan kararlaştırılıp ve tanzimat-ı askeriyye maddesi dahi Bâb-ı Seraskerî Dâr-ı Şurâsı'ndan söyleşilip, her bir kanun karar-gîr oldukça hatt-ı hümâyûnumuz ile tasdik ve teşvik olunmak için, taraf-ı hümâyûnumuza arz olunsun ve işbu kavanin-i şer'iyye mücerred, din ve devlet ve mülk ve milleti ihya için vaz' olunacak olduğundan, cânib-i hümâyûnumuzdan, hilâfına hareket vuku' bulmayacağına ahd ü misak olunup, Hırka-i Şerîfe odasında cemî-i ulemâ ve vükelâ dahi tahlif olunacağından, ona ulemâ ve vüzerâdan velhasıl, her kim olur ise olsun, kavanin-i şer'iyyeye muhalif hareket edenlerin kabahat-i sâbitelerine göre te'dîbât-ı lâyıkalarının hiç rütbeye ve hatır ve gönüle bakılmayarak icrası zımnında, ceza kanun-nâmesi dahi tanzim ettirilsin ve cümle memurînin elhâletü hâzihi, mikdar-ı vâfi maaşları olarak şayet henüz olmayanları var ise, onlar dahi ber-tanzim olunacağından, şer'en menfûr olup, harabiyyet-i mülkün sebeb-i âzamı olan rüşvet madde-i kerîhesinin fi-mâbâd adem-i vuku'u maddesinin dahi bir kanun-ı kavî ile te'kidine bakılsın.

Ve keyfiyet-i meşrûha usul-i atîkayı bütün bütün tagyîr ve tecdîd demek olacağından, işbu irade-i şâhânemiz Dersaadet ve bilcümle memâlik-i mahrûsamız ahâlisine ilân ve işâe olunacağı misillû, düvel-i mütehâbbe dahi bu usulün inşa'allahu Taâla ilelebed bekasına şâhid olmak üzere Dersaadet'imizde mukîm bilcümle süferâya dahi resmen bildirilsin.

Hemen Rabbimiz Taalâ Hazretleri cümlemizi muvaffak buyursun ve bu kavanîn-i müessisenin hilâfına hareket edenler, Allahu Taalâ Hazretleri'nin lânetine mazhar olsunlar ve ilelebed felâh bulmasınlar, Amin.

(3 Kasım 1839)

Tanzimat'ın Yankıları

ORHAN KOLOĞLU

Türkiye'nin çağdaşlaşma sürecinin ilk önemli adımını oluşturan Tanzimat, genel bir onay ve sevinçle karşılanmamış, karışık tepkiler doğurmuştur. Çıkarları zedelenen gruplar, bu hareketi baltalamaya çalışmışlardır.

150 yıl önce, 3 Kasım 1839 günü okunan *Gülhane Fermanı* ile Osmanlı toplumunda Tanzimat dönemi başlamıştır.

Bir topluma yüzyılların damgasını taşıyan yapısını değiştirecek yeni kurallar, ilkeler getirmek, bunların hemen benimsendiği ve uygulandığı anlamını taşımaz. Devrimi izleyen evrim sürecinin bu benimsemeyi asıl sağlayan dönem olduğuna en ilginç örnek, Fransız Devrimi'nden verilebilir. Bu yıl 200. yıldönümünü kutladığımız devrim, 1793'e kadar iç yapısını pekiştirmiş, sonra dışarı taşmış ve nihayet 1800'den itibaren Napolyon'un diktatörlüğü döneminde kurumsallaşmıştır. Yasal nitelik kazanmıştır. Avrupa'da hem hükûmetler, hem aydınlar, hem de halk tarafından benimsenmesi ise, 1830'larda tamamlanma sürecine girmiştir.

Fransız Devrimi'nin başlamasından tam elli yıl sonra 1839'da, Osmanlı Devleti'nde de *Mutlakiyetçi Aydın* damgası taşıyan ve Fransız Devrimi'nin bazı ilkelerine ulaşmak amacı güden bir hareket görülmüştür. Mustafa Reşit Paşa'nın fermanı okumadan önce İngiliz Elçisine *bunun bir revolüsyon = devrim olarak anlaşılmasını istemediğini belirtmesi*, yaptığının devrimsel bir nitelik içerdiğinin farkında olduğunu gösterir. Bu eylem, yandaşları ve karşıtlarıyla diyalektik bir evrim dönemini açmış, toplumda kökleşmesi zaman almıştır.

Türk ve İslâm toplumlarının Rönesans'ının 1727'de İstanbul'da Sultanın izniyle İbrahim Müteferrika Basımevi'nin açılmasıyla başladığı kabul edilir. Bu ilk adım çok ağır bir evrimle sürmüş, 1839'da Tanzimat'ın ilânı ile, insanlığı evrensel olarak değerlendirme yönünde çok hızlı bir sürece girilmiştir. Sina Akşin gibi bazı tarihçilerin Fransız Devrimi'nin benzeri saydıkları II. Meşrutiyet aşaması ile de modern toplumlarla eşitleşme dönemine girilmiştir.

Gülhane fermanıyla ilân edilen can, ırz ve mal güvenliği, yargısız cezalandırmama, ırk ve din farkı gözetmeden eşitlik gibi ilkeler; bir grubun üstünlüğü (Müslümanlar), hükümdarın keyfîliği ve sorumsuzluğu üzerine kurulu düzeni (Sultan kendi yetkilerini ancak kendisi sınırlıyordu) altüst etmiş oldu. Bunun pek çok kişinin ve çevrenin çıkarlarını zarara sokması kaçınılmazdı. Sonuçta üç değişik görüş ve bunlara bağlı grup Osmanlı toplumunda belirdi:

1) Tanzimat'ın kısıntısız yanlısı Sultan Abdülmecid ve başta Mustafa Reşid Paşa olmak üzere devlet erkânının bir kısmı. İkinci sınıf uyrukluktan eşitliğe yükselmek olanağına bu kararla kavuşan gayri Müslim cemaatler de bu grupta yer almışlardır.

2) Devletin içinde bulunduğu koşullarda bu önleme hemen karşı çıkmayan, ama ilerde Müslümanları gayri Müslimlerle eşitleştiren koşulların, tamamen kaldırılamasa bile, tekrar Müslüman ağırlıklı hale getirilebileceği günü bekleyenler. Kendisi de bu gruba dahil olan Ahmet Cevdet Paşa *Tezakir*'inde, Reşid Paşa dışındaki vezirlerin Tanzimat-ı Hayriye yanlısı olmadıklarını ve "Mısır işi bir kere hallolduktan sonra onun kuracağı Tanzimat'ın temellerini yıkmanın mümkün olacağını düşündüklerini" kaydeder.

3) Üstünlüklerini kaybetmenin kızgınlığını yaşayan, gayri Müslimlerle eşitliği hazmedemeyen ulema, âyân, taşra yöneticileri ve Müslüman kütlelerle ayrıcalıklarını kaybeden Ortodoks kilisesi ve Fenerli prensler.

19. yüzyılın başından itibaren Fransız Devrimi'yle yavaş yavaş bir dış ivme alan Balkan ve Orta Doğu toplumları, Tanzimat'la beraber güçlü bir iç dinamiğe kavuşmuş oldular. Geleneksel pasif kamuoyundan da dinamik kamuoyuna bu dönemde geçildi. Ekonomik yapısal değişmenin yanısıra, yukarda bahsettiğimiz grupların etkileşimi ve zaman zaman birinin daha öne çıkması,

Osmanlı toplumunun tarihsel akışını belirleyen öge olmuştur.

Biz bu yazımızda, Tanzimat'in ilânını hemen izleyen yıllarda görülen yankıları ve Osmanlı ülkesinin bazı bölgelerinde beliren gruplar arası ilişkilere ışık tutacak bazı bilgileri yansıtmak ve bunların tarihsel süreç içindeki uzantılarına işaret etmekle yetineceğiz.

BURSA
(İngiliz Konsolosu 10.1.1840 raporu)

"Ortalık sakin. Reayanın (Hıristiyanlar anlamına) özel şikâyetlerine yakınlarda hiç rastlamadım. Geçenlerde Hatt-ı Şerif'le onlara tanınan ortak haklar üzerine Müslümanlar tarafından gösterilen kıskançlığın devam etmediği anlaşılıyor." (FO.195/113)

İZMİR
(Argirios Karavas'ın şiiri 1840)

"Ey Türkiye Sultan Abdülmecid'e hayranım / Bir hayırsever olarak onu Şanlandır ve şereflendir / Bir güneş gibi doğarak parlasın / Işıkları her yerde bir mıknatıs gibi üzerine çeksin / Çünkü cehalet bu sayede yok olup / yeraltının karanlık dünyasına gidiyor / Ve bunu duyanlar onun yenilgisini itiraf ederler / Uyruklarını iyi niyetli bir yücelikle kendi çocukları sayar / Sultan arzuyla gerektiğinde yardımcı olarak / herkesi rahatlatır ve huzura kavuşturur / Hattı Hümayun'la devletin yasaları belirlendi / Ve her yerde bunların uygulanması emrolundu / İsteyerek halk-

3.11.1839 Günü İlân Edilen Tanzimat'a Batılı Tepkileri

İNGİLİZ ELÇİSİ PONSONBY: "Bu, bir imparatorluk halkının sosyal koşullarını geliştirmek için atılan adımların ilkidir. Yapılan, gerek kavram ve gerek uygulama bakımından mükemmeldir... Bu, imparatorluğun eski hükümetiyle kurtarılamayacağını ve Mısır Paşası'nın giriştiği taklitçi yeniden doğuşun yegâne çözüm olduğunu ileri sürenlere muzaffer bir yanıttır." (*FO.* 78/360, 5.11.1839)

FRANSIZ MASLAHATGÜZARI DE PONTOIS: "Bu belgenin yazılmasını etkileyen insancıl duyguları ve gerçekten liberal fikirleri alkışlamak gerekir ve bundan İmparatorluğu canlandıracak reformların doğması son derece arzulanır... Ancak bir sonuca varılacağından kuşkuluyum. Hatt-ı Şerif tarafından ilân edilen akılcı ve olumlu ilkeler, son derece kökleşmiş ve güçlü sayısız çıkarı ayakta tutmak için işbirliği yapan yolsuzluklara karşı zafer kazanabilmek için Doğu'nun görüşlerinden ve alışkanlıklarından hayli uzaktadır." (Adel İsmail, *Documents Relatifs à l'Histoire du Liban*, vol.24, doc.8, 5.11.1839)

AVUSTURYA ELÇİSİ: "Herhangi bir durum türlü şartlardan doğar. Bunlar arasında eski halleri ön plana almak lazımdır... Osmanlı Devleti, alçalma ve çökme durumundadır. Şurasını gizlemeye çalışmamalıdır ki, çökme sebepleri arasında ilk temelleri Selim III. tarafından atılıp son padişahın ancak derin bir cahillik ve yetersiz bir hayale dayanan Avrupa tarzındaki yeni düzen hakkındaki düşünce ve tasarılarını söylemek lazımdır. (...) Bâbıâli'ye şu suretle hareket etmesini tavsiye ederiz: Zamanın ihtiyaçlarına göre hareket ediniz ve zamanın doğurduğu ihtiyaçları gözönünde tutunuz. Yönetim işlerinizi düzene koyunuz ve düzeltiniz. Lakin adetlerinize ve yaşayış tarzlarınıza uymayan bir idare usulü kurmak için eski idareyi yıkmayınız." (Enver Karal, *Osmanlı Tarihi Nizamı Cedid ve Tanzimat Devirleri*, TTK, Ankara 1983, s.189.

ECHO DE L'ORIENT (İzmir gazetesinin pek çok Avrupalı çevreye kaynak oluşturan yazısı, 9.11.1839): "Ancak bunun fikri amacını dikkate almakla; halkının ağrıyan yaralarına koruyucu bir el uzatan ve sadece kendi gücünden doğan hakları uyruklarına tanıyarak kendi otoritesini sınırlandırdığını düşünmekle, bu kararın yarattığı etkiyi, daha doğrusu heyecanı belki hayal edebiliriz. Eski Osmanlı kurumlarının, bazı sağlıklı Avrupa ilkeleriyle kaynaşmasının tanıkları Avrupa'yla Asya idi ve iki kıt'anın son sınırında bu tören yapıldı." (Hattın Fransızca tam metnini veriyor.)

TIMES (Londra, 28.11.1839): "Hatt-ı Şerifin temel olarak hedef aldığı, kişisel ve bireysel özgürlükler ve devletin savunması için insan ve paraca yapılacak katkılardır. Bundan böyle Osmanlı İmparatorluğu'nda din ayırımı olmaksızın bütün uyrukların ve mallarının dokunulmazlığı ilan edilmiştir. Son 150 yıldır uygulanan ezici, insafsız ve yıkıcı sistemin yerine hakça ve akılcı bir vergi toplama sistemi getirilmektedir." (Gülhane Hattı'nın İngilizce tam metnini vermektedir.)

JOURNAL DES DEBATS (Paris, 27.11.1839): "Bâbıâli'nin yeniden canlanmak için Avrupa modeli üzerine hazırladığı gerçek bir anayasadır... Fransız Devrimi'nin ruhunun böylece Doğu tarafından da kabul edilmesinden mutluyuz... Getirilen yeni kurumlar bir ölçüye kadar bütün Avrupa devletlerinin güvencesi altına konulmuştur." (Hattın Fransızca tam metnini vermektedir.)

L'UNIVERS (Paris, 26.11.1839): "Müslüman milletine bu fermanla bazı esaslı siyasî haklar bahşedilmektedir. Uygulandıkları takdirde imparatorluğun görüntüsünü değiştirecek bu esaslar. Türkiye'nin çağdaş uygarlık yoluna girmesini mümkün kılacak kurumların temelini atmaktadır."

ları mutluluk safına soktu / ve bu hareketiyle dünyadaki büyük liderlerin / arasındaki yerini aldı."

Daha da devamı olan bu şiirin bölüm aralarındaki nakaratı ise şöyledir:

"Ey Türkiye mutlu ol, sevin / Bu hukuka saygılı yönetimin aguşunda / günleri ilân olunuyor / Gerçek huzurun"

Bu şiiri klâsik övgülerden ayıran, yazarının kişiliğidir. 1805'de doğmuş, Fransa'da eğitim görmüş, Yunan bağımsızlık savaşına katılmış ve madalya ile ödüllendirilmiştir. Dolayısıyla ilkeler düzeyinde Osmanlı yönetimine karşıdır. 1833'de İzmir'e yerleşen Karavas burada gazetecilik yapmış ve şiir kitapları yayınlamıştır. Bir devrimcinin görüşü olduğu için yargısı Tanzimat'ın devrimci niteliğine ışık tutmaktadır. Rumlar arasında ayrılıkçı akımların sınırlı kalmasında etkisi olmuştur. (H.Solomonidis'in Yunanca "İzmir'de Basın 1821-1922" (Atina, 1959) kitabından, s.139)

ŞAM
(1841-1842 olayları)

Gülhane Fermanının okunmasından bir yıl sonra Mısır yönetiminden çıkıp tekrar Osmanlı yönetimine giren Suriye'de Tanzimat-ı Hayriyye'nin uygulanması çok daha değişik sorunlar yaratmıştır. Özellikle İngiliz Konsolosunun "Suriye'yi Osmanlı'ya biz geri kazandırdık" gerekçesiyle Tanzimat'ın uygulanmasında aktif bir rol oynamak çabası, cemaatler arası ilişkileri de olumsuz şekilde etkiledi. Şam'a özellikle Tanzimat-ı Hayriyye'ye uygun bir yönetim kurmak emriyle atanmış olan Vali Necip Paşa'nın konsolosun istediği Hıristiyan temsilcilerini seçmemesi ve ülkedeki Ortodoks ve Katoliklerle uyumlu ilişki kurması "tekrar ayaklanma olursa bir daha bizden yardım göremezsiniz" tehdidiyle karşılaştı. Gayri Müslimlere kötü davranılmaması konusunda Bâbıâli kesin emir çıkarmakla birlikte bu tür müdahalelerin nasıl önleneceğini de kestiremiyordu. Olayın Londra'ya kadar aksetmesi Osmanlı hükûmetini zor durumda bıraktı.

Bunun arkasından Melkiye adı verilen ipekli türünü dokumayı Hıristiyanların da istemesi (Müslümanların tekelindeydi), Vali, Loncalar, Konsolos ve Hıristiyanları birbirine sokan çekişmeler yarattı. Valinin kendi, Konsolosun Hıristiyanlarla tüm toplumu bağlayan anlaşmalar yapmaları ve işin içine Katolikler adına Fransız konsolosunun da katılması olayları büsbütün karmaşıklaştırdı.

Bütün bunlar hem Suriye'de daha sonraki kanlı çatışmaların kökeni oldu, hem de bütün Osmanlı toprakları düzeyinde konsolosların iç işlere karışmasının başlangıcı.

(İngiliz arşivinde bizim araştırmamız FO 195/113 ve C.Farah, Necip Pacha and the British in Syria, *Arch. Ottomanicum*, 11. 1970, s.115-153)

TRABLUSGARP
(Fransız Konsolosu 20.1.1840 raporu)

"İstanbul'dan gelen Hatt-ı Şerif burada Aralık ayının 15'inde halkın önünde okundu. İki üç kişiden fazlası onu anlayamadı, çünkü Türkçe yazılmıştı. Bunun sonucunda herkes onu kendi anlayışına göre yorumladı. Ancak daha sonra saptadığıma göre bu bildiri genellikle halkın üzerinde her zamandan daha fazla eski iktidara (Karamanlılar dönemi) özlem uyandırarak Mısır hükûmetine karşı can sıkıcı bir etki yarattı."

(Adel İsmail, *Documents Diplomatiques et Consulaires Relatifs à l Histoire du Liban*, Beyrouth, C:5, doc.34)

TUNUS

"Tunus Beyi Ahmet 1840 Martında Bâbıâli'den Gülhane Hatt-ı Şerifi'nin metnini alınca, ülkenin en yüksek dinî, sivil ve asker kişileri önünde bunun aslına pek sadık olmayan Arapça bir çevirisini okutturmakla yetindi. Sonra da İstanbul'a, orada açıklanan ilkelerin mükemmel olduğunu, fakat yerlerin ve insan karakterlerinin farklılığı sebebiyle uygulanmasını daha sonraya bırakmak gerektiğini bildirdi. Ve iktidarı döneminde (1855'e kadar) bir daha bundan bahis olunmadı...

Ancak Muhammed Bey 1857'de (1856 Fermanından sonra) Ahd-al-Aman'ı ilân ederek yayınlayarak uyrukları arasındaki eşitliği onayladı." (R.Brunschwig, "Justice Religieuse et Justice Laique dans la Tunisie des Deys", *Studia Islamica* XXIII/1965, s.59)

BOSNA
(1840-1848 olayları)

Tanzimat'ın ilânı, yerli nalk üzerinde çok memnuniyet yaratmış ve özellikle derebeyi ve sipahilerden gelen angarya ve zorbalıkların kaldırılacağı umudu doğmuştur. Daha çok Müslümanların toprak sahibi ve Hıristiyanların toprağı işleyen olması dolayısıyla, bu beklentileri fazla gerçekleşmeyen Hıristiyan reaya Sırbistan Prensine dilekçe vererek *"..Sultanın hükümetine karşı*

Mustafa Reşit Paşa

ayaklanmıyoruz ancak Gülhane Hatt-ı Şerifinin iyilikler içeren koşullarının tam uygulanmasını istiyoruz" diyerek (Niş ve Leskovats halkları tarafından) yardım çağırısında bulunmuşlardı. Bu arada reayanın eşitliğin bu yanını isterken, askere alınma korkusu içinde olduklarını da belirtmeliyiz. 1843'de Angaryanın sınırlandırılmasına rağmen derebeyi ve sipahiler eski koşulları devam ettiriyorlardı. Tanzimat uygulamalarına her ne vakit girilse, bazı fitneci ve çıkarcıların kışkırtmasıyla halkın zihinlerini karıştıracak havadisler yayılıyor, eşkiya da reayaya saldırıp Avrupa'nın bu şikayetlere kulak vermesi sonucunu yaratıyordu. Osmanlı valisi açıkça şöyle öneriyordu:

"Tanzimat-ı Hayriye'nin azar azar yumuşaklıkla uygulanması ve yalnız isminden bahsedilip vergilerin alınmasının durdurulması..."

Ayrıca, eskidenberi İslâm'dan gördüğü ve çektiği zulüm pek çok ve dayanılmaz olduğundan reayanın başkaldırabileceği, İslâmların da alıştıkları uygulamanın kaldırılması güçlerine giderek yolsuz davranabilecekleri bunun "Allah korusun Avrupa'daki olayların (1848 devrimi) buralara yayılmasına sebep olabileceği" anımsatılmaktadır.

Bu sırada Balkanlara Rusya tarafından bol miktarda tüfengin gizlice sokulmuş olması karşısında Sultan da, Tanzimat kurallarının tümünün uygulanmasının aceleye getirilmemesini, şiddet

davranışlarına karşı yumuşaklıkla davranılmasını, ama yine de Tanzimat ilkelerinden vazgeçilmemesini irade etmiştir.

(Mark Pinson, Ottoman Bulgaria in the First Tanzimat Period, *Middle Eastern Studies*, c: 11, s: 103-134; Halil İnalcık, *Tarih Vesikaları*, No.V., "Bosna'da Tanzimat'ın tatbikına ait vesikalar", s: 374-388)

SAKIZ

Tanzimat'la yerel yönetimlere doğru ilk adım atıldığı bir sırada bu görevlere gelenlerin önce kendi aylıklarını artırarak (örneğimizde özellikle bahis konusu olan Rumlardır) kişisel çıkar peşinde koşmalarının örneğine Sakız adasında rastlıyoruz:

"Meclis azalarının maaşı arasında Metropolide dahi 350 kuruş bağlanmış olup oysa taşrada bulunan Metropolitlerin kendi milletlerinden aldıkları özel ödenekleri bulunduğundan onlara bu görevden dolayı başkaca maaş tahsisi pek de gerekmediği gibi, ahaliden âzâlığa tayin edilenlerden bazılarının maaşları da yüksek görünmüştür. Tanzimat-ı Hayriye'nin uygulanmasından maksat ülke fakirlerinin ve halkın gereksiz bazı masraflardan ve zulümden korunması ve güven içinde yaşaması olduğundan ve bu kişiler Meclis işleri dolayısıyla tamamen kendi işlerinden kalmayacakları da açık olduğundan, Edirne ve Bursa gibi büyük yerlerdekine benzer miktarlar almaları ve maaş konusunda dengeden aşırı gitmemeye dikkat edilmesi (...) irade olunur."

(Başbakanlık Arşivi, İrade-i Dahiliye, 29 Kasım 1840, İ.Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler*, Ank. 1970 kitabından s.243)

ANKARA

(İngiliz Konsolosu Raporu, 2.1.1843)

"48 bin nüfuslu Ankara'da 10057 aile var (5000 Müslüman, 3395 Katolik, 1066 Rum, 596 Ermeni)... Ankara halkı Avrupalılara çok dost davranıyorlar ve Avrupa uygarlığını izlemek konusundaki şiddetli arzuları Hıristiyanlar arasında pek belirgin. Türkiye'nin başka hiçbir yerinde daha uygarca ve sınırsız misafirperverlik gösterene rastlamadım." (FO.78/533).

RUMLAR

İlber Ortaylı yukarda kaydedilen kitabında şöyle diyor (s.34):

"Tanzimat ve Islahat Fermanlarına en çok karşı çıkanlar Rumlar oldu. Yeniliğe karşı, Hıristiyanların avam tabakası kadar ruhanî reisleri de karşı çıktı. Çünkü 15. yüzyıldanberi sahip oldukları (primus inter pares) durumunu kaybediyorlardı. Diğer azınlıklara göre üstünlükleri bir yana Patrikhane Ortodokslar üzerinde aşırı haklara sahipti... Patrikhane otoritesini kaybedecekti."

Enver Ziya Karal da, Gülhane Hattı okunup, yazı kırmızı atlas keseye konduğunda Rum Patriğinin "İnşallah bir daha bu keseden çıkmaz" dediğini naklediyor.

YAHUDİLER

Osmanlı topraklarındaki Yahudilerin baskılardan tamamen kurtulması ve diğer cemaatlerle eşit sayılmaları Tanzimat'la başlar. Ondan önce Yahudiler Hıristiyanlardan da aşağı sayılan bir cemaatti. Genellikle idari makamlar en kolaylıkla onlar üzerinde baskı yapar, Yeniçeri ve halk ayaklanmalarda önce onları talan ederdi. İşin ilginç yanı Yahudilere baskı yapmakta Hıristiyanlar ve Bernard Lewis'in özellikle belirttiği gibi Ortodokslar genelde Müslümanlardan daha kıyıcıydılar. Tanzimat'ın getirdiği ilkeler Yahudilik tarihinde dönüm noktası olmuştur.

Gülhane Fermanının okunuşunda İstanbul hahamının bütün Osmanlı Yahudilerini temsil eden bir Hahambaşı niteliğiyle törene davet edilmesi, gerçekte bulunmayan bir makamın resmen tasdiki anlamını taşıyordu. 1840'da Rodos ve Şam'da çıkan "iğneli fıçı ve kan içme" iddialarına dayalı Yahudi aleyhtarı gösteriler karşısında Sultan Abdülmecid'in Tanzimat ruhuna uygun bir İrade-i Seniye çıkarması güvenlikleri ve eşitliklerinin devlet güvencesi altına alınmasını dünyada belirten ilk belgedir. Özellikle bunda "iğneli fıçı" ve "çocuk kanı içme" türü safsatalara asla itibar edilmemesinin vurgulanması, dünya tarihinde ilk kez görülmekle önem taşımaktadır. 1841'de de Osmanlı idaresi Suriye'ye yerleşince Yahudilerin güvence ve eşitliğini vurgulayan bir ferman orada da yayınlanmıştır.

(Bernard Lewis, *Juifs en Terre d'Islam*, Paris 1986; Moshe Ma'oz, *The Impact of the Tanzimat on Politics and Society*, Clarendon Press 1968, s.205-206.)

GENEL OLARAK MÜSLÜMANLAR

Buraya kadar Tanzimat Fermanı'nın okunmasını hemen izleyen dönemdeki yankı ve tepkilerden bazılarını aktardık. Sakin karşılayan, abartılı destekleyen, iç çatışma bahanesi sayan, küçük çıkar vesilesi gören ve buna benzer her çeşit tepki vardır. Ancak genel olarak İstanbul'da ve taşrada Müslümanlar arasındaki eğilimi özellikle belirtmek gerekiyor. Çünkü bunlar daha sonraki olayları belirleyici olmuşlardır.

Daha 18. yüzyılın son yıllarında Nizam-ı Cedit'le birlikte yöneticilerin her Batılılaşma ya da çağdaşlaşma girişimini "gâvurlukla" değerlendirme eğilimi belirmişti. Sultan Mahmut'un sadece idari değil, giyim ve günlük yaşamı da etkileyen reformları bu eğilimi daha da güçlendirmişti. Tanzimat ise doruğa eriştirdi. Abdurrahman Şeref'in bir cahil komisere atfen kaydettiği "Artık gâvura gâvur denmeyecek! Hâlâ öğrenemediniz mi?" sözü bu eğilimi en veciz şekilde özetler. 1838-39 yıllarında İran Şahının elçisi olarak Avrupa'da dolaşan Hüseyin Han Mukaddam, İstanbul'da misafir olduğu zengin Türk'ün kendisine "Bu değişiklikler aynı şekilde devam ederse, herkes inanıyor ki, İslâm gelenekleri kaybolacak ve Muhammed'in töreleri yok olacaktır." (*Oriente Moderno*, c.33 (1953) s.494)

Bu yoğun tepki ve Mustafa Reşit Paşa'nın önlemlerinin ilk anda hemen sonuç vermemesi, yazımızın başında belirttiğimiz ikinci grubun etkenliğinin artması sonucunu verdi. Bunlara iyi bir örnek Tarihçi Cevdet Paşa'dır. Bir yandan "emniyeti can ve ırz kaziyyesini mütekeffil olan Tanzimat-ı Hayriyye'yi tesis ile âmmeye büyük iyilikler etmiştir" der, diğer yandansa "Avrupalılar ile fazla münasebette bulunmasından, karantina kurmayı desteklemek gibi yeni uygulamalara eğiliminden dolayı bazı müteassıplarca sevilmediğini ve din konusunda kaygısız saydıklarını" yazar. Ama bu ikincileri eleştiren tek bir satır koymaz.

1841 Martında Mustafa Reşit azledildi ve yerine Rıza Paşa grubu geldi. Onun eyaletlere gönderdiği bir fermanla Müslümanların duygularını rencide etmeyecek yöntemlerle Tanzimat'ın yürütülmesi istendi. Bu, eski yöntemlere yeşil ışık yakmak demekti. Gerçi Tanzimat'ı kökünden reddetme iddiasını (en azından yöneticiler arasında) ileri sürene rastlanmadı, ama çağdaşlaşmada yavaşlama kabul edilmiş oldu. 13 Ocak 1845 tarihli bir Hatt-ı Şerifiyle Abdülmecit, Islahatın umulan sonuçları vermemesinden duyduğu üzüntü ve endişeyi açıkladı. Birinci ve ikinci grupların sıra sıra iktidara geldiği bir süreç sonucunda 1856'da Islahat Fermanı çıkarılarak 1839'da saptanan ilkeleri yeniden belirtmek gereği duyuldu. Ama bu 1908'e kadar bu iki grup arasındaki çekişmenin devamını engelleyemedi. □

Tanzimat'ın Getirdiği Hukuk Kurumları ve İşlevleri

FAHRİ ÇOKER

Tanzimat, Türkiye'de çağdaşlaşmanın en önemli gereği olan lâikleşmeyi başlatmış ve girilen süreç, -II. Abdülhamit döneminde bile- herhangi bir kesintiye uğramadan Cumhuriyet devrimlerine kadar gelmiştir. Hukuk düzeni açısından, ne denli tevil edilmeye çalışılsa da, bu, Şeriat'ın giderek aşındırılması ve aşılması anlamındadır.

TANZİMAT Fermanı'nın hukuka bağlı devlet kavramına yaklaşımı ifade eden hükümleri, kuşkusuz ki en önemli yanıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Padişah iradesine dayanan yönetimde ilk kısıtlamalar, kişi hak ve özgürlükleri konusunda güvenceler, ilk kez Tanzimat Fermanı'nda yer almakta ve Padişah Abdülmecid, "Kavanini şer'iye ve mazbuta tahtında idare olunmayan düvel ve memalikin pâyıdar olamayacağı" bilinci içinde can güvenliğinin güvence altına alınması, ırz namus ve malın korunması, vergilerin halkın gücü oranında ve miktarı önceden belli olarak salınması, vatandaşların lüzumu miktarında askere alınması ve silâh altında kalınacak sürenin sınırlandırılması, hiç kimsenin mevcut kanunlara göre açık yargılaması yapılıp hüküm giymedikçe cezalandırılmaması ve kanun önünde bütün vatandaşlara eşit muamele yapılmasını istemekte ve "..... bundan böyle Devleti Aliye ve Memaliki Mahrusamızın hüsnü idaresi zımnında bazı kavanini cedide vaz' ve tesisi lâzım ve mühim görünerek", "Meclisi Ahkâmı Adliye azası dahi lüzumu mertebe teksir olunarak ve Vükelâ ve ricali devlet dahi bazı tâyin olunacak eyyamde orada içtima ederek ve cümlesi efkâr ve mutalâatını hiç çekinmeyip serbestçe söyliyerek..", "..iktiza eden kanunlar bir taraftan kararlaştırılıp ... düsturulamel tutulmak üzere balâsı hattı hümayûnumuzla tevşih olunmak için tarafı hümayûnumuza arz olunsun.." demektedir.

Tanzimat Fermanı'nın içerdiği ilkelerin 1293 (1876) Kanunu Esasî'sinin oluşması ve ilânında büyük etkisi olduğu Abdülhamit II'nin Sadrazam Mithat Paşa'ya hitaben kaleme aldığı 7 Zilhicce 1293 (14 Aralık 1876) tarihli hattı hümayunda da açıkça görülmektedir. Padişah, bu bildirisinde "Devleti Aliyyemizin bir zamanlardan beri kuvvetine ârız olan tedenniyat gavaili hariciyeden ziyade dahilen idarei umurda tariki müstakimden inhiraf olunmasından ve tebeanın hükûmeti metbualarından emniyetlerine kefalet edecek esbabın maili inhitat olmasından neşet etmekle Vâlidimacidim merhum Abdülmecit Han mukaddeme-i ıslahat ve ahkâmı mukaddesei şer'i şerif'e muvafık olarak umumun can ve mal ve ırz ve namusunu muallen olmak üzere Tanzimat Hattı'nı ilân etmişti. İşte bugüne kadar dairei emniyette olarak yaşadığımız ve ol emniyete istinaden berveçhi serbestî teati edilen efkâr ve âra'nın semeresi olmak üzere bugün işbu Kanunu Esasî'yi vaz' ve ilâna muvaffakiyetimiz tanzimatı mezkûre âsar-ı hayriyesi cümlesinden olmağla.." diyerek bunu özellikle vurgulamıştır.

Meclisi Valâyı Ahkâmı Adliye'nin Yeni Kuruluşu

Hattı hümayûn'da bahiskonu olan "Meclisi Valâyı Ahkâmı Adliye" 4 Muharrem 1254 (1 Nisan 1838) tarihli irade ile kurulmuş olmakla beraber kuruluş amacı ve işlevi tamamen ayrıdır. Çünki bu iradede Padişah, "Meclisi Valâyı Ahkâmı Adliye" ismi sâmisiyle Sarayı şahânemde ve "Dârı Şûrayı Bâbıâli" nam ve ünvaniyle Bâbıâli'de mûtemedânı saltanatı seniye'den bazı zevatten mürekkep iki meclisi âli tertibiyle gerek mesalihi câriye ve gerek tanzimatı mülkiyeye dair hayır ve nef'i âm ve şamil olan mevaddı nâzike azayı meclisi mezkûre beyinlerinde biletraf müzakere ve müşavere olunmasını belirtmek suretiyle, kurulması öngörülen bu iki kuruluşun, kendilerine havale edilecek konuları inceleyip danışma niteliğinde görüş bildirecek kurullar olduğunu sap-

tamaktadır. Ayrıca Padişah Mahmut II, bu iki kuruluşun "Saltanatın güvendiği kişilerden" oluşmasını istemektedir. Nitekim bunlardan birincisine Hüsrev Paşa, diğerine Davut Paşa gibi saraya sadakatleriyle tanınmış iki vezir başkan olarak atanmış, üyeleri de Saray ve Bâbıâli'de başarılı hizmet verenlerden seçilmiştir.

Tanzimat Fermanında ise bu meclis, belirtilen ilkelerin ışığında devletin daha âdil ve iyi idaresi için yeni kanunların düzenlemesi ile görevlendirilmiştir. Vükelâ ve devlet ricali de zaman zaman meclisin çalışmalarına katılacaktır. Bu işlevi ile "Meclisi Valâyı Ahkâmı Adliye" bir bakıma yasama meclisi niteliğindedir. Bu meclis de oluşum kaynağı bir yana hükümetten gelen veya üyelerince önerilen tasarı ve teklifleri kanun ya da nizamname haline getirmekte ve bunlar Padişahın iradesiyle yürürlüğe girmektedir.

Meclisin kuruluşu bu amaçla yeniden düzenlenerek Başkanlığına eski sadrazamlardan Mehmet Emin Rauf Paşa ve üyeliklerine de zamanın değerli devlet adamlarından Ahmet Fethi Paşa, Sudurdan Kadri Bey, sonradan Şeyhülislâm olan Arif Hikmet Bey ve Vak'anüvis Esat Efendi gibi kişiler getirilmiştir. Padişah, Meclisi Valâya başkan atanmasına dair iradelerinde bu memuriyetin "Umuru mûtenayı Devleti Aliye"den olduğunu belirtmesi itibariyle meclis başkanı her dönemde Sadrazamlık ya da bakanlık yapmış bir kişidir veya Sadrazam, meclis başkanlarından atanmıştır.

Kanun ve Nizamların Düzenlenmesiyle Görevli Yeni Meclis: Meclis-i Âli-i Tanzimat

Geçen onbeş yılda Meclisi Vâlâyı Ahkâmı Adliye'nin görevlerini yerine getirmesinde yetersiz kaldığı görülerek, özellikle kanun ve nizamların düzenlenme ve incelenmesi amaciyle 5 Muharrem 1271 (29 Eylül 1854) tarihinde "Meclis-i Âli-i Tanzimat" adiyle yeni bir meclis kurulmuş ve başkanlığına Mehmet Emin Ali Paşa getirilmiştir. İlk üyeleri ise, eski seraskerlerden Mütercim Rüştü Paşa, Meclisi Vâla eski başkanı Rıfat Paşa, eski vâlilerden Hıfzı Paşa, eski hariciye nâzırı -sonradan serasker ve sadrazam- Fuat Paşa ve eski sadrazam Edhem Paşa'dır.

Meclisin görevlerini saptayan 9 Cemaziyelâhır 1271 (27 Şubat 1855) tarihli nizamnamenin 1. bölümünde, Meclisin devlet işlerinin düzeltilmesi ve memleketin bayındır bir hale gelmesini sağlayacak bütün usul ve nizamları yeniden görüşeceği ve mevcut kanun ve nizamları inceleyerek gerekenlerin kaldırılması ve lüzumu görülenlerin noksanları varsa tamamlanmasına memur olduğu ve ayrıca Vekiller Heyetince gönderilen nizamnameleri düzeltmekle beraber lüzum göreceği nizamnameleri kendiliğinden düzenleyerek Vekiller Heyetine sunabileceği belirtilmiştir.

Meclisin daha verimli çalışmasını sağlamak amaciyle 26 Şaban 1273 (2 Mayıs 1856) tarihli bir ek nizamname ile, görülmekte olan işler için mecliste geniel görüşme açılmazdan önce, konusuna göre ayrı kurullarda incelenmesi kabul edilmiş ve bu şekilde "İÇİŞLERİ", "MALİYE VE EVKAF", "ASKERLİK" ve "DIŞİŞLERİ" için ayrı komisyonlar teşkil edilmiştir.

Her İki Meclisin Birleştirilmesi

Abdülaziz'in tahta çıkmasından sonra 6 Muharrem 1278 (14 Temmuz 1861) tarihli bir irade ile "Gerek Meclisi Tanzimat ve gerek Meclisi Ahkâmı Adliyemizin sureti teşekkülleri Devleti Aliyemizin ihtiyacatı hazırasına kâfi olmayıp rûyeti mesalihte bizzarure bazı müşkilât ve teehurat zuhura gelmekte olduğuna ve bu halin ıslahı nezdimizde pek mültezem bulunduğuna binaen işbu iki meclisin riyaseti vâhide tahtında olarak kemakân Ahkâmı Adliye ismiyle yâdolunmak üzere birleştirilip biri İdare-i Umuru Mülkiye ve biri tezekkür ve tanzimi kavanin ve nizamâta ve biri dahi derdesti ilân olan Cinayet Divanları ikti zasınca oraya havalesi lâzım gelecek muhakemata mahsus olmak üzere üç kısıma tefrik olunması.." denilerek "Meclis-i Âli-i Tanzimat" ve "Meclis-i Vâlayı Ahkâmı Adliye", "Meclis-i Ahkâmı Adliye" olarak birleştirilmiştir.

Kuruluşundan İtibaren Meclis-i Vâlayı Ahkâmı Adliye Başkanları

1. Hüsrev Paşa, 23 Mart 1838 - 3 Temmuz 1839
2. Rauf Paşa, 3 Temmuz 1839 - 9 Haziran 1840
3. Hasip Paşa, 9 Haziran 1840 - 27 Şubat 1841
4. Saip Paşa, 27 Şubat 1841 - 12 Haziran 1841
5. Arif Paşa, 12 Haziran 1841 - 25 Temmuz 1842
6. Rauf Paşa (2.), 25 Temmuz 1842 - 30 Ağustos 1842
7. Halil Rıfat Paşa, 30 Ağustos 1842 - 16 Şubat 1843
8. Nafiz Paşa, 16 Şubat 1843 - 8 Kasım 1843
9. Ahmet Fethi Paşa, 8 Kasım 1843 - 12 Kasım 1844
10. Süleyman Paşa, 12 Kasım 1844 - 8 Ağustos 1845
11. Rıfat Paşa, 8 Ağustos 1845 - 28 Şubat 1848
12. Sârim Paşa, 28 Şubat 1848 - 29 Nisan 1848
13. Halil Rıfat Paşa (2.), 29 Nisan 1848 - 25 Haziran 1848
14. Âli Paşa, 25 Haziran 1848 - 13 Ağustos 1848
15. Rıfat Paşa (2.), 13 Ağustos 1848 - 25 Nisan 1849
16. Arif Paşa (2.) 25 Nisan 1849 - 29 Nisan 1850
17. Rıfat Paşa (3.), 29 Nisan 1850 - 29 Ocak 1852
18. Reşit Paşa, 29 Ocak 1852 - 8 Mart 1852
19. Mustafa Nailî Paşa, 8 Mart 1852 - 15 Mayıs 1853
20. Rıfat Paşa (4.) 15 Mayıs 1853 - 22 Mart 1854
21. Şekip Paşa, 22 Mart 1854 - 24 Aralık 1854
22. Yusuf Kâmil Paşa, 24 Aralık 1854 - 6 Mayıs 1855
23. Şefik Paşa, 6 Mayıs 1855 - 13 Haziran 1857
24. Yusuf Kâmil Paşa (2.), 13 Haziran 1857 - 14 Kasım 1859
25. Musa Saffetî Paşa, 14 Kasım 1859 - 14 Temmuz 1861
26. Fuat Paşa*, 14 Temmuz 1861 - 6 Ağustos 1861
27. Yusuf Kâmil Paşa (3.), 6 Ağustos 1861 - 6 Ocak 1863
28. Fuat Paşa (2.), 6 Ocak 1863 - 14 Şubat 1863
29. Saffet Paşa, 14 Şubat 1863 - 13 Haziran 1863
30. Yusuf Kâmil Paşa (4.), 13 Haziran 1863 - 30 Nisan 1866
31. Mütercim Rüştü Paşa, 30 Nisan 1866 - 5 Haziran 1866
32. Kıbrıslı Mehmet Paşa, 5 Haziran 1866 - 11 Şubat 1867
33. Yusuf Kâmil Paşa (5.), 11 Şubat 1867 - 6 Mart 1868

(*) "Meclis-i Vâlayı Ahkâmı Adliye" ile "Meclis-i Âli-i Tanzimat"ın birleştirilmesiyle.

Meclis-i Âli-i Tanzimat Başkanları

1. Mehmet Emin Âli Paşa, 28 Eylül 1854 - 4 Mayıs 1855
2. Fuat Paşa, 4 Mayıs 1855 - 27 Temmuz 1855
3. Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa, 27 Temmuz 1855 - 3 Ağustos 1857
4. Reşit Paşa, 3 Ağustos 1857 - 12 Ocak 1858
5. Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa, 12 Ocak 1858 - 29 Ağustos 1858

6. Mütercim Rüştü Paşa, 29 Ağustos 1858 - 24 Aralık 1859
7. Mehmet Emin Âli Paşa, 24 Aralık 1859 - 14 Temmuz 1861.

Şûrayı Devlet'in Kuruluşu ve Kanunlaştırmada İşlevi

Meclis-i Ahkâmı Adliye, 11 Zilkade 1284 (6 Mart 1868) tarihli bir irade ile "Şûrayı Devlet" ve "Divân-ı Ahkâmı Adliye" ikiye bölünmüştür.

Divân-ı Ahkâmı Adliye'nin ilk başkanı Ahmet Cevdet Paşa "Mâruzat"ında bu ayırım ve yeni kuruluşları, 1856 Paris Konferansı'nda yabancı devlet delegelerinin Âli Paşa'ya, mahkemelerinizi güven verici hale getirdiğinizde biz de elçilik tercümanlarını bu işe karıştırmayız diyerek uyardıkları halde o zamandan beri mahkemelerin ıslahı hakkında bir şey yapılamadığını, nihayet Âli Paşa sadrazam olunca Fransa usulüne uygun mahkemelerin kurulmasına ve yargı işlerinin hükûmet yönetiminden ayrılmasına karar verilmesi, olarak yorumlar.

Gerçekten, Meclis-i Vâlayı Ahkâmı Adliye, kuruluşundan itibaren bazı değişiklikler geçirmekle beraber yürütme, yargı ve yasama üç kuvvetin önemli, yetkilerini nefsinde toplayan bir kurum niteliğindedir. Yönetim işleri üzerinde kararlar alır, memurları yargılar, hükûmetle efrat arasındaki dâvalara bakar ve nihayet kanunları düzenler. Şûrayı Devlet'in kurulmasiyle yürütme ve yargı biribirinden ayrılmış ve bu suretle meşrutiyete doğru önemli bir adım atılmıştır.

8 Zilhicce 1284 (2 Nisan 1868) tarihli esas nizamnamesine göre Şûrayı Devlet, "Evvelen kâffei kavanin ve nizamatın tetkik ve lâyihalarının tanzimine memurdur" ayrıca idarî işleri inceleyerek kararlarını arzetmek, hükûmet ve kişiler arasında kanun ve nizamların uygulanmasından doğan uyuşmazlıkları çözmek ve dâvaları görmek, görevleri arasındadır.

Şûrayı Devlet, Heyeti Vükelâ (Bakanlar Kurulu) ya dahil bir zatın başkanlığında olup rafakatinde, dairelerde başkanlık yapacak beş ikinci başkan ve bir başkâtip vardır. Her dairede sayısı beşten az olmamak üzere üye görev yapacak, dairelerde ayrıca verilen konuları incelemek ve kurula özetlemek üzere yardımcılar bulunacaktır.

Şûrayı Devlet, sadece kendisine havale olunan işleri görüşmek, incelemek ve karar almakla görevli olup icraya karışmaya hakkı bulunmamakla beraber kanun ve nizamların gereği gibi uygulanmasını gözetecek ve görülen aksaklıkları hükûmete bildirecektir.

Esas nizamnamesinde belirtilen kuruluşu, yapılan atamalarla tamamlanmakla Şûrayı Devlet 17 Muharrem 1285 (10 Mayıs 1868) günü Padişah Abdülaziz'in bir söylevi ile görevine başlar.

Şûrayı Devlet önce; 1) Umuru Mülkiye ve zabıta ve harbiye, 2) Umuru Maliye ve evkaf, 3) Umuru Adliye, 4) Umuru nafia ve ticaret ve ziraat, 5) Umuru Maarif adlariyle beş daire halinde kurulmuş iken 25 Muharrem 1286 (7 Mayıs 1869) tarihli irade ile yürürlüğe konulan "Şûrayı Devlet Nizamname-i Dâhilisi"nin "Mukaddeme"siyle Mülkiye ve Maarif daireleri birleştirilerek, adı "Dahiliye ve Maarif Dairesi" olarak saptanmış, idarî uyuşmazlık ve dâvalar evvelce konusuna göre ilgili dairelerde görülmekte iken yalnız bu dâvalara bakmak üzere "Muhakemat Dairesi" adiyle yeni bir daire kurulmuştur. 20 Zilkade 1288 (10 Şubat 1872) tarihli irade ile kuruluş yeni bir değişikliğe uğramış, daire sayısı 1) Tanzimat, 2) Dahiliye ve 3) Muhakemat olmak üzere üçe indirilmiştir. Ancak kısa bir süre sonra 5 Rebiülevvel 1289 (12 Haziran 1872) de Muhakemat Dairesi kaldırılmıştır.

7 Zilhicce 1293 (27 Aralık 1876) de ilân edilen "Kanunu Esasî", 54'üncü maddesinde, kanun tasarıları Şûrayı Devletçe hazırlanarak önce Heyeti Mebusan ve sonra da Heyeti Âyan'da incelenip kabul ve Padişahın iradesiyle yürürlüğe konulacağını saptamak suretiyle Şûrayı Devlet'in 1868 yılından beri süregelen KANUN DÜZENLEME işlevini bir anayasa kuralı haline getirmiştir.

Kanunu Esasî bir süre sonra askıya alınınca Meclisi Mebusan ve Âyan ile birlikte Şûrayı Devlet Genel Kurulu da toplanamamış, ancak 11 Şubat 1314 (1899) tarihli bir irade ile yeniden faaliyete geçmiştir. Gerek bu tarihten sonra ve gerekse II. Meşrutiyet ve onu izleyen dönemde, Şûrayı Devlet kuruluşunda yapılan bütün değişikliklerde, kanun tasarılarını düzenleme görevini yerine getirecek bir (Tanzimat Dairesi) varlığını korumuştur.

Şûrayı Devletin bu görevi 23 Nisan 1920 tarihinde Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin kurulmasiyle sona ermiş, 4 Kasım 1922'ye kadar İstanbul'da faaliyetini sürdüren Osmanlı Devlet Şûrası, ancak Padişahın egemen olduğu topraklarda geçerli olmuştur.

Şûrayı Devlet Başkanları (1868-1922)

1. Mithat Paşa, 6 Mart 1868 - 27 Şubat 1869
2. Yusuf Kâmil Paşa, 27 Şubat 1869 - 21 Ekim 1871
3. Namık Paşa, 21 Ekim 1871 - 4 Ağustos 1872
4. Yusuf Kâmil Paşa (2.), 4 Ağustos 1872 - 21 Ağustos 1875
5. Mahmut Nedim Paşa, 21 Ağustos 1875 - 26 Ağustos 1875
6. Server Paşa, 26 Ağustos 1875 - 12 Şubat 1876
7. Namık Paşa (2.), 12 Şubat 1876 - 31 Mart 1876
8. Yusuf Kâmil Paşa (3.), 31 Mart 1876 - 5 Haziran 1876
9. Mithat Paşa, 5 Haziran 1876 - 21 Aralık 1876

Tanzimat'tan sonra bir İngiliz konsolosluk mahkemesi

MAKALE-İ SANİYE

Kavâid-i fıkhiyye beyanındadır.

Madde 2— Bir işden maksad ne ise hüküm ona göredir.

Ya'ni bir iş üzerine terettüp edecek hüküm ol işten maksad ne ise ana göre olur.

Madde 3- Ükûd'da i'tibar makaasıt ve maâniyyedir, elfaz ve mebâniye değildir.

Binâen-alâ-zâlik (bey' bil-vefa) da rehin hükmü cereyan eder.

Madde 4— Şek ile yakîn zâil olmaz.

Madde 5— Bir şey'in bulunduğu hal üzre kalması asıldır.

Madde 6— Kadîm kıdemi üzre terkolunur.

Madde 7— Zarar kadim olmaz.

Madde 8— Berâet-i zimmet asıldır.

Binâen-alâ-zâlik bir kimse birinin malını telef edip de miktarında ihtilâf etseler söz mütlifin olup mal sahibi iddia ettiği ziyadeyi isbata muhtac olur.

Madde 16— İçtihad ile içtihad nakz olunmaz.

Madde 17— Meşakkat teysiri celb eder.

Ya'ni suûbet sebeb-i teysir olur ve darlık vaktında vüs'at gösterilmek lâzım gelir.

Karz ve havale ve hacir gibi pek çok ahkâm-ı fıkhiyye bu asla müteferriğdir ve fukahânın ahkâm-ı şer'iyyede gösterdikleri ruhâs ve tahfifat hep bu kaideden istihrac olunmuştur.

Madde 18— Bir iş zı'k oldukta müttesi' olur.

Ya'ni bir işde meşakkat görülünce ruhsat ve vüs'at gösterilir.

Madde 19— Zarar ve mukabele-bizzarar yoktur.

Madde 20— Zarar izâle olunur.

Madde 21— Zaruretler memnu' olan şeyleri mubah kılar.

Madde 22— Zaruretler kendi mikdarlarınca takdır olunur.

Madde 23— Bir özür için câiz olan şey ol özrün zevâliyle bâtıl olur.

Madde 24— Mâni' zâil oldukda memnu' avdet eder.

... ...

Madde 28— İki fesad teâruz ettikte ehaffi irtikab ile a'zamının çaresine bakılır.

Madde 30— Def'-i mefasid celb-i menâfi'den evlâdır.

Madde 33— Iztırar gayrın hakkını ıbtâl etmez.

Binaen-alâ-zâlik bir adam aç kalıp da birinin ekmeğini yese ba'dehu kıymetini vermesi lâzım gelir.

Madde 39— Ezmanın tagayyürüyle ahkâm'ın tagayyürü inkâr olunamaz.

Madde 60— Kelâmın i'mali ihmalinden evlâdır.

Ya'ni bir kelâmın bir ma'naya hamli mümkün oldukça ihmal ya'ni ma'nasız itibar olunmamalıdır.

... ...

Madde 74— Tevehhüme i'tibar yoktur.

Madde 88— Külfet ni'mete ve ni'met külfete göredir.

... ...

KİTAB-ÜL KAZA

Hâkimin evsafı beyanındadır.

Madde 1792— Hâkim hakîm, fehîm, müstakîm ve emîn, mekîn, metîn olmalıdır.

Mecelle'den bazı maddeler.

10. İ.Edhem Paşa, 26 Aralık 1876 - 5 Şubat 1877

11. Kadri Bey/Paşa, 5 Şubat 1877 - 4 Şubat 1878

12. Saffet Paşa, 4 Şubat 1878 - 19 Şubat 1878

13. Asım Paşa, 19 Şubat 1878 - 18 Nisan 1878

14. Ali Paşa, 18 Nisan 1878 - 19 Ekim 1879

15. Arifî Paşa, 19 Ekim 1879 - 12 Eylül 1880

16. Server Paşa (2.), 12 Eylül 1880 - 8 Mayıs 1882

17. Akif Paşa, 8 Mayıs 1882 - 30 Kasım 1882

18. Akif Paşa (2.), 2 Aralık 1882 - 25 Eylül 1885

19. Akif Paşa (2.), 2 Aralık 1882 - 25 Eylül 1885

20. Arifî Paşa (3.), 25 Eylül 1885 - 4 Eylül 1891

4 Eylül 1891 - 7 Kasım 1895 arası Başkanlık, Vekâletle yönetilmiştir.

21. Sait Paşa, 7 Kasım 1895 - 29 Ekim 1907

22. Hasan Fehmi Paşa, 29 Ekim 1907 - 2 Ağustos 1908

23. Turhan Paşa, 2 Ağustos 1908 - 7 Ağustos 1908

24. Tevfik Paşa, 7 Ağustos 1908 - 28 Eylül 1908

25. Hasan Fehmi Paşa (2.), 28 Eylül 1908 - 13 Nisan 1909

26. Zihni Paşa, 13 Nisan 1909 - 15 Nisan 1909

27. Raif Paşa, 15 Nisan 1909 - 20 Ağustos 1909

28. Necmettin Molla Bey, 20 Ağustos 1909 - 1 Ekim 1911

29. Hayri Bey (Ürgüplü), 1 Ekim 1911 - 31 Ekim 1911

30. Memduh Bey, 31 Ekim 1911 - 23 Ocak 1912

31. Sait Halim Paşa, 23 Ocak 1912 - 23 Temmuz 1912

32. Kâmil Paşa, 23 Temmuz 1912 - 31 Ekim 1912

33. Sait Halim Paşa (2.), 25 Ocak 1913 - 28 Ocak 1913

34. Sait Paşa, 31 Ocak 1913 - 13 Haziran 1913

35. Halil Bey, 18 Haziran 1913 - 27 Mayıs 1914

27 Mayıs 1914 - 3 Mayıs 1916 arası Başkanlık, vekâletle yönetilmiştir.

36. İbrahim Bey, 3 Mayıs 1916 - 22 Ocak 1917

37. Halil Bey (2.), 22 Ocak 1917 - 10 Ekim 1918

38. Reşit Akif Paşa, 14 Ekim 1918 - 11 Kasım 1918

39. Şerif Paşa, 11 Kasım 1918 - 24 Şubat 1919

40. Abdülkadir Efendi, 4 Mart 1919 - 19 Mayıs 1919

41. Rıza Tevfik Bey, 24 Mayıs 1919 - 21 Temmuz 1919

42. Rauf Paşa, 11 Ağustos 1919 - 2 Ekim 1919

43. Abdurrahman Şeref Bey, 2 Ekim 1919 - 8 Mart 1920

44. Cemil Molla Bey, 11 Mart 1920 - 5 Nisan 1920

45. Edhem Bey, 15 Haziran 1920 - 31 Temmuz 1920

46. Rıza Tevfik Bey (2.), 31 Temmuz 1920 - 21 Ekim 1920

47. Mustafa Arif Bey, 21 Ekim 1920 - 19 Ağustos 1921

48. Tevfik Bey, 19 Ağustos 1921 - 4 Kasım 1922

Tanzimat Sonrası Düzenlenen Kanunlar

Meclis-i Vâlayı Ahkâmı Adliye tarafından hazırlanan ve Rebiülevvel 1256 (Mayıs 1840)'da Padişahın bir hattı ile yürürlüğe konulan "Ceza Kanunname-i Hümayûnu"nu bu konuda ilk kanun olarak kabul etmek mümkündür. Kanunun mukaddimesinde Tanzimat Fermanında belirtilen ilkelere yer verilmiş; can güvenliği, ırz ve namusun korunması üzerinde durulduktan sonra şeriat ve kanun huzurunda herkesin eşit olduğu, kanunlara aykırı hareket eden her kim olursa olsun ceza görecekleri tekrarlanarak herkesin haklarını bilip araması vurgulanmıştır.

Kanun, onüç bölümde 41 maddeden ibaret olup Hükümdar veya Devlet aleyhine işlenecek suçların yanında fesat ve isyana tahrik, öldürmek, yaralamak, döğmek, hakaret, mülke tecavüz gibi suçları ve bunlara verilecek cezaları kapsamaktadır.

Zaman içinde bu kanunun ihtiyacı karşılamadığı görülerek 15 Ramazan 1267 (15 Temmuz 1851)'de "Kanunu Cedid" adiyle yeni bir kanun hazırlanarak yürürlüğe konulmuştur. Üç bölümde 43 maddeyi kapsayan bu kanuna önceki kanunda olmayan bazı suçlar eklendiği gibi kısas ya da siyaseten öldürmek, kürek, hapis, sürgün, memurluktan çıkarmak cezaları yanında prangabendlik ve üçten 79 değneğe kadar dayak cezaları konulmuştur.

Ceza konusunda üçüncü kanun 28 Zilhicce 1274 (9 Ağustos 1858) tarihli "Ceza Kanunname-i Hümayûnu"dur. 1810 tarihli Fransız Ceza Kanunundan tercüme suretiyle vücuda getirilen bu kanunun önemli özelliği, öncekilere oranla daha geniş ve ayrıntılı olmasının yanında şer'î hükümleri temel almaya-

rak lâik bir karakter taşımasıdır. Bu prensip kanunun 1'nci maddesinde şu şekilde ifade edilmektedir: "Doğrudan doğruya devlet aleyhine işlenen suçları cezalandırmak devlete ait olduğu gibi kişilere karşı işlenen suçlar genel asayişi bozması bakımından ceza tâyini keza devlete aittir. Tâyin ve icrası şer'an emri ülülemre ait olan tâzirin derecesinin belirtilmesini bu kanunname mütekeffil ve mutazammın olup ancak herhalde şer'an muayyen olan şahsî hukuka halel gelmiyecektir."

Kanunun başka bir özelliği de suçları cinayet, cünha ve kabahat olarak üçe bölmesi ve cezaların ona göre belirlenmesidir. Bu kanun, birçok değişiklikler geçirmek suretiyle 1926 yılına kadar yürürlükte kalmıştır.

Meclis-i Vâlayı Ahkâmı Adliye tarafından düzenlenen kanunlar içinde önemli olan biri de "Kanunnamei Arazi"dir. Bu kanun, Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinden itibaren arazi hukukuna gösterilen özenin sonucu olarak yüzyıllardır bu konuda geliştirilen yerli kurallar olarak nitelendirilebilir.

132 maddeden ibaret olan bu kanunname'nin 1-7'nci maddeleri "Mukaddime"yi oluşturmakta, birinci maddede, Memaliki Devleti Aliye'de olan arazi 1) Arazi-i Memlûke, 2) Arazi-i Emiriye, 3) Arazi-i Mevkufe, 4) Arazi-i Metruke ve 5) Arazi-i Mevat olarak beş kısma ayrılmaktadır. Sonraki maddelerde de bu arazilerin tanımları yapılmakta, 8-90'ıncı maddeleri kapsayan I. Bap, dört fasıl olarak Arazi-i Miriye'nin tasarrufu, ferağı, intikali ve malûlâtı, II. Bap, 91-105'inci maddelerde Müteferrikat ki, bütün bu arazilerde kendiliğinden yetişmiş ağaçlar, mâdenler ve sair konular hakkında hükümler getirmektedir. Bu kanun da, zaman içinde yapılan ek, değişiklik ve kaldırmalarla Cumhuriyete kadar yürürlükte kalmış ve Medenî Kanun ile diğer ilgili kanunların getirdiği hükümlerle yürürlükten kalkmıştır.

Kanunname-i Arazi'nin uygulanmasiyle ilgili olarak hazırlanan 8 Cemaziyülahır 1275 (13 Ocak 1859) tarihli "Tapu Nizamnamesi" ve 7 Şevval 1276 (28 Nisan 1860) tarihli "Tapu Senedatı Hakkında Talimat"ı da belirtmek yerinde olacaktır.

Tanzimatın getirdiği yeni kurumların uygulayacakları bir kısım kanunlar, yabancı devlet kanunlarından aktarma ve o günün koşullarına uydurulma suretiyle vücude getirilmiş olup başlıcaları şunlardır:

Kanunname-i Ticaret, 18 Ramazan 1276, 9 Nisan 1860

Ticaret Kanunnamesine zeyl, 9 Şevval 1276, 30 Nisan 1860

Kanunname-i Ticareti Bahriye, 6 Rebiülevvel 1280, 21 Ağustos 1863

Usulü Muhakeme-i Ticaret Nizamnamesi 10 Rebiülahır 1278, 15 Ekim 1861

Usulü Muhakeme-i Hukukiye Kanunu Muvakkati, 2 Recep 1296, 22 Haziran 1879

Usulü Muhakemati Cezaiye Kanunu Muvakkati, 5 Recep 1296, 25 Haziran 1879

Tanzimat sonrası kanunlaştırma hareketinde, Divan-ı Ahkâmı Adliye Nâzırı Ahmet Cevdet Paşa ve başkanlığındaki "Mecelle Cemiyeti" tarafından vücude getirilen "Mecelle-i Ahkâmı Adliye" gerek içeriği ve gerekse sistematiği yönünden dev bir eserdir. Ahmet Cevdet Paşa'nın "Tezâkir/8"inde anlattığına göre, 1272 (1855/56) de fıkıh ilminin "Muamelât" kısmına ilişkin olarak "Metni Metin" adlı açık Türkçe bir kitap telifine karar verilmiş, bu iş için Meclis-i Âli-i Tanzimat'da kendisinin de dâhil olduğu bir komisyon teşkil edilmiştir. Ancak komisyonu oluşturan üyelerin çoğunluğunun fıkıh ilminde meharetleri olmaması, aradan uzun bir zaman geçmiş olmasına rağmen bir sonuç alınmasına engel olmuş ve komisyon dağılmıştır. Ahmet Cevdet Paşa'nın Divân-ı Ahkâmı Adliye Nâzırlığına atanmasiyle (6 Mart 1868) iş yeniden ele alınmış ve kendisinin başkanlığında kurulan "Mecelle Cemiyeti"nin hazırladığı "Mecelle-i Ahkâmı Adliye" 8 Zilhicce 1285 (22 Mart 1869) tarihli mazbata ile ve "Mecelle-i melfufenin balâsı hattı hümayûn-u Hazreti Hilâfetpenahi ile tevşih buyrulmak babında.." Padişaha sunulmuştur.

Bu mazbatada Mecelle'nin düzenleme amacı ayrıntılı olarak belirtilmekte ve ".... ilmi fıkıhtan asrın ihtiyacatına göre ruzumerre zuhura gelen muamelâtın tatbikine kâfi olabilecek öyle bir eseri hayrın vücude getirilmesi..." üzerinde durulmaktadır. Mazbatada, Mecelle'de hanefî mezhebinin dışına çıkılmadığı da özellikle vurgulanmıştır.

Mecelle, içeriği ile fıkıh hükümlerinin "Muamelât" kısmını bir kanun haline koyarak din kurallarından ayırması itibariyle zamanı için ileri bir aşama göstermektedir.

Tanzimatın çağdaş kanunlaştırma hareketi, din kurallarına göre hüküm veren Şer'iye mahkemeleri yanında yeni mahkemelerin kurulmasını gerektirmiş, 1274 tarihli ceza kanunu ile ceza mahkemesi niteliğinde "Meclis-i zabıta", "Divân-ı Zabtiye" ve "Meclis-i Tahkik", 1276 Ticaret Kanunu ile "Ticaret Mahkemeleri", 1284 Divan-ı Ahkâmı Adliye nizamnamesiyle "Hukuk ve ceza nizamiye mahkemeleri" ve "Mahkeme-i Temyiz/Yargıtay" kurularak Şer'iye ve Nizamiye mahkemeleri biribirinden fiilen ayrılmış, ancak aralarındaki görev ve yetki uyuşmazlıkları, Cumhuriyette Şer'iye mahkemelerinin tamamen kaldırılmasına kadar süregelmiştir.

Kanun ve Nizamların Yayınlanması Konusu

Osmanlı Devleti'nde kanun ve nizamların toplanarak resmen basılıp yayınlanmasına Tanzimat'dan sonra H.1267 (1851) tarihinde başlanmış, Meclis-i Vâlayı Ahkâmı Adliye'ce düzenlenip Padişahın iradesiyle onaylanan kanun ve nizamnameler ilk kez 1267 yılı Rabiülahır sonlarında (Şubat 1851) Takvimhane-i Âmire'de 142 sahifeden ibaret bir kitap halinde bastırılmıştır. Bu tarihten sonra gerek Meclis-i Vâla ve gerekse Meclis-i Tanzimat tarafından düzenlenmiş olan kanun ve nizamlar, ilk basılanda mevcut kanun ve nizamlardan kaldırılmamış olanlar da eklenmek suretiyle 1279 Şabanında (Şubat 1863) "Düstur" adiyle 582 sahife olarak Matbaa-ı Âmire'de bastırılıp yayınlanmıştır.

Gurre Zilhicca 1282 (15 Mayıs 1866) da yürürlükte bulunan kanun ve nizamlar ikinci kez "Düstur" adı altında basdırılmış, 1289 (1872) yılından başlayarak mevcut kanun ve nizamlar 1, 2, 3 ve 4'üncü cilt düsturlarda basılmıştır. Sonraki baskı tarihleri 1290, 1293 ve 1296'dır. 1296'dan 1302 yılına kadar kabul edilen kanun ve nizamlar ise 1, 2, 3, 4'üncü cilt zeyl düsturlara konulmuş olup bu düsturlar sonradan "1. tertip" olarak anılmıştır.

16 Safer 1302'den Meşrutiyetin ilânına (1324/1908) kadar kabul edilmiş olan kanun ve nizamlardan bir kısmı Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği tarafından düzenlenen "Mütemmim" adlı kitapta yeralmış (Eylül 1917), tamamı 1937 yılında Başbakanlık tarafından 1. tertip 5, 6, 7 ve 8'inci cilt düsturlar olarak basdırılmıştır. 23 Temmuz 1908-4 Kasım 1922 arası Osmanlı Devleti mevzuatı 12 ciltten ibaret olan 2. tertip düsturlarda bulunmaktadır. □

KAYNAKÇA

1. 1. Tertip düsturlar 1-4 cilt
2. 1. Tertip zeyl düsturlar 1-4 cilt
3. *Takvim-i Vekayi:* Def'a 187-964, 1839-1868
4. *Tarih-i Cevdet*, Tertibi Cedit, 1302
5. *Tezâkir-Cevdet Paşa*, 1-40, 1953 Prof. Cavit Baysun
6. *Tanzimat*'ın 100. yıl kitabı, Doçent Dr. H.V.Velidedeoğlu, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", 1939

Tanzimat Ekonomisi ve "Günah Keçisi

ZAFER TOPRAK

TANZİMAT'ın yakınçağ Türkiye tarihindeki yeri Genç Osmanlılar'dan günümüze sürekli tartışılıyor. Kimimiz çağdaş toplumsal dokunun temellerini Tanzimat'ta arıyor. Kimimiz Tanzimat'ı Batı'ya özenti olarak algılayarak, yerel değerlerden kopuş, ya da Osmanlı'nın kendine özgü birikiminin bir çözülüşü olarak yorumluyor. Tanzimat tarihle iktisadın kesiştiği sorunsallardan biri. Tanzimat yılları günümüz yakınçağ tarihçilerinin alanı olduğu kadar gelişme iktisadı ve politik iktisatla uğraşan bilim adamlarımızın da ilgilendikleri bir dönem.

Tanzimat üzerine bugüne değin biriken yazın tarihçiliğin toplumsal bilim olarak ne denli güncel bir uğraş olduğunun somut kanıtı. Türkiye'de toplumsal düşün yelpazesi Tanzimat'ı bir türlü eskitemiyor. Sürekli gündeminde tutuyor. Kimi kez Mustafa Reşit Paşa, Büyük Reşit Paşa oluyor; kimi kez "Tanzimat kafası" diye bilinen olumsuzlukların mimarı olarak görülüyor.

Osmanlı idari, adli, siyasi yapısının Tanzimat'la birlikte geçirdiği dönüşüm Tanzimat'ı savunanlarca çağdaş Türkiye'nin, Cumhuriyet Türkiyesi'nin, daha genel bir kavramsallaştırma ile modern ulus-devlet'in temellerinin atıldığı bir evre olarak yorumlanıyor. Tanzimat'a karşı çıkanlar ise Osmanlı Devleti'nin çöküş gerekçelerinin başında Tanzimat yönetimini sorumlu tutuyor; Tanzimat ricalinin bilinçsiz tavrı sonucu Osmanlı'nın Batı'nın "hasta adamı" haline geldiğini vurguluyor.

Ancak, tüm bu karşıtlıklara rağmen Tanzimat üzerinde geniş bir çevrenin uyum içersinde olduğu bir alan var. Genellikle Tanzimat'ı savunanları çoğu kez açmaza sokan, Tanzimat'ı tüm güçleriyle savunmalarına karşın, "ama" deyip bir parantez açma gereğini duyuran bu alan "Tanzimat ekonomisi".

Tanzimat ekonomisi günümüze değin bir çöküş senaryosu olarak yorumlanagelmiş. Bir çözülüşü simgelemiş; bağımlılık, bir anlamda "Düvel-i Muazzama"nın yörüngesine giriş olarak görülmüş.

Bu senaryoya göre Batı ekonomisi bir ahtapot timsali Osmanlı ekonomisini ele geçirmiş. Dış borçlar ve Düyun-ı Umumiyye ile kıskıvrak yakalamış. Kimine göre, Osmanlı "yarı sömürge"leşmiş; kimine göre "çevre" ya da "periferi"leşmiş.

Bu görüş Türkiye'de siyasi yelpazenin bütün tonları için geçerli. Özellikle uluslaşmanın vurgulandığı dönemlerde geçmişin faturası Tanzimat ricaline çıkarılmış. Tanzimat yargılanmış; hüküm giymiş.

Tanzimat ekonomisi Batılıların deyişiyle "günah keçisi" olmuş. Tüm musibetlerin kaynağı Tanzimat ekonomisinde aranmış. Tanzimat ekonomisi simgeleşmiş, retorik anlam kazanmış.

Türkiye tarihinde geçmişle güncelin bu denli örtüştüğü bir başka alan bulmak son derece güç. Gün geçmiyor ki, Osmanlı borçları ve Düyun-ı Umumiyye siyasi liderlerimizden birinin demecinde yer almasın.

Bu yazımızda biz, yine bir Batı deyimiyle ifade edelim; "şeytanın avukatlığı"nı yapacağız. Diğer bir deyişle Tanzimat'a arka çıkacağız; ana eksende Tanzimat ekonomisini savunacağız.

Yapısalcı Yaklaşım

Bir yapıyı, bir strüktürü bilgi normlarının kategorileştirdiği alanlara çözüp, bunları normatif yargılarla "iyi" ya da "kötü" diye sınıflandırmak en azından yapısalcı açıdan son derece güç.

Diğer bir deyişle Tanzimat bir bütün. İdari, adli reformlarını benimseyip, iktisadi, mali gelişmelerini dışlamak örüntünün kendi mantıksal bağlarını görmezlikten gelmek anlamına gelir. İdari, adli, siyasi, mali, iktisadi ve Tanzimat'ın gündeme getirdiği diğer tüm gelişmeler tıpkı bir saatin çarkları gibi birbirleriyle bağlantılı hassas, duyarlı bir örüntü.

Daha somutlaştıralım; Kanun-ı Cedid'e ya da Ticaret Kanunnamesi'ne sahip çıkıp ticaret muahedelerini, ya da Bank-ı Osmani'yi eleştirmek yapının bütünselliği açısından bize tutarsız geliyor.

Tanzimat ekonomisini yargılayanlar genellikle tezlerini iki ana eksen üzerinde geliştiriyorlar. Her ikisi de özünde "bağımlılık" paradigmasının uzantıları.

İlk eksen ekonomik: Osmanlı'nın Tanzimat ile birlikte sanayiini yitirdiği, izlenen liberal dış ticaret politikası sonucu mamul madde satın alan, buna karşılık hammadde satan bir çevre "pe-

riferi'' ülkesi olduğu.

İkinci eksen malî ya da fiskal: Osmanlı Devleti Kırım Harbi ile birlikte dış borç almaya başlamış; bunları har vurup harman savurmuş. Üretken alanlara yatıramamış. Sonunda borçlarını ödeyemez olmuş. Moratoryum ilan etmiş. Rüsum-ı Sitte, Muharrem Kararnamesi ve Düyun-ı Umumiyye ile Batı'nın mali boyunduruğu altına girmiş.

Politik iktisat her iki ekseni ''emperyalizm kuramı'' ile özümlemiş; kuramsal, kavramsal bir çerçeveye oturtmuş. Namık Kemal'den, Ahmet Midhat'tan Yusuf Akçura'ya, Parvus'tan Kadroculara, yakın dönemde Doğan Avcıoğlu'ndan ''merkez-çevre'' ilişkisini savunanlara; sağıyla soluyla tüm düşün yelpazemiz bu görüşleri benimsemiş. 1980 ertesi liberal ekonomi özlemleriyle iktidara gelen, dış ekonomilerle bütünleşmeyi savunan siyasi eğilimler bile geçmişe yöneldiklerinde bu paradoksu yaşıyorlar.

Paradoksun özünde bizce iki ana kaygı yatıyor: Geçmişe öykünen fondamantalist, millener bir görüş, ya da ''Alman'' ya da ''Prusya'' tipi geç-uluslaşma gündeme getirdiği neo-merkantil bir açılım.

Fondamantalist-Millener Görüş

Fondamantalist, millener görüş genelinde nostalji ve romantik özlemleri gündeme getiriyor. Geçmiş yüceltiliyor; altın çağ ütopyalılarıyla avunuluyor. Fondamantalist bu tür görüşler diğer dinlerde olduğu gibi İslâm'da da zaman zaman rağbet görüyor. Keza, devletlerin İbn Haldun'dan kaynaklanan evresel gelişim ve çözülüş kuramı, tarihte belirli dönemleri vurgulamayı, belki de yüceltmeyi gerekli kılıyor. Gerçekle, özlem örtüşüyor. Geçmişe öykünerek gelecek kurulmak isteniyor.

Bu tüm fikir hareketlerinde zaman zaman görülüyor; özellikle bunalım dönemlerinde bir başka vurgulanıyor. Geçmişle avunuluyor. Kimi kez selefi olunuyor; kimi kez zanaat ya da lonca sosyalizminde kurtuluş aranıyor.

Nitekim Osmanlı klasik dönemi de bu tür fiktif görüntülerle bezenmiş. Bir Osmanlı tımarı iç tutarlılığı, işlevselliği bugün artık veri olarak alınıyor. Devlet-tımar ilişkisi, kapukulu-reaya ilişkisi, askeri katmanlar klasik Osmanlı'yı gerçek dünyasından koparıp model düzeyinde yüceltiyor.

Klasik dönem bir kez kutsandı mı, çözülüş, gerileme, dağılma kaçınılmaz olarak kendini benimsetiyor. Yaşadığı döneme yaklaştıkça insanın ayağı yere basıyor; güncel sorunlar, açmazlar fiktif geçmiş kıstaslarıyla yargılanıyor. Sonuç her seferinde Batılıların deyimiyle bir ''dekadans''.

Öte yandan ihtilaller, devrimler yeni bir toplum modeli arayışı içersinde bu ''dekadans'' öyküsü bir kez daha vurgulamayı görev biliyor. 1789 Ancien Regime'i yaratıyor. 1908 Abdülhamid'i çiziyor. 1917, Çarlık Rusyası'nı, 1923 Meşrutiyet'i yazıyor. 16. Louis'den II. Nikola'ya; Abdülhamid'den Mehmed Reşad'a tüm devlet adamları devrimlerin karamsar retrospektiflerini, geriye bakışlarına paylaşıyorlar.

Neo-Merkantilizm

Öte yandan, nostaljinin, geçmişe öykünmenin ötesinde, ulus-devlet modeli oluşum sürecinde siyaset çoğu kez iktisada baskın çıkıyor. Siyasi kaygılar, ulusal birlik ve bütünlük iktisadı günlük politikalar bağlamında yorumlamayı gerektiriyor. Geçmişin son derece güncelleştiği bir ortamda düne serinkanlı bakılamıyor. Bir tür merkantilizm, ya da neo-merkantalizm iktisadi görüşlerimizi belirliyor. Büyüyen bir merkez ekonomisi, küçülen bir çevre ile bütünleniyor. İktisad bir yanda kazanan, öbür yanda kaybeden ikili bir ilişki olarak algılanıyor.

Tanzimat ekonomisini yargılayanların açmazı bizce dönemin yapısal bütünlüğünü göz ardı ederek güncel kaygıların belirlediği neo-merkantalist bir açılımla dünü yorumlamaları.

Oysa klasik iktisat, merkantalist çözümlemelerin bu dar boğazını aşmış. Batı'da kapitalizmin gelişimi bunun somut kanıtı. Ticari kapitalizminin tek düze bir yazgısı yok. Çok değişik sonuçlar doğurabildiğini görebiliyoruz. Avrupa dışı ülkelerde olumsuz etkiler genelinde olumlu sonuçları gölgede bırakıyor. Azgelişmişliğin faturası kaçınılmaz olarak dış faktöre çıkıyor. Diplomasi ve siyasi tarih de bu tür yargılara arka çıkıyor.

Siyasetin bu denli belirleyici olduğu bir ortamda iktisat tarihçisi de kendini bu eğilime katılmaktan alıkoyamıyor. Mekâna bakacağına, mekân üzerindeki siyasi örgütlenmelerin kaderini çiziyor. Osmanlı ekonomisi geleneksel fiskalist kıstaslarla değerlendiriliyor. Bütçe açıkları, borçlar, moratoryum, Rüsum-ı Sitte, Duyun-ı Umumiyye Tanzimat iktisat tarihinin çoğu kez ana eksenini oluşturuyor.

Özetlersek, Tanzimat ekonomisine ya fondamantalist bir açıdan bakılıyor. Geçimlik lonca geleneği sanayi diye algılanıyor. Toprak düzeni fetişleştiriliyor. Buna karşın dış ticaretteki gelişmeler olumsuz değerlendiriliyor. Bir anlamda çağdaş ekonomik aygıtlar yargılanıyor. Kaimeye, bankaya, paraya, piyasaya, kâra, pazara kuşku ile yaklaşılıyor.

Ya da fiskalist bir perspektif benimsenerek, devlete, devlet varidatına öncelik tanınıyor. Osmanlı Bankası, Düyun-ı Umumiyye fiskal kaygıların ışığında yorum buluyor.

Oysa Tanzimat ekonomisinin parasal gelişmelerini ve pazar göstergelerini izlemek bizlere çok daha farklı bir toplumsal yapıyı görüntületebilir. ''Monetarist'' bir açılım arzın yanısıra talebi vurgulayan bir perspektifi gündeme getirir. Diğer bir deyişle bir anlamda neo-klasik aygıtlarla da Osmanlı iktisat tarihine bakmayı mümkün kılar.

Böylece talep örüntülerinden hareket ederek bugüne değin çoğu kez çözümlemekte güçlük çektiğimiz, kaynaklarına inemediğimiz Tanzimat ekonomisini algılamamız olası. Siyasi kaygılarla yargıladığımız Tanzimat ekonomisini aklamamız mümkün.

Bu, kuşkusuz arzı gündem dışı kılan bir çözümleme olamaz. Ancak, arz için yeterli sayısal verilerin olmadığı bir dönemde, tüketim örüntüleri iktisadi durumu belki de en nesnel kıstaslarla bize yansıtan kaynak.

Tanzimat'ın ekonomik ve mali bunalımları, geçiş dönemine özgü sancılar. Satınalma gücünü içerdiği değerli madenden alan klasik para düzeni Osmanlı'nın dolaşım araçlarını kısa sürede arttırmasını engelleyen bir düzen.

Tanzimat ekonomisi parasallaşmanın gündeme getirdiği para talebinin karşılanamayışından kaynaklanan sıkıntılarla yüklü. Tarih ve iktisat tarihinde Tanzimat'ın menfi hanesine kaydedilen dış borçlar bu parasal darlığı aşmaya yönelik girişimler.

Bizce Tanzimat ekonomisi Klasik Osmanlı iktisadi yapısından çağdaş iktisadi yapıya geçiş öyküsü. Yüzyıllardan süregelen duragan, içe dönük, provizyonist, fiskalist bir yapının çözülmesi ve dinamik, dışa açık, pazar güdülerine duyarlı, parasallaşan bir yapının doğuşu.

Önümüzdeki ay ana hatlarıyla 19. yüzyıl Osmanlı ekonomisi ile, (ki burda Tanzimat ekonomisi bir anlamda 19. yüzyıla damgasını vuruyor). 19. yüzyıl öncesi Osmanlı ekonomisi arasındaki belirgin farklılıkları çizeceğiz. Ve bu çizimde toplum refahının temel göstergesi tüketim ana ekseni oluşturacak.

Bir başka deyişle Tanzimat ekonomisini aklayacağız. Tanzimat ricalini savunacağız. Çağdaş Türkiye'nin yapısal temellerini Tanzimat'ta arayacağız. □

Midhat Paşa ve 1876 Anayasası'nın Savunusu

ZEKİ ARIKAN

Meşrutiyet, Tanzimat'ın devamı olmakla, onun içerdiği ikili karakter (dinsel ile lâiki bağdaştırma çabası) bu dönemde de süregelmiş ve dengeyi çağdaşlaşmadan yana çevirmek isteyenlerin başı yenmiştir. Mithat Paşa, kurtuluşu, ilk anayasanın sınırlı bir biçimde de olsa, öngördüğü demokratik hukuk devletinin gerçekleştirilmesinden bekliyordu.

1876 Anayasası'nın başmimarı olan Midhat Paşa, 5 Şubat 1877'de saraya çağrıldı. Huzura kabul edilmesini beklerken sadaretten azledildiği kendisine resmen bildirildi ve "mühr-i hümayun" geri alındı. Hemen tutuklanan paşa, İzzettin vapuruna bindirilerek Avrupa'ya sürgün edildi. Resmen yapılan açıklamay göre Midhat Paşa: "Kanunuesasi'nin hakikat ve mahiyetine münafi (karşıt) bir tarika meyl" etmiş, "hukuk-ı padişahî ve memleketin asayişi aleyhinde tasavvurat-ı sahife-i hafiyyeleri ve bunu teyid edecek teşebbüsat-ı fiiliyeleri dahî işidilip görülmüş" idi.[1] Bundan anlaşıldığına göre Midhat Paşa, anayasanın ruhuna aykırı bir yola sapmış, padişahın hükümranlık haklarını ortadan kaldırarak istibdat yönetimini başka bir şekilde devam ettirmek istediği için görevden alınarak sürgüne gönderilmişti. Böylece Midhat Paşa, kanunuesasinin ünlü 113. maddesinin ilk kurbanı olmuş, sürekli olarak onun aleyhinde çalışan ve saltanatı yıkıp cumhuriyeti ilan edeceği yolunda dedikodular yapan sarayın adamları da paşayı iş başından uzaklaştırmakla büyük bir başarı(?) elde etmişlerdi.

İstanbul'da bilinçli olarak Midhat Paşa'ya karşı bir akım körüklendi. İbnülemin Mahmut Kemal'in anlatımına göre:

"Midhat Paşa'nın teb'idini müteakıp insaniyet ve mürüevvete muhalif olarak zebunküşane sözler söylendi. Yazanların deneatine delil olmak üzere münasebetsiz yazılar yazıldı, gazetelerde neşredildi.

Fazilet sahibi ad olunan bazı zatlar da şiir namına bişşurane saçmalar saçtılar. Edib geçinen bazı edeb naşinaslar-güya galyanı hamimiyetle- hezeyanlar savurdular"[2].

Midhat Paşa, İzzetin vapuruyla Brendizi'ye, oradan Napoli-İspanya ve Paris üzerinden Londra'ya gitti. Londra'da bulunduğu sırada kıraliçe Viktorya, Gal prensi ve daha başka devlet adamlarıyla görüştü. Paris ve Londra'da büyük saygı gördü. Katıldığı toplantılarda yaptığı konuşmalar alkışlarla dinlendi[3]. Sürgün olmakla birlikte devlete ve II. Abdülhamit'e kötülüğü dokunacak bir eylemde bulunmadı.[4] Tam tersine Osmanlı-Rus savaşı sırasında saraya başvurarak "vatanın duçar olduğu tehlike karşısında" hizmete hazır olduğunu bildirerek kendisine bu konuda resmen yetki ve izin verilmesini istedi.[5] Avusturya Hariciye Nazırı Kont Andraşi ile görüştü. Bu görüşmenin sonuçlarını saraya bildirdi ise de hiçbir yanıt alamadı. Viyana'dan Londra'ya döndü.

Bu sırada Osmanlı orduları Rusya karşısında ağır bir yenilgiye uğramış Ayastefanos (Yeşilköy)a dayanan Ruslarla, Osmanlı Devleti'nin hemen hemen parçalanması demek olan bir antlaşma imzalanmıştı.[6] Ünlü "Şark Meselesi" yeniden alevlenmiş, "Düvel-i muazzama" bu bunalım karşısında, iş işten geçtikten sonra harekete geçmişti. İşte Midhat Paşa, Avrupa kamuoyunu aydınlatmak amacıyla Osmanlıların Hıristiyan uyruklarıyla olan ilişkilerine ışık tutan, büyük bir Bulgaristan prensliğinin kurulması tehlikesine işaret eden ve Rusya ile savaşın patlak vermesinde büyük devletlerin sorumluluğu üzerinde duran bir makale yayınladı. Bu makalede yer alan temel düşüncelerden biri de, aşağıda üzerinde duracağımız gibi, meşruti bir yönetimin Osmanlı Devleti için tek kurtuluş yolu olarak savunulmasıdır. Ali Haydar Midhat'ın belirttiğine göre;

"Mesele-i harbiyenin musalahasına dair yapılan Ayastefanos muahedesinin tadili için Berlin'de bir kongrenin teşekkül edeceği havadisiyle beraber işbu kongrede mevzubahs olunacak mesailin ekserisini ve Bulgaristan'ın şekil ve heyet-i cedidesi hakkında olan tertibat

Londra'da Midhat Paşa haber alarak kendisinin bulunduğu hal içinde fiilen bir şey yapmak iktidarından hariç olmağla beraber hiç olmaz ise vatan için şu sırada elinden gelen bir hizmeti ifa etmekle müteselli olmak üzere Tuna vilayetinin ahval-i coğrafyasını ve Silistre ve Hezargrad ve Şumnu ve Osman pazarı gibi kazalar ahalisinin kısm-ı küllisi ehl-i İslam olduğu cihetle bunların Bulgaristan hududu haricinde kalması lüzumun ve bu mübaheseye mukaddime olarak Devlet-i Osmaniye'nin bidayet-i zuhurundan beri Selatin-i Osmaniye'nin Hıristiyan tebea hakkında masruf ve mebzul olan inayet-i celilesini ve Rusya Devleti'nin hak ve insaf tan hariç vukua gelen muamelatı tafsilatını mutazammın bir risale yazıp umuma malumat olmak üzere Fransızca ve İngilizce beş bin kadar matbu nüshalarını Avrupa'da neşretmiş ve bir suretini daha kongreye azimetinden evvel reis-i vükela Beaconsfield'e vermiştir''[7].

Midhat Paşa'nın bu risalesi önce İngilizce ve Fransızca olarak yayınlandı[8]. Aynı zamanda Türkçeye de çevrilerek bağımsız bir kitap halinde İstanbul'da basıldı[9]. Bu basımın dilinde hiçbir değişiklik yapılmadan 1324 (1908) yılında yeniden yayınlandığını görüyoruz[10]. Halil Efendi'nin yaptığı Arapça bir çeviri ise 1879 yılında Beyrut'ta basıldı[11]. Midhat Paşa'nın bu eserinin 1910 yılında yeni bir Türkçe çevirisi daha yapıldı ve yayınlandı.[12] Bunun başka ve yeni bir çeviri olduğu bu bakımdan dilinin de 1295 ve 1324 yıllarında yapılan Türkçe baskılardan farklı olduğu anlaşılmaktadır. Girişte kısa bir açıklama yapılarak şöyle denilmektedir;

''Şehit-i hürriyet Midhat Paşa merhumun Rusya ile icra ettiğimiz 1293 harbini müteakıp Londra'da iken bir İngiliz gazetesiyle neşrettikleri makalenin tercümesidir''.

Peki ama bu yeni çeviriyi kim yapmıştır? Çünkü çeviren açıkça adını yazmamış ve isminin baş harflerini vermekle yetinmiştir. Bu A (Elif) ve R. kısaltmaları ünlü tarihçimiz Ahmet Refik'e ait olmalıdır. Ancak onun yaşamı ve yapıtları üzerine son yıllarda yapılan kapsamlı bir araştırmada bu çeviriden söz edilmemektedir[13].

Midhat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Midhat, söz konusu risalede ileri sürülen fikirlerin hâlâ önemini koruduğuna ve Doğu bunalımının henüz sona ermediğine[14] işaret ederek 1901 yılında bu kitapçığın Fransızca metnini yeniden bastırdı[15].

Görüldüğü gibi Midhat Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin ''Dünü, Bugünü ve Yarını''na ışık tutan eseri dört dilde (İngilizce, Fransızca, Türkçe ve Arapça) yayınlanmış ve çeşitli baskıları yapılmıştır. Bu bakımdan oldukça tanınmıştır. Midhat Paşa'nın sekreterliğini yapmış, danışmanlığında bulunmuş, dostluğunu kazanmış ve onun hakkında oldukça ayrıntılı bir kitap yazmış olan Kılıçyan Vasıf Efendi, Avrupa basının bu eseri oldukça büyük bir ilgiyle karşıladığını ifade etmektedir[16]. Vasıf Efendi ayrıca bundan bazı örnekler de vermektedir.

Mithat Paşa

Midhat Paşa'nın bu risalesi oldukça tanınmış olmakla birlikte burada yer alan ana düşünceleri özet olarak vermekte yarar görüyoruz. Paşa, eserinin girişinde herkesin, yeniden alevlenen doğu bunalımının nasıl sonuçlanacağını merakla beklediğine değinerek Batı'nın Doğu'yu tanımadığını ve yanılgılar içinde bulunduğunu belirmektedir. Çünkü Batı'nın Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki bilgileri büyük ölçüde Türkiye'de yaşamamış yazarların eserlerine dayanmaktadır. Oysa Doğu'yu iyi tanımak, onunla ilgili sorunlar üzerinde sağlıklı bir yargıya varmak için de sağlam kaynaklara başvurmak zorunludur.

Batı devletleri, Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayrimüslimlerin haklarını korumak, onların durumunu düzeltmek için büyük bir savaşı göze almasını ''fedakârlık'' olarak görmektedirler. Oysa bu özverinin altında başka nedenler yatmakta, Osmanlı Devleti'nin Hıristiyan uyruklarıyla olan ilişkileri de Avrupa Kamuoyunca iyi bilinmemektedir. Midhat Paşa'ya göre: ''Müsavat ve hürriyet İslamiyetin kavaid-i esasiyesindendir. İşbu kaideye tevfikan (uygun olarak) Osmanlıların usul-i idaresi umum tebaaya kanun nazarında kâmilen hürriyet ve müsavat-ı şahsiye ihsan etmeği kaide-i külliye ittihaz eylemiştir''. Bu bakımdan imparatorluk içinde bulunan bütün gayrimüslim unsurlar öteden beri tam anlamıyla din ve mezhep özgürlüğüne sahip olmuşlar, kendi dillerini konuşmuşlar, can ve mal güvenliği içinde yaşamışlardır.

Paşa, bu düşüncelerine kanıt olarak Fatih'in Patriklik makamını ayakta bırakmasını göstermekte ve daha başka örnekler de vermektedir.

Osmanlı uyruklarının rahatça yaşadıkları, Osmanlı Devleti'nin adalete dayanarak gücünü sağlamlaştırdığı bir sırada Avrupa'nın bir ucundan öbür ucuna kadar bütün kavimler savaş ve ihtilallerin getirdiği sıkıntılar içinde yüzüyorlardı. Avrupa'nın Doğu ve Kuzeyindeki uluslar ''o zaman henüz hal-i vahşetlerinden çıkmamışlar idi''. Özellikle Hıristiyan devletlerin ağır baskılarıyla karşı karşıya kalan Yahudilerin İspanya'dan göç ederek Osmanlı topraklarına sığındıkları herkesçe bilinmektedir. Ancak zamanla iç ve dış koşullar tamamen değişmiş, XVIII. yüzyılda Avrupa yeni bir düzen içine girmiş ve ''terakki'' yolunda büyük adımlar atmıştı. Yeni Avrupa uygarlığı hükümetlerin yapısını değiştiriyor, yeni koşullara uyduruyor, Osmanlı Devleti'nde ise ülkeyi bir adım ileriye götürecek bir devlet adamı çıkmıyordu.

Osmanlı Devleti günden güne çöküntüye doğru giderken ''Avrupa medeniyeti... günden güne kesb-i terakki etmekte ve nizamat-ı cedide-i hürriyetperveranesi sayesinde kuvvet bulmakta idi''. Osmanlı Devleti çok sonra bu gelişmelerin kendisini tehdit eden bir tehlike haline geldiğini gördü. Bunun için Tanzimat dönemi devlet adamları, imparatorluğu geri bırakan kötülükleri ortadan kaldırmak yolunda büyük çabalar gösterdiler. Ancak çevremizdeki ilerleme ve gelişmeler o kadar hızlı idi ki bunlara yetişmek için yapılan ıslahat yetersiz kalıyordu. Kaldı ki ülkede ıslahat yapıldığı halde halk arasında hoşnutsuzluk görülüyor, yakınmalar oluyor ve bu şikâyetler Hıristiyanlar aracılığıyla Avrupa'da yankı buluyordu. Paşa'nın savunduğuna göre Avrupa'da yankı bulan şikâyetlerin önüne geçilmesi, yerli Hıristiyanları dış kışkırtmalara karşı duyarlı bir hale getirmenin bir tek yolu vardı. O da ıslahata girişildiği zaman, daha başlangıçta bütün unsurları birbiriyle kaynaştırmak, onları ortak duygularla bir vatan kavramı çevresinde birleştirmekti. ''Bu yapılmış olsa idi Devlet-i Aliyye tebaasının sadakat-ı müttehidesiyle şimdi kuvvetli ve ahalisinin muhabbetiyle zengin

olur idi". Oysa Hıristiyanların durumu daha da düzeltilmiş bulunuyordu. İçlerinden birçoğu devletin en önemli görevlerine dahi getirilmişlerdi. Bunların Müslümanlardan büyük bir zulüm ve baskı gördüğüne inanmak yanlıştır. Ancak ne var ki Avrupa yalnız Hıristiyanların sesini duyuyor ve bu bakımdan yalnız onların sıkıntı çektiğine inanıyordu.

Midhat Paşa, Rusya'nın Balkanlara yayılmak siyasasıyla Slavcılık akımını körüklemesini eleştiriyor ve bunun doğurduğu tehlikeler üzerinde de duruyordu. Aynı zamanda İstanbul'daki Rus elçisinin, bağımsız ve millî bir Bulgar Kilisesi'nin kurulmasındaki rolüne de işaret etmektedir. Paşa'nın bu eserinde İstanbul Konferansı ve 1877-78 Osmanlı-Rus savaşına giden olaylar[17] belirli bir yer tutmaktadır. Midhat Paşa, Avrupa'nın çıkarlarıyla İngiliz çıkarlarının birbirine bağlı olduğunu açıklayarak, İngiltere'nin "müdahale" de geç kalmış olmasından yakınıyordu.[18]

Midhat Paşa, Türk ve Müslümanların çoğunlukta bulunduğu Ruscuk, hezargrad, Osmanpazarı, Şumnu, Silistre vb. yerlerin, Ayastefanos Antlaşmasıyla gündeme gelen özerk Bulgaristan'ın sınırları içinde kalmasının ve buralardaki halkın göçe zorlanmasının büyük tehlike ve olumsuz sonuçları üzerinde durmaktadır. Paşa, sorunun karma bir komisyon aracılığıyla çözümlenmesini öneriyordu. Kısacası Midhat Paşa, Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya yenilmesinin ve oldukça ağır bir antlaşma imzalamasının olumsuz sonuçlarını değerlendirmekte ve Doğu bunalımına sağlıklı bir çözüm bulunmasının gerekli olduğu üzerinde durmaktadır. Midhat Paşa, hangi hükümet işbaşında olursa olsun, yönetimle ilgili hangi tasarılar düşünülürse düşünülsün Kanunuesasi'nin tam anlamıyla uygulanmasını kurtuluş için tek çözüm yolu olarak görmektedir. Doğu yani Osmanlı İmparatorluğu için en uygun bir yönetim biçimi budur. Çünkü bütün unsurların fikrî ve maddi gelişmeleri için gerekli olan ilkeler bu anayasada bulunmaktadır. Anayasa gerçek anlamda halkın malı olmuş ve halk da "millet ve memleketin selameti" nin ancak bu kanuna bağlı olduğuna inanmıştır.

Midhat Paşa'ya göre Kanunuesasi'nin uygulanmasında hiçbir maddi güçlük görülmemiş ve onu hazırlayanlardan kimilerini zarara uğraması, yasanın özüne dokunmamıştır: "İşbu kanun-u millinin icrasında bir dakika bile müşkilat-ı maddiyeye tesadüf olunmamış ve mürevviclerinden bazıları duçar-ı ıstırab olmuş ise de bununla kadr ü kıymetine halel gelmemiştir". Bununla birlikte Midhat Paşa Kanunuesasi'nin tam anlamıyla uygulanmasında bazı iç ve dış zorlukların varlığını da hesaba katmakta ve bunları açıklamaya çalışmaktadır.

Görüldüğü gibi Midhat Paşa, Osmanlı Devleti'nin geleceğinin anayasanın uygulanmasına bağlı olduğu üzerinde önemle durmaktadır. Hattâ bize göre söz konusu kitapçıkta yer alan düşüncelerin temeli de budur. Çünkü Midhat Paşa, halkın elden geldiğince devlet yönetimine katılımının sağlanmasının gerekli olduğuna inanmış, meşruti bir yönetimi bir çıkış noktası olarak görmeye başlamıştı. Cins ve mezhep farkı gözetilmeksizin bir millet meclisi kurulması, halkın temsilcilerinin burada yer alması, dış müdahalenin de önlenmesi anlamına geliyordu. Paşa, anayasayı bir uygarlık sorunu olarak algılıyor ve bir ilerleme aracı olarak görüyordu: "Usul-i meşveret ve serbesti ve hürriyet esası üzerine müesses olan ve Avrupa'nın hal-i medeniyet ve mamuriyetini bugün gördüğümüz derece-i terakkiyata isal eden (götüren) konstitüsyon kanunu gibi memleketimizde dahi bir kanun vaz'ına mevkuf ve münhasır olduğuna ve bu madde Midhat Paşa'nın ta Tuna valiliğinden beri sahife-i efkârında mürtesim olup..."[19]

Meşrutiyete dayalı bir Osmanlılık fikrini savunan Midhat Paşa, anayasayı keyfi yönetime son veren, bütün Osmanlı uyruklarını kaynaştırıp birleştiren, böylece ülkenin ve devletin bütünlüğünü sağlayan bir öğe olarak kabul etmektedir[20]. Yine ona göre bütün Osmanlı uyrukları eşit hak ve özgürlüklerine sahip oldukları takdirde Rusya'nın da istekleri son bulacak ve artık Hıristiyanların zulüm ve baskı altında tutulduklarından söz edilemeyecektir.[21] Öte yandan Midhat Paşa din ve devlet işlerinin de elden geldiğince ayrılmasına ve sınırlandırılmasına taraftardı.[22] Bu konudaki düşüncelerini II. Abdülhamit'e sunmuş olduğu anayasa taslağından çıkarmak olanaklı görülmektedir. Tasarıda padişahın aynı zamanda halifeliği muhafaza edeceği ve bu nedenle İslamlığın koruyucusu olduğu belirtilmiştir. Fakat devletin resmi bir dini olacağına işaret edilmemiştir. Onun savunduğu ilkelere göre bundan böyle devletin temel kanunu Şeriat değil fakat Kanunuesasi olacaktı[23]. Ancak 1876 anayasası din-devlet ikilemine son vermedi. O günün koşulları içinde son vermesi de pek düşünülemezdi. Saray çevresi sürekli olarak Midhat Paşa'nın ve anayasanın karşısında yer aldı. Ünlü tarihçimiz ve devlet adamımız Ahmet Cevdet Paşa bile bu anayasayı: "Midhat Paşa ve tarafgiranı olan bir güruh budala"nın eseri olarak görmektedir[24]. Ancak unutmamak gerekir ki bu anayasa, cins ve mezhep farkı gözetilmeksizin halkın yönetime katılmasını sağlayarak uyruklar arasında ortak bir çıkar birliği yaratmak ve böylece imparatorluğun dağılmasını önlemek amacına, yani Osmanlılık akımının özüne uygun bir yapıda idi. Türk yenileşme tarihindeki uzmanlığı tartışılmaz olan Prof. Niyazi Berkes'in Kanunuesasi'yi "Tanrı gölgesinde" olarak nitelemesini ve bir geriye dönüş olarak kabul etmesini[25] açıklamak da pek kolay olmasa gerektir.

[1] İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar*, İstanbul, 1956, III, 368; Krş. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, Ankara, 1967, 129-130.

[2] İbnülemin, *Son Sadrıazamlar*, III, 369.

[3] Ali Haydar Midhat, *Hatıralarım, 1872-1946*, İstanbul, 1946, 30-63.

[4] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1956, VIII, 505.

[5] Ali Haydar Midhat, *Tabsıra-i İbret*, İstanbul, 1325, 203.

[6] Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, I, Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları*, Ankara, 1953, 387-400.

[7] *Tabsıra-i İbret*, 205-206.

[8] Midhat, "The Past, Present, and Future of Turkey", *Nineteenth Century*, III-18 (1878), 981-993; Fransızcası, "La Turquie, son passe, son avenir", *aynı yerde*, 993-1000. Ayrıca krş. *Revue Scientifique de la France*, VII- 49 (18785, 1149-1154.

[9] *Midhat Paşa Hazretlerinin "Memalik-i Osmaniye'nin Mazi ve Hal ve İstikbali" Unvanıyla Neşir Buyurdukları Makalenin Tercümesidir*, İstanbul, Mihran Matbaası, 1 295, 38s.

[10] *Bir Dahinin Siyasi Nutukları. Midhat Paşa Hazretlerinin "Memalik-i Osmaniye'nin Mazi ve Hal ve İstikbali" Unvanıyla Gazetelerde Neşir Buyurdukları Makaledir*, Naşiri: Saadet Kütüphanesi Sahibi Ahmet, Dersaadet, 1324, 32s.

[11] *Ahvalü'l Devlet'il Osmaniyeti's siyassiyye binnazar ile'l mazi ve'l hal ve'l istikbal*, Telif Midhat Paşa, vekad tercemeha Halil Efendi, Beyrut, 1879.

[12] *Türkiye'nin Mazisi ve İstikbali*, Muharriri Midhat Paşa, Mütercimi A (Elif) R., Tabi ve Naşiri İbrahim Hilmi, Kütüphane-i İslam ve askeri, İstanbul, 1326, 32 s.

[13] Muzaffer Gökman, *Tarihi Sevdiren Adam. Ahmet Refik Altınay*, İstanbul, 1978.

[14] Krş. Ali Haydar Midhat, "English and Russian Politics in the East", *Nineteenth Century*, 53-311 (1903), 67-78.

[15] Midhat Pacha, *La Turquie, son passé, son avenir*, Paris, 1901.

[16] A. Clician Vassıf Effendi, *Son Altesse Midhat Pacha. Grand Vizir (Les Martyrs Célèbres)*, Paris, 1909, 134.

[17] Bilindiği gibi 1877-78 Osmanlı-Rus savaşının ana nedenlerinden biri İstanbul konferansının başarısızlığıdır. Buna bağlı olarak Londra'da hazırlanan ve Bâbıâli'ye sunulan protokolda yer alan maddeler de şeref ve haysiyet kırıcı idi. Kabul edilmesi olanaksızdı. Bununla birlikte Midhat Paşa hâlâ bu savaşın asıl sorumlusu gibi gösterihnek istenmektedir. Bu iddiaların abartıldığına şüphe yoktur (Bk. M. Tayyib Gökbilgin, "Midhat Paşa", *İslam Ansiklopedisi* VII, 278). Kaldı ki konferansta büyük devletler, yıllar sonra Bâbıâli'ye empoze edilecek olan Sevr Antlaş-

Ayastefanos Antlaşmasının imzalanışı

ması'nın ilk provasını yapmışlardır. İmparatorluğun parçalanmasına yol açacak en ağır koşulları kabul etmesi için Midhat Paşa'ya sürekli baskı yapmışlardır. Konferanstaki temsilcilerimiz ve II. Abdülhamit bu konuda sorumluluğu Midhat Paşa'ya yüklemekten çekinmemişlerdir. Devletin onuruyla bağdaşmayan koşullardan vazgeçilmesi için paşa, İngiltere'nin desteğini aramış ancak bu alanda yaptığı girişimler olumlu bir sonuç vermemiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Bilal N. Şimşir, "Midhat Paşa'nın İkinci Sadrazamlığı ve İngiltere", *Uluslararası Midhat Paşa Semineri*, Ankara, 1986, 237-339.

[18] Bilal N. Şimşir, *göst. yer.*

[19] *Tabsıra-i İbret*, 170.

[20] Bu konuda bk. Midhat Pacha, *Question d'Orient. Adresse des positivistes a Midhat Pacha...* (26 Août 1877), [Réponse de Midhat Pacha], Paris, 1877; Krş. Vassıf Effendi, *Son Altesse Midhat Pacha*, 103-106; Engelhard, *Türkiye ve Tanzimat* (Çev. Ali Reşat), İstanbul, 1328, 348-356; Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, 212-214; 218-219; R. Devereux, *The First Ottoman Constitution Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament*, Baltimore, 1963: Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, 1856-1876, Princeton University Press, 1963, 150-151; 361-364; 368-381. I.E. Fadeeva, *Midhat Paşa...* Moskova, 1977 (Bu araştırmadan yararlanmamı öğrencilerimden Nurcihan Yavaş'a borçluyum).

[21] Vassıf Efendi 138.

[22] Karal, VIII, 303.

[23] Karal, VIII, 303.

[24] Cevdet Paşa, *Tezakir* (yay. M. Cavit Baysun), Ankara, 1953-1967, IV, 168.

[25] Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara, 1973, 269-340.

E K

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Yıldız Esas 31-1409-62-79)'inde "Midhat Paşa'nın neşreylediği (Memalik-i Osmaniye'nin Mazisi ve Hal ve İstikbali) serlevhalı" makalesiyle ilgili "mütalaaları havi bir makale" nin çevirisi bulunmaktadır. İmzasız ve tarihsiz olan bu makalenin yazarının ve çevireninin adı verilmemekte, nerede yayınlandığı da belirtilmemektedir. Midhat Paşa'nın tamamen aleyhinde olan ve ona karşı duyulan kin ve nefreti dile getiren bu makale, onu savaşın tek suçlusu olarak göstermeye çalışmaktadır. Asıl dikkati çeken konu burada Midhat Paşa'nın eserinin özüne dokunulmamış olmasıdır. Onun aleyhinde ileri sürülen görüşlerin saray tarafından da benimsendiğine şüphe yoktur. Öte yandan Midhat Paşa'nın söz konusu risalesinin bir nüshasının Yıldız Evrakı arasında bulunması (Aynı yer, 31-1015-62-79) bunun Yıldız'da incelendiğini göstermektedir. Belgenin çevirimyazısı şudur:

Midhat Paşa'nın neşreylediği (Memalik-i Osmaniye'nin Mazisi ve Hal ve İstikbali) serlevhalı makalesiyle kendisi aleyhinde hüküm vermiş olduğu beyanındadır

Levant Herald gazetesi Midhat Paşa'nın matbuat-ı ecnebiye vasıtasıyla cüret eylediği neşriyat hakkında medh ve sitayiş yollu bazı bendler yazmış idi. Halbuki mezkûr gazete Çırağan vak'ası[1] üzerine lağv olunduğundan o fikir ve lisan üzere neşrolunmakta olup sahib-i imtiyazı mukaddemce (önceden) mezkûr gazete işlerinde istihdam olunmak üzere celp edilmiş olan diğer bir Galata gazetesi hemşehrisinin başladığı müdahanat-ı nâmerziyeyi (istemeyerek yaptığı dalkavukluk) ikmal maksadıyla neşriyat-ı mezkûreyi naklen ilan etmiştir Midhat Paşa France nam gazeteye yazmış olduğu bir mektup ile aleyhinde beyan olunan bunca şeyleri cerh ve tekzip edememiş iken mezbur Galata gazetesi zikrolunan mektubu dahi naklen derceylemiştir France gazetesi ise iş bu mektubu neşretmesiyle beraber bihakkın beyan etmiştir ki esas madde Midhat ve Ali Suavi beyninde (arasında) irtibat-ı şahsi (kişisel ilişki) bulunup bulunmaması değildir Midhat Paşa ve Ali Suavi[2] gerek esna-yı ikbalde ve gerek karışıklık zamanında cidden yekdiğerinin muhibbi olduktan maada Ali Suavi, Midhat Paşa'nın riyasetine talip bulunduğu mektebin şakirdi muvafakatlarına tevfikan (uygun olarak) konferans tekâlifinin ziyadesiyle tadil olunmuş (değiştirilmiş) ve zat-ı hazret-i şahanenin Avrupa devletlerinin tekâlif-i makulesini (uygun önerilerini) kabul arzusunda bulunmuş iken sadrazam Midhat Paşa'nın tekâlif-i mezkûrenin (söz konusu önerilerin) herherçibâdâbad (her ne olursa olsun) reddini tasavvur etmiş olduğu ve hattâ bu tasavvurunu evvelce malum olan bir surette huzur-ı meclise attığı beyan olunmuştur Tekâlif-i mezkûre ancak beş sene için bir vali intihabından ve bâ ferman-ı âli bir nezaret komisyonu teşkilinden ibaret olup bu ise elyevm Midhat Paşa tarafından dahi bizzarure tasdik olunduğu vechile şayan-ı kabul bir madde idi Sadr-ı müşarünileyh (adı geçen sadrazam) konferansı kabul ettikten sonra elyevm itiraz eylediği veçhile tercih etmiş olduğu muharebenin netayic-i vahimesini (tehlikeli sonuçlarını) mülahaza etmeyerek konferansın mezkûr kararlarını adem-i basiretle (görmemekle) reddeylemiştir Bu halde müşarünileyh acaba ne yolda pitikaya sülûk eylemiştir (girmiştir) Müşarünileyhin politikası pek vahim yani kendi nefslerine suikasd eden serseriler tarafından dahi ittihaz olunduğu görülmemiş olan gayetle fena bir politikadır Bu hali teyakkun etmek (kavramak) istemeyenler bulunur ise de hakikat-ı madde bundan ibaretttir. Buna delil olmak üzere Midhat'ın sadareti zamanındaki hal hakkında yazmış olduğu şeylerden bir fıkrasının zikr ve beyanıyla iktifa edeyim (Devlet-i Aliyye İngiltere Devleti'nin kendi hakkında olan niyetini bilir idi İngiltere Devleti muharebeye müdahale etmeyeceğini sarahaten (açıkça) beyan etmiş olup işbu karar bervech-i meşruh (aşağıda açıklandığı gibi) bizce malûm idiyse de Avrupa'nın ve alelhusus İngiltere'nin menafi-i umumiyesi (çıkarları) Devlet-i Aliyye'nin menafiine ol derece merbut idi (bağlı) ki İngiltere kabinetosu (kabinesi) her ne yolda beyan-ı hal etmiş olsa yine devlet-i müşarünileyhanın (İngiltere) Şark karışıklığına müdahale etmekten kendisini geri alamayacaktır diye zanneder idik) İşbu zanniyat zikrolunan harekât-ı muzırrasına (zararlı eylemlerine) munzam olarak (ek olarak) Devlet-i Aliyye'yi Rusya ile mühlik (tehlikeli) bir muharebe etmeğe teşvik eyledi Bu hali dahi teyakkun etmek istemeyenler bulunması muhtemel ise de hakikat-ı madde budur Midhat Paşa politikayı kendisine müdahane eden gazetelerden tahsil eylediği cihetle bervech-i muharrer zaman-ı sadaretinde işbu muharebe-i mühlikeye sebep olmuş ve Avrupa'nın

ihtarat-ı ekidesine (kesin uyarılarına) havale-i sem'-i itibar etmemiş olduğunu (kulak vermemiş olduğunu) kendisi de itiraf etmiştir Bu şahs-ı menhus (uğursuz kişi) tekmil mesuliyeti reddetmek ister ve daha ileriye giderek İngiliz politikasını Server Paşa'nın bazı ifadatına karşı afvetmek tarafında bulunur Lakin bunun uzun uzadı türrehatından parmağını kendisinin açmış olduğu kangrenli yara üzerine vaz' etmiş olduğundan maada hiçbir netice çıkarmak kabil olamaz Rusya Ordusu'nun Ayastafanos'ta ve İngiliz Zırhlı donanmasının Marmara Denizi'nde bulunduğu bir zamanda müşarünileyh kendi nam ve şahsını meydan-ı intişara (ortaya) vaz' etmeğe kıyam etmiştir. Bu vak'alar bizzat Midhat Paşa'nın taht-ı itirafında olarak son sadaretindeki seyyiatı (kötülükler) olup daha nice nice fesadata yol açmış olması dahi meçhul politikasının neticesi olduğu derkârdır Müşarünileyh bu itirafı ile emniyeti suiistimal etmiş olduğunu ispat etmemiş midir Şu hal gayet ve vahim ve esef-i iştimaldir (büyük bir üzüntü kaynağıdır) Zira Midhat Paşa sadaret sıfatıyla emniyeti suiistimal etmiş ve mamafih gerek Devlet-i Aliyye ve gerek menafi-i İslamiye'nin kendisiyle beraber aldanmasına sebeb-i müstakil (tek neden) olmuştur Elhasıl (kısacası) her nev (çeşit) ifadat-ı vahiyesi (anlamsız sözleri) şu lekeleri izale edemeyeceğinden Midhat Paşa kendi fiiliyatıyla bilmuhakeme kendi aleyhine hükmeylemiştir Bunlardan maada menfi-i müşarünileyh (adı geçen sürgün yani Midhat Paşa) elyevm Lord Salisbury'ye müdahane etmeğe kıyam ile memalik-i Osmaniye'de bazı fırkalar bulunduğundan bahseder Halbuki Lord-ı mumaileyhin meali-i kitaptaki muharreratında mesaib-i Osmaniye hakkında ancak Midhat Paşa'nın mesul olduğu sarahatan beyan olunmuştur Mamafih muharrerat-ı mezkûrenin mütalaasından anlaşılır ki Midhat'ın anlaşılmaz politikası şevketlü Sultan Abdülhamit Han hazretlerinin Devlet-i Aliyye'nin istiklaliyeti lehinde olarak istihsaline himmet buyurmuş olduğu Avrupa ittifakını büsbütün devlet-i müşarünileyha aleyhine tebdil edeceğinden (dönüştüreceğinden) korkulmaktadır Midhat Paşa'nın mektubunda hanebulunması cihetle işbu fesad efkârı ikisinde dahi mevcut bulunduğu derkârdır (bellidir) Binaenaleyh şakird-i merkum icra-yı maksadında hocasına haset etmiş olmasından dolayı ihtimaldir ki beynleri muahharan (sonradan) bozulmuş olabilsin İşte bundan dolayı Midhat Paşa'nın dâva etmeğe hakkı olabilir ise de anın müdahini (dalkavuğu) olan mezkûr Galata gazetesi matbuat kaidesine riayeten Midhat Paşa'nın 23 Mayıs tarihli mektubu hakkında France gazetesinin yazmış olduğu itirazatı dahi nakil ve ilan eylemesi lazım gelir idi Bazı ecnebi muharrirlerin cehaletlerine veyahud menfaat-ı şahsiyelerine mebni tarafgirlikte bulunmaları Osmanlı efkâr-ı umumiyesinin ahar renkle gösterilmesine sebep olduğundan mesaib-i hazıra (şimdiki felaketler) bunlardan tevellüd etmiştir (ileri gelmiştir) Midhat Paşa'nın kendi zaman-ı idaresinde hasıl eylediği mesaibten tebriye-i zimmet etmeğe (aklamağa) çalışması tabii ise de bu adam kalkıp güya hanedan-ı saltanat-ı seniyyeye muhabeti olduğundan bahseylediği sırada şunu dahi feramuş (unutma) etmemeli idi ki taraf-ı hazret-i şahaneden bir memuriyet-i mahsusası (özel bir görevi) kendi nam ve şahsını ecnebi payitahtlarında meydan-ı intişara vaz' etmesi sahihan (gerçekten) umur-ı siyasiyyeye âşina zevat nezdinde gayr-i caiz bir hal ve hareket-tir Midhat Paşa işbu kaide-i külliyeden nefsini istisna etmiş olmasından dolayı tarihte bir nam-ı müstesna bırakacağına kendisinin işe yaramaz muharreratını (yazılarını) gören her âkıl (akıllı kişi) hükmediyor Eğer ihtiyar-ı sükût etmiş olsaydı (dilini tutsaydı) münasip olur idi Zira müşarünileyhin (adı geçenin) neşriyat-ı cedidesi (yeni yazıları) makam-ı sadarette bulunduğu zaman bazı zevatı aldatmış ve emniyeti dahi suiistimal ederek millete varta-ı harabiyete düşürmüş olduğuna bir delil-i azimdir (büyük bir kanıttır)

Midhat Paşa Levant Times nam Bulgar gazetesinin matbaası marifetiyle nakl ve neşrettirmiş olduğu gerek gazeteciye mahsus ve gerek âdi bir takım türrehatın (saçma sapan sözler) teftişinden sarf-ı nazarla ancak şu hareketi kendisinin Bulgar neslinden[3] olduğu halde bunun şimdiye kadar meslek-i malumunu iltizam ile tercüme-i halini tahrir edenler tarafından meydana vaz' olunmamış olduğunu isbat eylediğini beyan ile iktifa etmek münasiptir Binaenaleyh müşarünileyhin politika-ı şahsisinin gerek saltanat-ı seniyye-yi Osmaniyeye ve gerek memleket ve menafi-i umumiyeye (kamu yararına) ve alelhusus menafi-i İslamiyeye muzır olduğuna kendisi bizzat hükmetmiş olduğunu bervech-i âti (aşağıdaki gibi) irae ederim (gösteririm) Şöyle ki Midhat Paşa kendi mektubunda şu veçhile ifade-i kelâm eder (Petersburg gazetesinin 6 Nisan tarihli nüshasında görülen Prens Gorçakof'un tahrirat-ı umumiyesinin birinci fıkrası üzerine dikkat-i âmmeyi davet etmek ister idim İşbu fıkranın mütalaasından anlaşılır ki Rusya'nın Dersaadet konferansında Devlet-i Aliyye'den istediği metalip (istekler) Ayastafanos muahadesinde muherrer olup Lord Salisbury cenapları tarafından 1 Nisan tarihli tahriratla cerh olunmuş (çürütülmüş) olan şeraite (koşullara) ziyadesiyle muhalif idi) Şunu dahi ilaveten beyan ederim ki Midhat Paşa dâvası kadar feraseti (anlayışı) var ise şunu dahi idrak edebilmesi lazım gelir idi ki Lord Salisbury'nin zikrolunan tahriratı mahza (ancak) kendisi gibileri aldatmak için yapılmış bir şeydir Zira mezkûr tahriratta Ayastafanos muahedesini terk ile konferansın bizzat Midhat Paşa tarafından reddolunan tekâlifine (önerilerine) ricat olunmamıştır Midhat Paşa elyevm (şimdi) umumun tasdiki ve Salisbury'nin ispatı tahtında olarak kendi aleyhinde olan bir hükmü kendisine bir şeref addederek zikr ve nakl ile ispat-ı belahat eylemiştir (bönlüğünü kanıtlamıştır) Midhat Paşa makam-ı sadarette bulunduğu zaman Salisbury kendi refikleri tarafından vekâleten 1827-1828 seneleri vak'a-ı müellimesini sadrazam Midhat Paşa'ya ihtar ve o tarihlerde dikkat ve zamanıyla müsaadat-ı lazime gösterilmemesinden nâşi (dolayı) Yunanistan'ın memalik-i Osmaniye'den tefrik olunmuş (ayrılmış) olduğunu beyan ve tezkâr (anma) ederek şimdiki Ayastafanos muahedesi gibi neticelere mahal bırakılmamasını tavsiye ve hataya-yı maziyeyi (geçmişteki yanlışlıkları) tecdit etmemesini iltimas etmiş olduğu 1 Kânunusani sene 1877 tarihiyle Lord Derby'ye yazmış olduğu telgrafnamede muharrerdir (yazılıdır) Mahaza (bununla birlikte) mumaileyh (adı geçen) Salisbury yine kânunusaninin on sekizinci günü tarihiyle yazmış olduğu diğer bir telgrafnamesinde dahi şevketlü Sultan Abdülhamit Han hazretlerinden istihsal olunan (elde edilen) müsaadeye ve konferans âzasının dan-ı saltanat-ı seniyyeden bir zat-ı muhteremin kabrine dahi riayette tekâsül olunmuştur (kayıtsız kalınmıştır).

---

[1] Ali Suavi'nin, Çırağan Sarayı'nda göz hapsinde bulunan V. Murat'ı 18 Mayıs 1878 tarihinde kaçırma girişimidir. Bu konuda bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Ali Suavi ve Çırağan Vak'ası", *Belleten*, 29(1944), 71-118.

[2] Ali Suavi, Avrupa'dan döndükten sonra II. Abdülhamit'in lehinde ve meşrutiyet aleyhinde yazılar yazmaya başlamış ve Midhat Paşa'ya karşı da amansız bir saldırıya geçmişti (Krş., Karal, VIII, 499). Ali Suavi, 93 savaşından sonra yeniden özgürlükçü ve meşrutiyetçi fikirlere döndü.

[3] Midhat Paşa'nın soyu sopu belli olduğu için (Krş. İbnülemin, II, 320) bu iftira üzerinde durmaya gerek görmüyoruz.

Bir İstanbul Vardı...II

REŞAT D.TESAL

Türkçe adına yakışır bir Batı tipi lüks san'at ve eğlence merkezi olan Beyoğlu'nda, 1920'lerde şehrin en güzel sinemaları, şık pastahaneler, lüks barlar, gazinolar, tiyatrolar, parklar, alafranga lokantalar vardı. Şimdi sıradan filmler gösterilen ve içi pek köhneleşmiş olan (Elhamra) sineması, o dönemde Avrupa'da dahi emsaline az rastlanan lüks, rahat bir temaşa salonuydu. Burada dönemin en güzel birinci vizyon filmleri gösterilir, ilk temsiller bütün şıklığı bir araya getirir, şahane galalar olurdu. Taksim meydanındaki Majik Sineması (şimdiki Devlet Tiyatrosu) da, kalite temsiller açısından aşağı kalmazdı. Sonradan Beyoğlu'nda Melek ve Opera sinemaları da, aynı titizlik ve kalite üstünlüğü ile hizmete girdiler. Eskiden tekerlekli paten sahası olan bir yerde açılan Melek Sinemasının çarşamba akşamı galaları birer san'at, ihtişam ve zerafet hadisesiydi. Gösterilen filmler de, Greta Garbo, Emil Jannings, Maurice Chevalier gibi güzide san'atçıların birinci vizyon eserleriydi. Bu sinemalarda, sessiz film döneminde, temsillere en seçme orkestralar eşlik eder, ayrıca varyete heyetleri de, revüleri ile renk katarlardı. Opera Sineması, bunlara ilâveten, o tarihte dünyanın en ünlü tango orkestrası (Eduardo Bianco) grubunu getirterek İstanbullulara unutulmaz geceler yaşatırdı.

Beyoğlu'ndaki san'at gösterileri bu kadarla kalmıyordu. Her sene, özellikle Fransa'dan gelen seçkin tiyatro grupları, Halep çarşısındaki Fransız tiyatrosunda birinci sınıf temsiller verir, yine sezon boyunca yurda gelen dünyaca ünlü musiki üstadları güzel konserlerile kültür ehlini bu açıdan da doyururlardı. Bu temaşa ve konserlere, mütevazı öğrenci bütçemden arttırımlar yaparak ben de giderdim. Bu sayede, Paris'in meşhur Opera Comique artistlerini seyretmek, Thibaud, Kubelik gibi musiki üstadlarını dinlemek bana da nasip oluyordu. Beyoğlu'nun pasta, çay salonlarına gelince, bunlardan Lebon, tüm Avrupa'da şöhret yapmış bir pastahane idi. Oranın salonunun zerafeti kadar, pasta ve şekerlemeleri de enfesti. Sonradan burası, Ermeni asıllı bir lokantacı tarafından alınarak (Markiz) adı altında, uzun bir süre, yine hemen de aynı titizlikle işletildi. Fakat ne yazık ki sonradan, sahibinin vefatı üzerine, burası da kapandı. Başka ticaret yapacak biri tarafından alınmak istenen salon, hâlâ Lebon devrinin emsalsiz duvar süsleri ile metrûk bir halde bekletiliyor. Koca İstiklâl caddesinde (eski Doğruyol) hâlen doğru dürüst başka bir pastahane olmadığına göre, İstanbul bu bakımdan büyük kayıp içindedir doğrusu. Halbuki eskiden, Beyoğlu'nda Lebon'dan başka güzel çay salonları da vardı. Mulâtye, Parizien, Baylan, Petrograt, Hatay, Tokatlıyan... bunlardan hatırda kalan bazılarıdır. Bu yerlerden bir kısmı, 1917 ihtilâlinde Rusya'dan kaçan beyaz Ruslar tarafından işletiliyordu. Bu Ruslar Türkiye'ye, güzel pasta, Rus usulü yemekler ve Rus müziği getirdikleri gibi, Marmara kıyılarındaki şahane kumsalları değerlendirerek plâjlar açılmasına ve buralarda kadınlı erkekli sere serpe banyo yapılmasına da önayak olmuşlardı. Florya onların ese-

Yüzyılın başında Büyükdere.

Yüzyılın başında Tepebaşı. Sağda görülen bina bugün İtalyan Kültür Merkezi olarak kullanılmaktadır.

ridir. Ayrıca, yine bu eski Rus asalet düşkünleri, Beyoğlu'nda meşhur (Rejans) lokantasını, Ankara'da da (Karpiç)'i kurarak yıllarca damak zevkimizi tatmin etmişlerdir. Bir yandan da Rus güzelleri, cömert tutumları ile yıllar boyu Beyoğlu âlemlerine canlılık katmışlardır. Ancak bizim azınlık dilberlerimiz ve bunlara rehberlik edenler de Ruslardan pek aşağı kalmazlardı!

Beyoğlu'nun iki güzel Belediye bahçesini ve bu parklardaki eğlence lokallerini de zikretmeden geçemeyeceğim. Bunlar, Taksim ve Tepebaşı belediye bahçeleri ile içlerindeki lokanta, bar ve tiyatrolardır. Bu bahçeleri Belediye, (Lehman) isminde bir ecnebiye kiralamıştı. Bu zat da, bahçelerin park kısmını, küçük bir ücret karşılığı umumun yararına açık tutuyor, bahçeler içindeki gazino, lokanta ve barları da, tam birer alafranga eğlence yeri olarak ve büyük bir titizlikle çalıştırıyordu. Taksim bahçesinde, sıcak mevsimlerde, İhsan Künçer idaresindeki bahriye bandosu konserler verirdi. Lokanta bölümünde de alafranga yemek yenir, güzel varyete seyredilir, dans edilirdi. Tepebaşı bahçesinde ise, bir tiyatro bölümü, bar ve lokanta vardı. Tiyatro kısmında, Darülbedayi (şimdiki Şehir Tiyatrosu)'in Beyoğlu bölümü zengin ve muntazam repertuarı ile temsiller verirdi. (Garden Bar) adını taşıyan barda ise, gündüzleri danslı matine, akşamları da yemekli, danslı, Avrupa'dan gelme seçkin varyeteli çok zengin seanslar vardı.

Beyoğlu'nda, bunların yanı sıra, daha bir çok danslı, varyeteli eğlence yerleri ve barlar çalışırdı o tarihlerde. (Maksim Bar) ve (Rosenuar) bunların en gözdelerindendi. Sonradan bunlara, Taksim'de açılan (Eldorado) da katıldı. Kısa ömürlü olan ve zarif bir ahşap köşk olarak inşa edilmiş bulunan bu sonuncu salonun Basına yansımış bir de hikâyesi olmuştur. Burada toplanan bâzı kalem erbabının dil üzerine çalışmalarını beğenmeyen bizim Hakkı Süha Hoca, kendilerini, gazetede yayınladığı (Eldorado'da imlâ Encümeni) ve (Kazma ile yazı yazılmaz) başlıklı iki yazı ile şiddetle eleştirmişti.

İstiklâl Caddesinin Tünel meydanındaki başlangıcından Taksim'e kadar sağlı sollu çok zengin ve büyük mağazalar da vardı. Baker, Kolaro, Bonmarşe, Çita di Milâno, Bazar dü Levan, Lion, bunların başlıcalarındandı. Bu yerlerde Avrupa'nın en lüks eşyası satılırdı. Bunlara, Karaköy'deki Tring Galata, Rusos ve Marinos'u da katmak gerekir. Hasılı, o zamanki Beyoğlu, gözde Batı kentlerini aratmayacak kadar cazip ve eğlenceli idi.[1] Bugün de durum, mağazalardaki çeşit zenginliği açısından biraz öyle olmakla beraber, sokakları dolduran kalabalığın seviyesi, başıbozukluğu bakımından insana o eski günleri aratıyor doğrusu. Biz o zamanlar Beyoğlu'na, tertemiz giyinmiş, saçı sakalı düzgün olarak çıkardık. Kaldırımları dolduran halk da aynı şekilde terbiyeli, saygılı, görgülü idi. Şimdi insan, akşamın bir saatından sonra, İstiklâl caddesinden bile geçmeğe korkuyor doğrusu.

Beyoğlu'nu Harbiye, Şişli ve Nişantaşı'na bağlayan yolların kavşağındaki Taksim meydanı, o tarihte henüz pek mamur değildi. Şimdiki Kurtuluş anıtı henüz dikilmek üzereydi.[2] Sol taraftaki Tâlimhane, boş, bakımsız bir arsa halindeydi. Burada bisiklet ve motosiklet tâlimleri yapılır, dışardan gelen sirkler çadırlarını burada kurarlardı. Yine, sol taraftaki su deposu pek çirkin görünümdeydi. Yalnız önündeki çeşmeden bol Hamidiye suyu akardı. Taksim'den Harbiye istikametine giden geniş caddenin ortasında güzel ağaçların gölgelediği refüj vardı. Bunun bir benzeri de Aksaray'a inen Ordu caddesinde meydana getirilmişti. Yolun sağında yaygın ve müştemilâtlı yapısı ile emekdar Harbiye, solda ise, monoton, esmer görünümlü Fransız kız okulu bulunuyordu. Harbiye, ben geldikten epi sonra Ankara'ya taşındı ve binasını Yedek Subay Okulu'na terketti. Okulun alt kısmındaki Sipahi Ocağı ile kapalı manej de sonradan yerlerini şimdiki Ordu Evi'ne terketmişlerdi.

İstanbul'a gelişimin tezine, okulda yakalandığım ağır mide tifosu, revirdeki bakımsızlık yüzünden kötüye gidince, Yurda yeni gelmiş ve henüz evbark ve gelir temin edememiş olan babamı kuşkuya sevketmişti. Beni özel bir ücretli tedaviye aldıramayan merhum, o zamanlar adı (Hamidiye Etfal Hastahanesi) olan Şişli'deki Çocuk Hastahanesi'ne yatmamı sağlamıştı. Şansıma, o tarihte bu hastahanenin başhekimi, meşhur doktorlarımızdan Mehmet Kâmil (Berk) idi. Hastahane de şimdikinden çok temiz ve düzenliydi. Görgülü bir ailenin iyi yetişmiş kızı olan başhemşire örnek bir yönetici, bana bakan hastabakıcı da mükemmel bir bakıcı idi. Hastahanelerimizin ve personelin bugünkü durumu bana hâlâ o değerli doktoru ve şefkatli bakıcıları yâdettiriyor. Birkaç gün içinde o derece zayıflamış, berbatlaşmışım ki, hastahaneye girişimde bana ümitsiz gözle bakmışlar. Ancak, nur içinde yatsın, Mehmet Kâmil Beyin bilgili ve sistemli tedavisi ve personelin disiplinli ve yumuşak bakımı sayesinde kefeni yırttım. Ne var ki hastalık beni, iki aydan fazla yatakta, bir o kadar süre de nekahatte tuttu ve okulda bir yılıma maloldu. Ancak, yine de şükür, hayatımı kazandım.

Babam o sırada oturmak için mübadeleden, Nişantaşı'nda bir ev sağlamış idi. Ben hastahaneden doğruca bu eve geldim. Şimdiki Rumeli Caddesi ve Şair Nigâr sokağını birbirine bağlayan (Baytar Ahmet Sokağı) adlı ara yoldaki bu ev, eski bir konağın haremlik dairesi olup çok merdivenli, zahmetli taksimatlı ve tavanlarının yüksekliği, pencerelerinin çokluğu ve güneşi az görmesi nedenlerile ısıtması güç bir yerdi. Ancak aile, yine de yıllarca burada barındı ve mutlu günler yaşadı.

Nişantaşı'ndaki bu yerleşim bana, Şişli, Maçka ve Kurtuluş semtlerini ve daha ötelerini tanımâ imkânı sağlamıştır. Eski adı Tatavla olan semtle pek ülfetim olmadı. Özellikle Dolapdere bölümündeki sâkinlerinin güreliği buna neden teşkil ediyordu. Sonradan buraları da iyice Türkleşti. Şişli, Nişantaşı, Maçka tarafları ise, aksine, çok asude, efendi yaşayışlı yerlerdi. Harbiye ile Şişli arasında, her türlü ihtiyacı sağlayan temiz bir çarşı vardı. Kasapların, manavların ve bakkalların teşhir ettikleri gıda maddeleri üzerindeki fiyatlar hâlâ gözümün önünde. Kıvırcık etin okkası (kilodan fazla) 28 kuruş, en iyi Urfa yağının keza okkası 70 kuruş, süt yüz para, yumurtanın tanesi 20 para vs. Bu kalite zenginliği ve fiyat ucuzluğu artık hayal bile edilemeyecek kadar uzakta kaldı. Sanırsınız ki bunlar iki üç yüzyıl geçmişe ait değerler.

Galata Köprüsü'nün 1920'li yıllarda Karaköy'den görünümü

Harbiye'den Şişli'ye giderken Osmanbey'de, buraya adını veren, şarkılara destan olan gazinonun kalıntıları, gül kurusu ahşap süsleri ile hâlâ duruyordu. Ana caddede sağlı sollu sıralanmış güzel konaklar ve anlamlı biçimde, cömertçe, zerafetle yapılmış büyük apartmanlar semte bir asalet veriyordu. Harbiye'ye doğru, Pangaltı-Hamam'da güzel bir sinema, nefis tatlı ve muhallebileri ile tavukçu Yordan ve gençlerin zevkle oturdukları Haylâyf pastahanesi vardı. Pangaltı-Şişli arasında, akşam üstleri ve hele yazın, bir piyasa herkesin hoşuna giderdi. O tarihte, ismi önceleri (Cabi Caddesi) olan şimdiki kalabalık çarşı haline gelmiş Rumeli Caddesi'nde hemen hemen hiç iş yeri yoktu. Sâdece caddenin Osmanbey'den girişinde bir eczahane, bir tütün ve gazete bayii ve bir kundura boyacı dükkânı vardı. Eskiden bu iş dahi efendice yapılır, ayakkabılar, tertemiz bir dükkânın rahat koltuklarında oturarak boyatılırdı. Cabi caddesinde de yapılar çok temiz yüzlüydü. Yolu, sağlı sollu, güzel konaklar, biçimli, bakımlı apartmanlar süslerdi. Değerli siyaset adamı merhum Fethi Okyar (o zamanın Ali Fethi Beyi) bu caddede otururdu. Onun bitişiğinde bir bina Azerbaycan temsilciliği idi. Biraz aşağıda, icraatı, efendiliği ile tanınmış polis müdürü Sadettin Beyin beyaz mermerle süslü evi vardı. Daha aşağıda, Nişantaşı'na doğru, zengin kültür çalışmalarına imkân sağlayan Şişli Halkevi bulunuyordu. Bizim evin karşısında ise, girişi Şair Nigâr sokağından (bizim sokakla karışıklığa neden olduğu için, önceleri Ahmet Bey adını taşıyan bu yola sonradan meşhur kadın şairimizin adı verilmiş ve bunda da pek isabet edilmişti) olan muhteşem bir konakta, Osmanlı devri dahiliye nâzırlarından Reşit Bey ailesi otururdu. Ünlü bestecimiz Cemal Reşit Rey ile tiyatro ve operet yazarı Ekrem Reşit Rey kardeşler de aynı evde, babalarının yanında otururlardı. Bu aile çok enteresandı. Yıllarca Avrupa'da yaşadıkları için, görgüleri ve yaşamları alafrangalaşmış idi. Örneğin, akşam yemekleri smokin ve tuvaletle yenir, evde sık sık resepsiyonlar verilir, hemen her akşam Batı müziği seansları tertiplenirdi. Ancak aile, aynı zamanda dinsel inanış ve uygulamalara da sadık kalmıştı. Genci yaşlısı namaz kılar, oruç tutardı. İstanbul Şehremini'nin resmi konutu da uzun süre bu Şair Nigâr sokağında idi. Cemal Reşit Rey'lerin tam karşı köşesinde ise, zamanın ünlü göz doktoru Şakir Ahmet Bey'in konağı vardı. Yol kavşağının diğer köşesinde de, pancurları hiç açılmayan ve paşazade bir aileye ait bulunan bir ev, sessizliğini koruyordu. Bu evin yanındaki daha mütevazi yapılı binada da meşhur hukuk profesörü merhum Abdurrahman Münip Bey otururdu. Şimdi ne bu ağır başlı mekânlardan, ne de onların memleket tarihinde ad bırakmış değerli sakinlerinden kimse kalmadı. Bütün bu semtler, İstanbul'u istilâ eden ve henüz köklenemeyen insanlarla tıklım tıklım dolmuş durumda.

Şimdi biraz da İstanbul'un uzak bir iki semtinden söz edeyim. Önce Adalar. Ben, bu dünya ölçüsünde güzel, hulyalı, sihirli yerlere, İstanbul'a geldiğim yılın ilkbaharında, okulun Mayıs ayında tertiplediği kır gezisinde gittim. Bizi Büyükada'ya götürdüler. Seyrisefain'in yandan çarklı gemilerinden biri (Bağdat veya Basra isimlisi) kiralanmıştı. O tarihte yakın kıyı servisi yapan vapurlar çok bakımlıydı. Arka taraftaki birinci mevki salonunda kanepeler kadife kaplı olup üzerleri de bembeyaz, dantelli, ütülü örtülerle bezenmişti. Ne satıcılar şimdiki gibi terbiyesiz terbiyesiz ve avaz avaz asılır, ne de halk saygısızlık ederdi. Ve vapurlar, yandan çarklısı, köhnesi dahil, hepsi mesafeyi şimdiki gemilerin seyrine eşit bir zamanda alırdı. Yeni mazotlu gemilerin daha hızlı olması gerektiği halde, neden eski ağır aksaklığın giderilemediğine her zaman hayret ederim.

Büyükada yolunda beni en çok ilgilendiren, geminin yan çarklarının işleyiş tarzı oldu. Aynı zamanda, babamın kitaplığında okuduğum (Kalem) mecmuası koleksiyonunda, derginin Fransızca bölümündeki[3] bir yazıyı da hatırladım. Bunda, o tarihteki yakın sahil gemilerinden 4 numarayı taşıyan vapurun ağır aksak gidişi alaylı biçimde anlatılıyordu. Yazıya geminin bir de karikatürü eklenmişti. O zamanki yazar ve çizer, bugün hayatta olsa şimdiki Ada ve Boğaz vapurlarının perişanlığını kim bilir nasıl dile getirirdi.

Okulun Büyükada'ya toplu gezisi, oranın halkını pek heyecanlandırdı. İskelede düzenli dizilişe giren temiz kıyafetli kafile, önde izci grubunun çok ahenkli ve güçlü muzikasının temposuna uyarak, gayet düzgün bir yürüyüşle Nizam'ı geçip Dil'in yolunu tutmuştu. Yolda pencereleri, sokak kapılarını, kaldırımları dolduran, çoğu kızlardan, çocuklardan, kadınlardan oluşma büyük bir kalabalık el, mendil sallıyor, bizi alkışlıyordu. O zamanlar Ada halkının çoğunluğunu Rumlar oluşturuyordu. Ve bu halk daha mütecanis, daha

Aynı Yıllarda Karaköy'den Eminönüne yolcu taşıyan kayıkçılar

neşeli ve ölçülüydü. Şimdiki mutlu azınlığın şımarıklığı yoktu.

Okul Dil'de karar kılmış, akşama kadar çeşitli yarışmalar yapılmış, oyunlar oynanmış ve usta ahçımızın pişirdiği dillere destan pilâvlı kuzu ile irmik helvası büyük bir iştaha ile yenmişti. Bense, Heybeli'ye doğru uzanan manzarayı seyrederken, Fikret'in (Seza) şiirini hatırlamaktan kendimi alamamış, çamların arasında kaybolan, dövülmüş kırmızı toprak döşeli yoldan da, Halit Ziya Uşaklıgil'in roman kahramanları Nihal ve Behlül'ün çıkmalarını beklemiştim!

Adaların o güzel dönemini ben sonradan da, 1930'da bir yaz mevsimini Heybeli'de geçirmek, arkadaş davetlerine katılmak üzere sık sık Burgaz'ı ve Büyükada'yı ziyaret etmek vesileleri ile sürdürmek imkânını bulduğum gibi, Kızılay'ın Büyükada Yat kulübünde (şimdiki Anadolu Kulübü) tertiplediği seçkin balolara katılmak suretile oraların gece hayatını da görmüştüm. Ancak Adaların asıl gece hayatı, grup halinde ve eşek sırtında yapılan mehtap sefalarıydı.

Son yıllarda ise, önce mevsimlik kiracı olarak, 3 senedir de bir küçük yer edinmek suretile, Marmara'nın incisi bu yerlerin tadını çıkarabiliyoruz. Ne var ki, İstanbul'un her yeri gibi buraları da günümüzün bozuk şartlarına ayak uydurma zorunluğunda kalmış durumda. Bunu, yazının eleştiri bölümünde daha etraflı olarak dile getirmeye çalışacağız.

Köprünün Eminönü'nden görünümü

Yaygınlığı nedenile her yanını kısa zamanda görmek imkânı olmayan İstanbul'un diğer birçok yerlerini ilerdeki yıllarda, çeşitli nedenlerle tanımak imkânını bulabildim. Askerlik kampları, Pendik'e tekrar dönmemi ve ilk gelişten sonra meydana gelen değişiklikleri tanımamı sağladı. Bu vesile ile, artık bugün güzel bir turistik bölge olma şansını tamamen yitiren Pavli adasını da gezebildim. Diğer bir askerlik kampını da, Galatasaray Lisesi ile birlikte, Kilyos'ta yapmıştık. Kamp, hem yararlı, hem eğlenceli geçmiş, bu arada, tahlisiye ekiplerinin çalışmalarını da izlemiştik.

Boğazın Anadolu yakasını da, Adliye mesleğimin ilk yıllarında, vazife icabı tanıdım. Üsküdar savcı yardımcısı olarak, Kadıköy ve Üsküdar'dan tâ Şile sınırına kadar uzanan geniş ve derinlikli bölge görev sahama giriyordu. Meşhut suç savcısı olarak uzun süre Beykoz'da bulundum ve işlenen çeşitli suçların tahkiki vesilesile Ömerli, Riva, Anadolu Kavağı ve Feneri gibi uzak bölgelere de gittim. O zamanlar, Paşabahçe'deki Şişe Cam ve İspirto fabrikaları bu bölgenin güzelliğini şimdiki kadar bozmamış idi. Ancak, güzelim Sultan çayırı ile tepeleri süsleyen ağaçlık ve fundalıklara, gecekondu yapmak amacı ile amelenin tecavüzü başlamıştı bile. İşin fenası, kondu yapılacak alanı hazırlamak için, fundalık ve ağaçları yakma yoluna gidilmesiydi. Ve sanki jandarma dahi kundakçılarla işbirliği ediyor, suçluların meydana çıkarılmasına imkân sağlamıyordu. Adliyeyi epi uğraştıran bir suç türü de, savaş hali nedenile Boğaz'da yığınak halinde bulunan birlik erleri ile köylüler arasında, bilhassa tarlalara, mısır ve sair mahsullere musallât olma nedeni ile işlenen vuruşma suçları idi. Beykoz'da o tarihlerde ayrı bir adliye binası yoktu. Şirket-i Hayriye'nin yönetim kurulu başkanı Necmettin Molla merhum, adliyeyi Beykoz vapur iskelesinin üstündeki binada misafir ediyordu. Buraya bir de mahkeme salonu döşetmişti. Vazifeye ilk başladığım gün, hoşgeldine gelen adliye mensuplarından birinin (eski bir paşazade) bitli olduğunu ve vapurda herkesin onun etrafından kaçıştığını, mahkeme mübaşirinin de miskinlik müptelâsı olduğunu öğrenince pek şaşmış, meslekte ilk hayal kırıklığına uğramıştım. Bir de, yargıçlıkla başı hiç hoş olmayan, şiir ve

İstanbul'un çok az değişen senetlerinden biri olan Kandilli'nin eski bir kartpostalı.

çene müptelâsı, ağır kanlı, kararsız yargıcımız vardı. Bunların beraberliğinde çalışmanın verimini siz takdir edin.

Çamlıca yolu üzerinde edindiğimiz bahçeli bir ev de bana, Büyük ve Küçük Çamlıca'larla civarını tanıma imkânını verdi. Buralarda da pek değerli dostluklar edindik. İsmail Hakkı Baltacıoğlu ve Yusuf Kemal Tengirşenk ile, sonradan sıhriyet kurduğumuz Çulha aileleri bunların başlıcaları olmuştur. Çamlıca'nın sabah hali ile mehtabını ise hiç unutamam. Savaş sırasında oralara bir Amerikan uçağının düşüşü de unutulmaz hadiselerden olmuştur. Şimdi Çamlıca civarı da acınacak pek çok değişikliklere uğramış, artık o engin bahçelerinde sazlar çalınan köşklerden eser kalmadığı gibi, parkında öten bülbüller dahi, bu cennet yerleri işgal eden hoyrat kalabalığın gürültüsünden ürkerek, daha kuytu yerlere sığınmışlardır.

İstanbul'un fethinden bu yana, şehri imar etmek, ona herşeyden evvel Türk toplumunun ihtiyaçları, san'at anlayışı ve zevkleri açısından yararlı olanları katmak hususunda pek çok şey yapıldığı kuşkusuzdur. Bu eserlerin günümüze kadar intikal etmiş sayısız örnekleri vardır. Gerçi bağnazlık, bilgisizlik, hoyratlık ve yıkıcılık zaman zaman üstün gelmiş, öncekilerin güzel yapıtlarının veya Bizans'tan kalma değerli eserlerin tahribine, yahut soysuzlaştırılmasına gidilmekten geri kalınmamıştır. Ancak, yine de epi eski eseri korumak kabil olmuştur. Osmanlı idaresi şehrin yönetimini, görüp gözetilmesini hemen de daima ön plânda tutmuş, şehir, seçimlerine itina gösterilen (İstanbul Efendileri)'nin, sonra da (Şehreminleri)'nin bakımına tevdi edilmiştir. Bizzat padişahlar dahi İstanbul'un yeni katkılarla zenginleştirilmesine büyük özen göstermişlerdir. Bu sayede şehrin su ihtiyacı, ölümsüz sağlamlık ve tekniklikte bentler ve hemen de hepsi birer san'at harikası çeşmelerle sağlanmış, yollar şimdiki gibi çatlak, yarım bırakılmış, yer yer yamalı asfaltlardan çok daha sağlam, sağlıklı dövülmüş toprak, Arnavut kaldırımı ve sonraları parke taş ile döşenmiştir. Ulaşımda, şimdi geniş ölçüde ihmal etmekte olduğumuz deniz yolundan bol bol yararlanılmış, yapı işlerinde de, kirli suratlı çimento ve betondan çok daha cazip ve sağlam olan hurasaniye, kesme taşa ve süslü, ziynetli yapılarda, kalite ahşapa yer verilmiştir. Yapı tezyinatı çok zengin olduğu gibi, binalarda, kullanış şekline gayet iyi cevap veren özellikler de düşünülmüş, yaratılmıştır. Cumbalar, şehnişinler, kafesler, harem selâmlık ayrımı, havalandırma ve aydınlatmadaki sağlıklılık, süpürgelik, pabuçluk gibi pratik buluşlar... bunların bâzı örnekleridir. Yatak odalarının yanına yapılan şimdiki banyoları aratmayacak zenginlikteki gusulhaneler ve hele tuvaletlerin temizliği, dedelerimizin sıhhatli yaşama ne kadar düşkün olduklarının delilidir. Frenklerin henüz su ile temizliği bilmediği, özel tuvalet kullanmadığı dönemlerdeki bu gelişimimiz ne derece uygar olduğumuzun en güzel delilidir.

İstanbul'un aynı zamanda bol yeşillik içinde olmasına da eski yöneticiler büyük itina göstermişlerdir. İçinde su bentlerini de barındıran Belgrat ormanı, uzun süre şehrin ciğerleri fonksiyonunu bol bol yapmıştır. Şimdi ise, beton yığınları uğruna Boğaz'ın zengin korularını vahşice harcamaktan geri kalamıyoruz. Belgrat ormanının 2. Mahmut devrinde geçirdiği bir tehlikeyi burada kaydetmeden geçemeyeceğim. O sırada memlekette kolera görülmüş. Padişah hemen Paris'teki Pasteur Enstitüsü'nden bir uzman getirtmiş. Bu zat, ormandaki su bentlerini de görmeye gitmiş. Ancak, orman içine yerleşmiş olup da tarla açamayanlar, kendisini, bir kısım ağaçların kesilmesi için kandırmışlar. O da verdiği raporda, hastalık mikrobunun bentlerdeki sulara dökülen yaprakların çürümesile meydana geldiğini, bu nedenle, ormandaki ağaçlardan bir kısmının kesilmesinde yarar olacağını ifade etmiş. Allahtan ülkenin orman işlerine bakan yetkilisi akıllı bir adammış. Bu masala kanmamış. Padişah uyarılmış, orman kurtulmuş. Ancak ne yazık ki, sonradan, İstanbul'a musallat olan ve gündüzleri ormana sığınan eşkiyayı yoketmek bahanesile orman kısmen yakılmıştır. Orman yakma hastalığı ne çare ki bugün dahi bizi büyük bir servetimizden yoksun bırakmaya devam ediyor.

Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda İstanbul, nüfusunun büyük bir kısmını kaybetti. 1927'de yapılan nüfus sayımı, burada sâdece 700 bin kişi oturduğunu saptamıştı. İmar gayretlerinin büyük kısmı da, haklı olarak Ankara'ya yöneltildi. Ancak bu durum uzun sürmedi. Yeni idare de kısa zamanda İstanbul'un önemle bakımındaki sosyal, ekonomik ve kültürel zorunluğu kavrayarak buraya geniş yetkili şehreminleri tâyinine yöneldi.

İşte ben İstanbul'a geldiğim tarihte buraya, aynı zamanda valilik görevini de üstlenmek kaydı ile, Haydar Bey atanmıştı. Bu zat, İstanbul'a bıraktığı yararlı onarım ve bakım eserlerinden bâzılarını benim dahi görmeye yetiştiğim operatör Cemil Paşa (Topuzlu) merhumun çalışmalarını sürdürmek ve geliştirmekle yükümlüydü. Haydar Bey bu alanda muhakkak ki birçok şey yapmıştır. Ancak, yazımın başında sözünü ettiğim havuz ve mezbaha, hele Halic'i bir pislik yuvası haline getiren ve benzer sanayi bozuntularının açılmasına da önayak olan bu ikinci kuruluş hiç

1930'lu yıllarda Beyazıt Meydanı

de uzak görüşle gerçekleştirilmiş yarar ve nitelikte eserler değildiler.

Haydar Bey'den sonra İstanbul'a, çok işe başlayıp bitirmeden giden, şöhreti müspet icraattan çok atıp tutmasına, garip özentilerine dayanan bir şehremini geldi. Bu, operatör Emin Bey idi.

Kalın gözlüklü, dişlek bir zat olduğu için adı pek çok kimseye lâkap takılan bu şehremini, bâzıları cidden yararlı, ancak pek çoğu iddialı, gerçekleştirilmesi güç işlere kalkıştı. Bu yüzden de, kısa zamanda Basının eleştirilerine maruz kalmaya başladı. O zamanlar belediye işlerine karşı en hassas davranan, en etkin tenkitlere giden gazeteci Velit Ebüzziya merhum idi. Haydar Bey'in görevden alınmasında onun açtığı polemik çok tesirli olmuştu. Bir mizah dergimiz bunu, Velit Bey'i etkin bir horoz, Haydar Bey'i de onun şerrinden kaçan biri şeklinde gösteren bir karikatürle noktalamıştı.

Operatör Emin Bey, önce Bayezit meydanındaki havuzu ve etrafını süsleyen tramvay kavsini kaldırttı. Sonra şehrin kanalizasyon işine el attı. Bunda isabetli ve haklıydı. Ancak, bu muazzam işi bölge bölge, bölüm bölüm ele alacak yerde, kazmayı şehrin birçok bölgesine aynı zamanda vurdu. Üstelik, yönetim işlerimizdeki kırtasiyecilik burada da kendini göstererek işleri daha başlarken aksatır oldu. Vatandaş, evinin, işyerinin yolunu engelleyen dağ gibi toprak yığınları arasında bunaldı durdu. Tabii Basın da feryadı bastı. Ve kanalizasyon işi, yüzüstü kalarak o toprak yığınları, açık lâğım kokuları da yıllarca zavallı İstanbul'luyu rahatsız etti durdu.

Bir tür Donkişot denebilecek ataklıktaki operatör, bir taraftan da İstanbul'u çevreleyen Justinianus surlarına göz dikti. Bunları yıkıp şehri feraha kavuturmaya, modern hale getirmeye kalkıştı. Allahtan ki buna, vazife ömrü yetmedi.

Bundan sonra İstanbul, bir sıra ılımlı, idare-i maslahatçı kimselerin yönetiminde kaldı. Bu hal, gerçekten değerli, zevk sahibi ve ötekilerden isabetli bir zat olan doktor Lütfi Kırdar'ın gelişine kadar sürdü. Onun epi kalıcı eseri olmuştur. Şehrin ortasında bir bostan oluşturan ve her tarafı gübre kokusuna, sineğe boğan, Taksim ile Dolmabahçe arasındaki çukur sahaya, stadyum ve açık hava tiyatrosu gibi, her zaman için yararlı eserler yerleştiren, yine Taksim'deki battal elektrik binasının yerine opera yapımına teşebbüs eden, Maçka ile Dolmabahçe arasındaki çok yararlı yolu işler hale getiren ve daha pek çok benzer faaliyetlerde bulunan merhum Kırdar olmuştur. Ne var ki, seçim mücadeleleri onu yıpratmış, selefleri gibi o da vazifesini boynu bükük terketmek zorunda kalmıştır.

İstanbul, değerli bir diğer yöneticiyi de Haşim İşcan merhumun şahsında bulmuştu. Yeni Antalya'nın yaradılışında büyük himmeti geçen bu feragatli, gece gündüz çalışmayı seven zat da İstanbul'a epey eser kazandırmıştır. □

[1] Beyoğlu'nun alafranga sosyete hayatını, Saffeti Ziya merhum, (Salon Köşelerinde) adlı eserinde çok güzel anlatmıştır. Yine rahmete kalan Ercüment Ekrem Talu ise, buranın fuhuş ve dalavere muhitlerini dile getiren (Gün Batarken) başlıklı bir roman yazmıştır.

[2] Hatırımda yanlış kalmadıysa, o zamanın parası ile (60.000) liraya mâlolan anıt için yapılan bu harcama çok fahiş bulunmuş ve basına sert eleştiri konusu olmuştu.

[3] Edebiyat-ı Cedide döneminde ve sonraki yıllarda yayınlanan dergilere bir Fransızca bölüm eklenmesi âdetti.

İkiyüz yıl Önce Vuku Bulan İstanbul'un En Büyük Sel Felâketi

KEVORK PAMUKCİYAN

İSTANBUL tarihine dair Ermeni kaynakları, bilhassa şehirde asırlardan beri vuku bulan muhtelif olaylar bakımından önemlidir. Zira, Türkçe ve Batı dillerindeki kaynaklar bu yönden umumiyetle kısırdır.

Aşağıda tercümesini sunduğumuz Ermenice belge, bunlardan biridir. 11 Ekim 1789 tarihinde, İstanbul'da ve Boğaziçi köylerinde yağan tufanvari sağnak, büyük hasara ve tek tük can kaybına sebebiyet vermiştir.

İşbu felâkete ait elimizin altında, dördü basılı biri de yazma, Ermenice beş kaynak mevcuttur. Bunlardan biri etraflıdır, diğer dördü ise muhtasardır.

Kronolojik sıra ile, zamanından kalmış olan birincisi, Venedik Mıkhitharistlerinin organı olan *"Pazmavep"* dergisinde neşredilmiştir[1].

Yazının başında verilen bir izahata göre, bir yıl önce, İtalya'da, Fransa'da ve Almanya'da meydana gelen büyük sel baskınları münasebetiyle işbu belge dercedilmiştir. Yazarın bir değirmenci olduğu, fakat isminin bilinmediği ve vesikanın da noksan olduğu kaydedilmiştir. Metin Eski Ermenice olmasına rağmen, sade bir lisanla kaleme alınmıştır. Bazı Türkçe kelimeler de kullanılmıştır. Tercümesini aynen aşağıda sunuyoruz.

"Ermenilerin 1238 yılı[2] Ekim ayının 11'inde, Pazartesi günü sabahleyin, İstanbul'da şiddetli yağmur yağdı. Şehirde ve köylerde büyük hasara yol açtı. Şafak sökerken, yıldırımlarla ve gök gürültüleriyle, sular gökten çeşme gibi akmağa başladı. İnsanlar evden eve gidemediler. Yağmur suları, bağlarda, bahçelerde ve yol geçitlerinde toplandı. Miktarı o kadar çoğaldı ki, sellerle beraber akıp gidemiyordu.

Çengelköy'deki olaylara gelince, seller deredeki bağlarda ve bahçelerde bulunan 20.000'den fazla ağacı mahvetti. Bahçevanların bahçelerini kum deresine çevirdi. Sellerin kenarındaki evlerden kiminin temelini sarstı, kimini de yıkarak harap etti. Önce, Nizdefterdar'ın konağının kapısını ve duvarını yıktı. Musa Efendi'nin evinin bir tarafını tahrif etti. Süleyman Usta'nın ve Kanca Hüseyin'in evlerini de yıktı. Hüseyin'in iki kızı evden dışarı çıkarken, her ikisini de sular denize sürükledi. Ben de işbu âfetten korkarak, ata binip ve Meryem Ana'ya ümid bağlayarak, sağ selâmet Manase Amira'nın yalısına gittim. Denize bakınca, sözü geçen iki kızın, çıplak ve başarı açık vaziyette, suyun üzerinde yüzdüklerini gördüm. O esnada, köydeki bostancı hamlacılar, sandallariyle kızları sağ salim kurtardılar. Kambur Usta'nın evi de harap oldu. Kendisi orada bulunuyordu. Keza, Haseki Ahmed yolda giderken evi yıkıldı. İşbu iki şahıs evlerinin enkazının altında kaldılar. İki gün sonra cesedlerini çıkardılar. İşbu evlerin önündeki köprüyü seller tahrip etti. Hüseyin Ağa'nın, Zurnacı'nın ve Sadık Efendi'nin evleri de çöktü. Mazlum Kevork'un yalısının bir kısmı ile, Ketenci Çelebi'nin yalısı ve kayıkhanesi yıkıldı. Köye yakın sel baskınına uğrayan evler, dört arşın su altında kaldılar. Subaşı Ahmed Ağa'nın evi sellerden biraz uzakta bulunuyordu. Sular hanesini istilâ ettiği sırada, kendisi içerde beygirini bağlamakta idi. Hayvan yüzerek merdivenin kapısından sofaya çıktı ve iki saat orada kaldı. İnsanların çığlıkları ve gök gürültüleri, işitenlerin kulaklarını sağır çeviriyordu. O esnada Tanrı'nın inayeti yetişti. Yaş yemiş gümrükçüsü Hacı Halil Ağa'nın bahçesinin duvarını yıktı. Bunun üzerine sular oradan akmağa başladı. Bu kadar zarar ziyan bir buçuk saat esnasında vuku buldu. Bundan sonra yağmur dört saat durdu.

Müteakiben saat beşte, yağışlar birincisinden daha şiddetli olarak başladı. Kalan ağaçları da söktü ve evleri yıktı. O sırada ben değirmenimin içinde idim. Tekrar beygirle dışarı çıkmak istedim. Suyun akıntısının kuvvetinden dışarı çıkamadım. İşçilerim beni omuzlarının üzerine aldılar, zira değirmen iki arşın su ile dolu idi. Bitişikteki bakkal dükkânının kepengini kırdılar. Tezgâhın üzerinde ve suyun içinde kaldım. Suyun akıntısının süratinden ilerlemek ve insan yardımiyle karşıya geçmek imkânsızdı. Karşıdan karşıya köprü gibi kalaslar döşedik. İki taraftan el vererek, beni güçlükle Kahveci Ömer'in dükkânına götürebildiler. Lüzumlu defterimi ve kâğıtlarımı aldım. Tekrar Manase

Amira'nın yalısına gittim. Kereste yüklü ve içinde sekiz kişi bulunan iskeleye bağlı bir tekne gördüm. Birdenbire iskeleden geminin halatı koptu ve kereste yükü ile içinde bulunan mürettebattan bir kişi kayıplara karıştı. Diğer yedi kişi ise, denizden kurtarıldı. Bu olaydan dolayı değirmenimizin faaliyeti durdu. Dün, un satın almak için İstanbul'a bir çift tekne gönderdim. Unu alarak yola çıktılar. Gemi yağmur suyu ile doldu ve ancak Istavroz'a[3] yetişebildi. Kumsal iskeleye yanaşıp, suları dışarı akıtmağa başladılar. O anda, kayıkhane ile Ali Efendi'nin evi ve berber dükkânı yıkıldı. Sel basarak, tekneyi unla birlikte denize sürükledi. Gemiciler ise, sağ salim kurtuldular.

Bu sırada, bir Bulgar sütçü, mandıradan iki güğüm sütü beygirine yüklemiş halde köyümüzden geçerken, kendisi ve beygiri sütle birlikte mahallede kayıplara karıştılar. Hiçbir kimse onları sular içinde veya denizde görmedi. Keza, bostancı Aşçioğlu Mehmed bir küçük balıkçı kayığı ile avlanırken, tekneyi karaya çıkarmak için kıyıya götürdü. Bu esnada sular çoğaldığından, kendisi ve sandalı denize sürüklenerek, gözden kayboldular.

İkibuçuk saatlık bir aradan sonra, saat sekizde, öncekinden biraz daha hafif olarak tekrar yağmağa başladı. Ancak, seller dereleri genişlettiği için, mahalleye yeni bir zarar vermedi. Türklerin 75 evi yıkıldı. 20000'den fazla ağaç mahvoldu. Dört kişi hayatını kaybetti. Bütün mahallenin kuyuları kumla doldu. Bazı kimseler az, bazıları ise çok zarar gördü. Benim çok miktarda odunum denize sürüklendi. 150 kadar tuz (parçası) *eridi. Boğaziçi'nin büyük dereli köylerinde, diğer yerlere nisbeten daha fazla hasar meydana geldi. Denizin üzeri gözlerimize kara gibi göründü. Zira ağaçlar, odunlar, merdivenler, sepetler, minderler, kilimler, keçeler ve yıkılan evlerin bütün kapları denizin üzerinde yüzüyordu. Eşyalarını kaybettikleri için, erkekler ağlayıp sızlıyorlardı. Ortaköy'deki ve Kuzguncuk'daki Yahudi sandalcılar ise, onları çalıyorlardı. Bazısı çalındı, bazısı denizin dibine indi ve hiçbir şey sahibini bulamadı. Bazı kimseler, yaz mevsimine kadar, başkalarının evlerinde misafir olarak kaldılar. Nihayet yaz geldi. Bağcılar bağlarını şenlendirdiler. Bahçevanlar bahçelerdeki kumları dışarı döktüler. Faydalı ağaçlar diktiler ve nebatlar yetişdirdiler. Az hasar gören evleri onardılar. Temelden yıkılan evlerden bazılarını yeniden inşa ettiler, bazılarını ise başaramadılar. Caddeler bugüne kadar, çıkıllarla karışık kumla örtülü vaziyette durmaktadır. Şöyle ki, yayalar buralardan başlıca yol olarak, kolaylıkla gidip gelememektedirler."*

Görüldüğü veçhile, yukardaki belge, yalnız sel baskınları hakkında ilginç bilgiler ihtiva etmesi bakımından değil, aynı zamanda, isimleri zikredilen az çok mühim ve meçhul şahısların meydana çıkması bakımından dahi önemlidir. Bunlar arasında, iki Ermeniden Manase Amira'yı kaydetmek gerekir. *"Amira"* ünvanını taşıması, Devlet görevlisi olduğunu kanıtlamaktadır. Bu şahıs, Saray-ı Hümâyun ressamı Manase ile aynı şahıs olabilir. Zira, Abbé Gian Battista Toderini (1728-1799), 1785 sıralarında, Manase'nin Balat'ta veya Fener'de bir resim atelyesi işlettiğini yazmaktadır[4]. İkametgâhı ise başka bir semtte bulunabilir, veyahut sonradan Çengelköy'e yerleşmiş olabilir. Zira Manase ismi Ermeniler arasında nadiren kullanılmıştır. Mazlum Kevork'a gelince, o da yalıya sahip olduğu için, çok muhtemelen, Manase Amira gibi zamanının Ermeni milletinin ileri gelenlerindendir.

1789 yılı sel âfeti hakkındaki kronolojik sıra ile ikinci kaynak, Rahip Lukas İnciciyan'ın (1758-1833), *"Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Olayları Kronolojisi"*dir[5]. İnciciyan, Hicrî yılı 1204 olarak kaydettiği bu vakadan şu birkaç satırla bahsetmiştir:

"İki günlük yağışlar neticesinde, büyük sel meydana geldi. İstanbul ve köylerinde büyük zarar verdi. Evleri yıktı ve birçok hayvanlarla insanları (denize) *sürükledi."*

Tarihçi Kapriel Başpiskopos Ayvazovski (1812-1880) de, Ermenice *Osmanlı Devleti Tarihi*'nde, bu hususta şu bilgileri vermektedir[6]:

"1789 yılı başlarında[7], iki gün müddetle İstanbul'da şiddetli sağanak yağdı. Asıl şiddetli süresi birbuçuk saat devam etti ve genellikle şehrin sokaklarını denize çevirdi. Kasımpaşa'da büyük hasara sebebiyet verdi ve değirmen taşlarını denize sürükledi. Boğaziçi köylerinde, derelerdeki evleri su bastı ve eşyalar denize döküldü. Şehrin tepelerinden büyük miktarda toprağı pazar yerine yığdı. Keza, sokaklar, dükkânlara nisbeten bir kulaç yükseldi. Şehirdeki halk ise korku içinde kaldı."

İstanbul'da yaşamış olan tarihçi ve müderris Avedis Berberyan (1798-1873) da, *Ermeni Tarihi*'nin sonunda bulanan *Kronoloji*'de[8], keza 11 Ekim 1789 tarihiyle kısaca şunları yazmaktadır:

"İstanbul'da şiddetli yağmur; bilhassa Beşiktaş ve Ortaköy'de büyük hasar."

Beşinci kaynak ise, makalemizin başında açıkladığımız gibi, gayrı matbudur. 1950 sıralarında, Üsküdar'daki Surp Haç Kilisesi'ne ait, eski bir masraf defterindeki önemli verileri kopya ederken, işbu olay hakkında şu satırları kaydetmişiz. Yazarı, Selâmiye Mahallesi Ermenilerinin kilisesine, mektebine ve kültürüne büyük hizmetlerde bulunan, Arapgirli Mardiros Baş Diyakos'dur (1743-1813). Hatırasını minnetle anıyoruz.

"Ermeni Takviminin 11 Ekim 1238 tarihinde, şiddetli sağanak yağmur yağdı. Meydana gelen büyük seller, şehirdeki birçok yerleri, bu meyanda Üsküdar'daki Çınar caddesini yıktı ve büyük hasara sebebiyet verdi. Şöyle ki, Tekkekapısı'ndan Çingâne Fırını'na kadar, büyük tahribata yol açtı. Yöredeki Türkler buraları onardıktan sonra, masrafların bir kısmını Selâmiye köyünün halkından topladılar. Bakiyesini ise, Surp Haç Kilisesi'nden aldılar (zira kilisenin yöneticileri hiçbir bağışta bulunmadılar). Masraf hesabı şudur:

27292 Krş. umumî masraf; 800 Krş. Türkler tarafından bağış; 2000 Krş. Şınork Mıgırdiç Amira tarafından bağış; 416 Krş. Surp Haç Kilisesi'nden bağış; bakiyesi için, Selâmiye Mahallesi'ndeki Ermeni halkı ve papazları teberrüde bulunmuşlardır."

Yukarda sözü geçen Şınork Mıgırdiç Amira Miricanyan (1742-1800), hayratı ile tanınan, zamanının İstanbul Ermenilerinin mümtaz simalarındandır.

Sayın Prof. Mustafa Cezar, *Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabiî Âfetler* adlı değerli eserinde, *Cevdet Tarihi*'ne istinaden, işbu vaka hakkında muhtasar birkaç bilgi vermektedir.[9] Ancak, tarihini Hicrî Cemazül-âhır 1204 ve Milâdî de, Şubat 1790 olarak kaydetmiştir. Yukarda sunduğumuz Ermenice kaynaklardan üçünün ışığı altında, 11 Ekim 1789 tarihi katîleşmiş durumdadır. Binaenaleyh, Prof.M. Cezar'ın kaydettiği Şubat 1790 tarihi şüphesiz yanlıştır. □

[1] Venedik, 1883, Ocak-Şubat-Mart, s.23-24.
[2] Ermenilerin Takvim yılı ile Milâdî yılın farkı 551'dir.
[3] Kuzguncuk'la Beylerbeyi arasında, Bizans zamanından kalma bir yer ismidir.
[4] *Letteratura Turchesca*, Venezia, 1787, cilt III. s.58.
[5] *Yeğanak Püzantyan* (salname), Venedik, 1817, s.89; Türkçe tercümesi: Kevork Pamukciyan, *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, 1979, Haziran, s.44-49.
[6] Venedik, 1841, cilt II., s.397-398.
[7] Ayvazovski ay olarak hatada bulunmuştur.
[8] İstanbul, 1871, s.440.
[9] İstanbul, 1963, s.67.

Mustafa Suphi Hakkında Yeni Belgeler ve Bilgiler

ALİ BİRİNCİ

"Tarih için insan iradelerinin birtakım hareket hatları vardır ki bir uçları meçhûlde kaybolur, diğer uçlarında ise mekân ve zaman içinde, sebeplere bağlı bir halde insanların haldeki hürriyet şuuru hareket eder."
Tolstoy, Harp ve Sulh

4 AĞUSTOS 1882 tarihinde Giresun'da hayata gözlerini açan, parlak bir tahsil ve memuriyet hayatından sonra 2. Meşrutiyet'in matbuat âleminde telif ve tercüme kitapların yanısıra içtimaî ve siyasî meseleler hakkındaki birçok yazısıyla tetkike muhtaç bir iz bırakan Mustafa Suphi, 28-29 Ocak 1921 gecesi Karadeniz'in kendi talihi kadar karanlık sularına gömülürken, geride, hâlâ gereği gibi anlatılamamış olan, dikkate değer bir şahsiyet bırakmıştır. Ancak yeri gelmişken işaret etmek gerekir; Tanzimat'dan sonra fikir ve edebiyat hayatımızda bir yeri bulunduğuna inandığımız Nüzhet Sabit, Lütfi Fikri, Leskovikli Hayreddin, Süleyman Tevfik gibi şahsiyetler hakkında da, mütevazi ölçüde ve metod bakımından asgarî tarife ile kaleme alınmış bir araştırma bulunmamaktadır. Bunun için her şeyden önce herhangi bir şahsiyetin nasıl değerlendirilmesi gerektiği meselesine dikkat edilmelidir.

Diğer taraftan hâl tercümesi için lüzumlu bilgilerin dağınıklığı ve kaynakların kıtlığı bu gibi çalışmaların yapılmasında caydırıcı bir âmil olarak ortadadır. Buna rağmen hâlihazırdaki imkânların da tam mânâsıyla değerlendirildiğini söylemek mümkün değildir.

1914'de Sinop hapishanesinden kaçan ve hayatının ikinci devresi böylece başlayan Mustafa Suphi'nin ilk devredeki hikâyesi, bu ikinci devreye nisbetle, daha çok meçhûllerle doludur. Babasının kimliği bile tartışılan Mustafa Suphi, Kudüs'te başladığı tahsil hayatını İstanbul Hukuk Fakültesi'nden ve Siyasal Bilimler Okulu'ndan mezuniyet ile tamamlamış, bir yandan da 1 Şubat 1901'de başlayan ve muallimlikle devam eden bir memuriyet devresi geçirmiştir. Mütercim sıfatı ile de olsa Sosyoloji'ye dair ilk Türkçe kitapta onun imzası bulunmaktadır. Nihayet 4 Ağustos 1912 tarihinde kurulan ilk Türkçü parti Millî Meşrutiyet Fırkası'nın kurucularından biri ve fırkanın nâşir-i efkârı *İfham* gazetesi ile neşriyatının müdürü olarak da yine Mustafa Suphi'yi görüyoruz.

Çok hususi şartlarda ortaya çıkan ve anti-emperyalist ve anti-kapitalist yönü ağır basan, materyalist yönünü bilemediğimiz solculuğuna dair herhangi bir delil veya işaret ise 1914 öncesinde gö-

Mustafa Suphi

rünmemektedir.

Dikkate arzettiğimiz vesikalar, Mustafa Suphi (Vesika 1) ile babası Ali Rıza Bey (1912'de Konya Valisi) hakkında (Vesika 2) bulunmuş -bilebildiğimiz kadarıyla- ilk resmî kaynaklardır. İlk olmasının ötesinde birçok yeni ve şimdiye kadar yazılanları tashih eden farklı bilgiler ihtiva etmektedir. Tekrara kaçmamak için çeviri yazısını verdiğimiz vesikalardaki bilgileri ayrıca yazmıyoruz. Ayrıca bunları ikmâl edebilecek başka vesikaların da istikbâlde ortaya çıkabileceğine inanıyoruz.

★ Mustafa Suphi hakkında yazılanlar ve etrafındaki münakaşalar hakkında yazılanları tekrarlamadık. Geniş bilgi için bkz. Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, Ankara 1978, s.192-242.

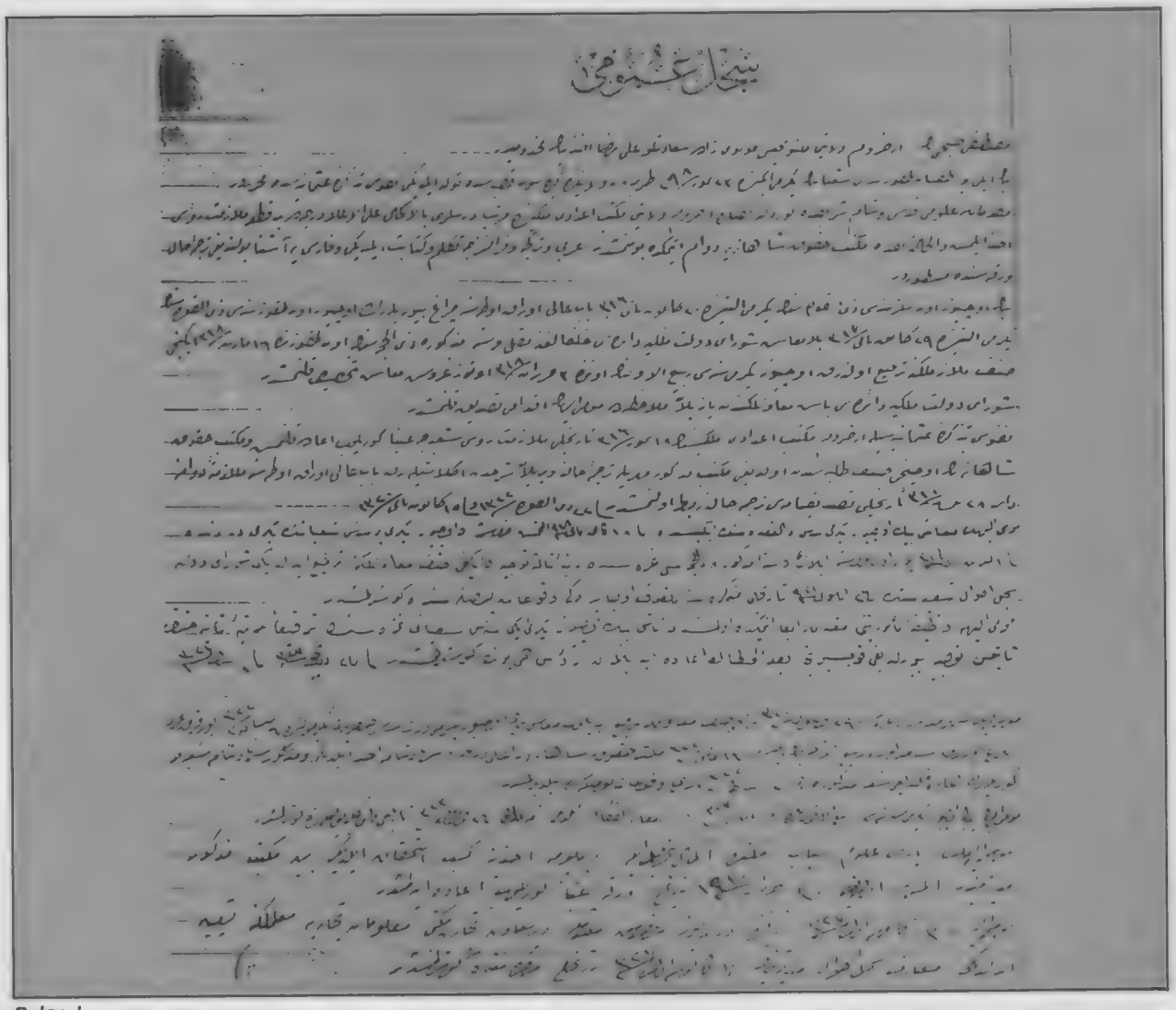

Belge I

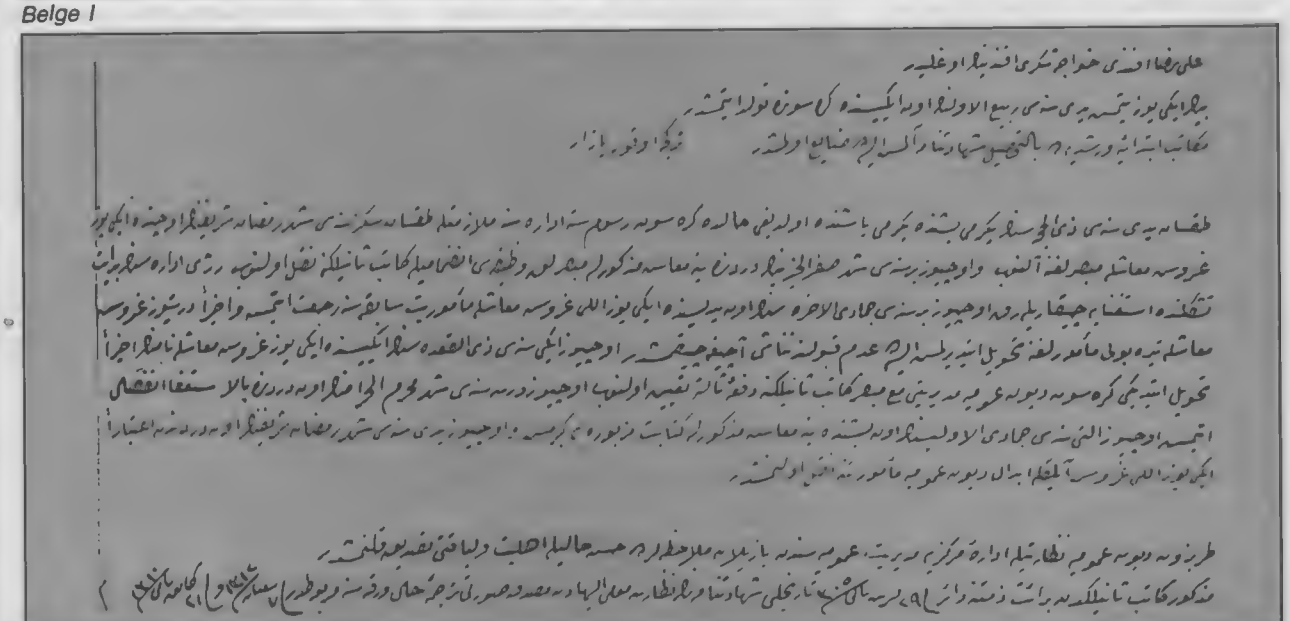

Belge II

Mustafa Suphi'nin Resmî Hâl Tercümesi

Mustafa Suphi Bey Erzurum vilâyeti mektupçusu Mevlevîzade Saadetlü Ali Rıza Efendi'nin mahdumudur.

1299 senesi Şabanının yirmiikisinde -23 Temmuz 298- Trabzon vilâyetinde Giresun kasabasının tevellüd eylediği nüfus tezkere-i Osmaniyesinde muharrerdir. Mukaddemat-ı ulümu Kudüs ve Şam-ı Şerif'te gördükten sonra Erzurum vilâyeti mekteb-i idadî-i mülkîsinde mürettep dersleri bi'-l-ikmal âlîyülâlâ derecede bir kıt'a mülâzemet rüusu ahz eylemiş ve el-haletihazihi Mekteb-i Hukuk-u Şâhane'ye devam etmekte bulunmuştur. Arabî ve Türkçe ve Fransızca tekellüm ve kitabet eylediği ve Farisîye âşina bulunduğu tercüme-i hâl varakasında mesturdur.

1318 senesi Zilkadesinin yirmialtısında -20 Kânun-ı Sânî 316- Bâbıâlî Evrak Odasına çerağ buyurularak 319 senesi Zilkadesinin yirmialtısında -29 Kânun-ı Sânî 317- bilâ-maaş Şürâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi hulefalığına nakl ve sene-i mezküre Zilhiccesinin ondokuzunda -16 Mart 318- ikinci Şürâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi başmuavinliğinden yazılan mülâhazada mümaileyhin ikdamı tasdik kılınmıştır.

Nüfus tezkere-i Osmaniyesiyle Erzurum Mekteb-i İdadi-i Mülkîsinin 18 Temmuz 316 tarihli mülâzemet rüusu şubece aynen görülüp iade kılınmış ve Mekteb-i Hukuk-u Şâhane'nin üçüncü sınıf talebesinden olduğu mekteb-i mezkür mührüyle tercüme-i haline verilen şerhten anlaşılarak Bâbıâli Evrak Odasına mülâzemeten devamına dair 28 Nisan 318 tarihli tasdiknâmesi tercüme-i hâline rabt olunmuştur. Fî 22 Zilkade sene 1322 ve fî Kânun-ı Sânî sene 1320.

Mümaileyhin maaşı binüçyüzyirmi senesi Zilkadesi'nin ikisinde -fî 18 Kânun-ı Sânî sene 1318- 60 kuruşa ve 321 senesi Şaban'ının yirmidördünde -fî 1 Teşrin-i Sânî sene 319- 110 kuruşa iblâğ ve sene-i mezküre Zilhiccesi gurresinde rütbe-i sâlise tevcih ve ikinci sınıf muavinliğine terfi edildiği Şürâ-yı Devlet Sicill-i Ahvâl Şubesinin fî 2 Eylül sene 321 tarihli müzekkeresine melfuf ol-bâbtaki vukuat pusulasında gösterilmiştir.

Mümaileyh vazife-i memuriyetini mukdimâne ifa etmekte olmasından nâşi 1322 senesi Şabanı gurresinde terfien rütbe-i sâlise sınıf-ı sânîsi tevcih buyurulduğu komisyonca bade'l-mütalâa iade edilen rüus-u hümayunda gösterilmiştir. Fî 27 Zilhicce sene 323 -fî 8 Şubat sene 322.

Mümaileyhin şehr-i mezkûrun gurresinde -29 Eylül sene 320- birinci sınıf muavinliğine terfi ettirilip maaşı 1324 senesi Saferinin yirmibeşinde -6 Nisan sene 322- 140 kuruşa iblâ olunarak sene-i mezküre Rebiü'l-âhırının ikisinde -13 Mayıs sene 322- Mekteb-i Hukuk-ı Şâhane'den âlâ derecede şahadetnâme ahz eylediği ve mezkür şahadetnâme şubece görülerek iade kılındığı şube-i mezkûrenin 20 Şubat sene 322 tarihli vukuat pusulasında bildirilmiştir.

Mümaileyhin 1325 senesi Rebiü'l-âhırının gurresinde -1 Mayıs sene 323- istifaen infikâk eylediği şubenin fî 2 Haziran sene 323 tarihli vukuat pusulasında gösterilmiştir.

Mümaileyhin Paris Ulüm-ı Siyasiye Mektebinde ikmâl-i tahsil ile diploma ahzına kesb-i istihkak eylemiş olduğu yine mekteb-i mezkür müdiriyetinden almış olduğu 30 Haziran sene 1910 tarihli varaka ânifen görülüp iade edilmiştir.

Mümaileyh 3 Kânun-ı Evvel sene 327 tarihinde 400 kuruş maaşla Dersaadet Ticaret Mektebi Malümat-ı Ticariye muallimliğine tayin edildiği Maarif Sicill-i Ahvâl Müdiriyetinin 7 Kânun-ı Evvel sene 327 tarihli müzekkeresinde gösterilmiştir.

BBA - Sicill-i Ahvâl Defteri, No.111, s.239

Ali Rıza Beyin Resmî Hâl Tercümesi

Ali Rıza Efendi Hoca Şükrü Efendi'nin oğludur.

1277 senesi Rebiü'l-evvelinin onikisinde Giresun'da tevellüd etmiştir.

Mekâtib-i ibtidaiye ve rüştiyede bi't-tahsil şahadetnâme almış ise de zâyi olmuştur. Türkçe okur, yazar.

97 senesi Zilhiccesinin yirmibeşinde yirmi yaşında olduğu hâlde Giresun Rüsum-ı Sitte İdaresine mülâzemetle 98 senesi şehr-i Ramazan-ı şerifinin üçünde 200 kuruş maaşla mubassırlığına alınıp ve 301 senesi şehr-i Saferü'l-hayrının dördünde yine maaş-ı mezkürla mubassırlık vazifesi inzimamıyla kâtib-i sânîliğine nakl olunup Reji İdaresinin bidayet-i teşekkülünde istiğnaya çıkarılarak 301 senesi Cemaziye'l-âhiresinin onyedisinde 250 kuruş maaşla memuriyet-i sâbıkasına ricat etmiş ve ahiren 400 kuruş maaşla Tirebolu memurluğuna tahvil ettirilmiş ise de adem-i kabülünden nâşi açığa çıkmıştır. 302 senesi Zilkadesinin ikisinde 200 kuruş maaşla namının âhiren tahvil ettiği Giresun Düyun-ı Umumiye Müdiriyeti maa-mubassır kâtib-i sânîliğine def'a-i sâlise tayin olunup 304 senesi şehr-i Muharremü'l-haramının ondördünde bi'l-istifa infisâl etmiş 306 senesi Cemaziye'l-evvelinin onbeşinde yine maaş-ı mezkürla kitabet-i mezbüreye girmiş ve 307 senesi şehr-i Ramazan-ı şerifinin ondördünden itibaren 250 kuruş aylıkla ibdal Düyun-ı Umumiye memurluğuna naklolunmuştur.

Trabzon Düyun-ı Umumiye Nezaretiyle idare-i merkeziye müdiriyet-i umumiyesinden yazılan mülâhazalarda hüsn-ü hâliyle ehliyet ve liyâkati tasdik kılınmıştır.

Mezkür kâtib-i sânîlikten beraat-i zimmetine dair fî 29 Teşrin-i sânî sene 305 tarihli şahadetnâmenin nezaret-i mümaileyhadan musaddak sureti tercüme-i hâl varakasına merbuttur. Fî 7 Şaban sene 312 ve fî 21 Kânun-ı sânî sene 310.

BBA - Sicill-i Ahvâl Defteri, No.57, s.73

"Yahşı Fakih"

HALİL ERDOĞAN CENGİZ

15. yüzyıl başlarında Yahşı Fakih tarafından yazılan, kuruluş döneminin ilk Osmanlı Tarihi kayıptır. Bu makalede, daha sonraki adı bilinmeyen tarihçilerin yapıtlarından birinin Yahşı'nın eserine en yakın metin olduğu, yani onun yazdıklarından en çok yararlandığı çeşitli kanıtlarla tartışılıyor.

ÂŞIK Paşa-zade'nin verdiği bilgilerden hareket eden tarihçilerin araştırma ve değerlendirmeleri sonucunda, *Orhan Gazi*'nin imamı *İshak Fakih*'in oğlu *Yahşı Fakih*'in ilk mensur Osmanlı tarihinin yazarı ve 1413 yılında hayatta bulunan gerçek bir şahsiyet olduğu yolundaki bilgiler herkesçe kabul edilebilir duruma gelmiştir[1, 2, 3]. Ancak *Yahşı Fakih*'in eseri veya bu eserin ne olabileceği yolunda bir bilgi henüz ortada yoktur.

Babinger "Yahşı'nın eserinin kendisinden sonra gelen tarih yazarları tarafından tamamiyle kopye edildiği kabul edilebilir. *Yahşı*'nın *Menakibnamesi*'nin metin tenkidi metoduyla bir kopyalardan ayırd edilmesi belki mümkün olabilir" demişse de, bu doğrultudaki bir çalışmanın sonuçları da ortaya konulmamıştır. Kanaatimizce oldukça çok sayıdaki Anonim Tevarih-i Âl-i Osman nüshalarına erişip incelemenin ve bunları, yazarı bilinen tarihlerle karşılaştırmanın güçlüklerine ek olarak, belirli bir hareket noktasına sahip bulunmayış da bu yoldaki girişimleri önlemiş bulunuyordu.

Şimdiye kadar *Ruhi Tarihi* olarak bilinen Edirne Selimiye Kütüphanesi'ndeki *Tevarih-i Âl-i Osman*'ı[4] üç yıl önce yayıma hazır duruma getirdiğimiz *Prof. Dr. F.Giese*'nin 1922'de neşrettiği Anonim Tevarih-i Âl-i Osman metniyle karşılaştırdığımız esnada gördüğümüz bazı cümleler, Anonim Tevarih-i Âl-i Osmanlardan birinin *Yahşı Fakih*'e ait olabileceği yolundaki düşüncelerimizi güçlendirdi ve bu yoldaki değerlendirmelerimiz için hareket noktası teşkil etti.

Edirne Kütüphanesi'ndeki -Ruhi Tarihi olarak tanınan- yazarı bilinmeyen Tevarih-i Âl-i Osman'da aynen şu cümleler yeralmaktaydı:

"Ey 'aziz bilgil ve âgâh olgıl kim bir nice ulular kim gelmişlerdür mütekaddiminden ve müteahhirinden; kimi tefasirden, kimi ahadisden, kimi kasasdan, kimi siyerden, kimi şeh-name m'idüp 'acayib ve garayib hikâyetler ve kıssalar te'lif itmişlerdür ve tevarih-i selatin dahi dimişlerdür ki 'alemde hiç söylenmedük nesne kalmamışdur...

Pes imdi her kişiye lâzımdur ki kendü zamanında olan padişahını yâd idüp zikr itmeklik vacibdür. Zira kim, imdi ma'lum ola kim Tevarih-i Âl-i 'Osman hiç kimse, munfasıl ve muhtasar dimemişdür. 'Ale'l-husus asıl kıssa Âl-i 'Osman kıssasıdur."

Tarihçi, edebiyatçı ve araştırmacıların bugüne kadar ortaya koyabildikleri bilgilere göre, şimdilik: "Benden önce hiç kimse munfasıl ve muhtasar bir Tevarih-i Âl-i 'Osman yazmamıştır" diyebilecek tek kişi sadece *Yahşı Fakih* olmaktadır. Ancak sadece bu sözlere bakarak eserin *Yahşı Fakih*'e ait olduğunu kabul edebilmek de yeter derecede inandırıcı olmaktan uzaktır. Bu yüzden *Aşık Paşa-zade*'nin *Yahşı Fakih* hakkında söylediklerinin incelenmesi ve bunlardan çıkarılabilecek bilgilerin "*Yahşı Fakih*'e aittir" denilebilecek eserle bağdaştırılabilmesi şarttır.

Aşık Paşa-zade, *Yahşı Fakih* ve eseri hakkında şunları yazmaktadır:

1. *Aşıki bu menakıb yazmagına İmam-ı Orhan-oğlı'ndan konmışdur*

(Tevarih-i Âl-i Osman. Atsız yayımı s.106)

2. *"Fakir dahı cevap verdüm ki Orhan Gazi'nün imamı İshak Fakı oğlu Yahşı Fakı'da kim ol Sultan Bayezid Han'a gelince bu menakıbı ol Yahşı Fakı'da yazılmış buldum ki Yahşı Fakı, Orhan Gazi'nün imamı oğlı idi. Fakir dahı bilüp işitdügimden ba'zı hallarından ve mahallerinden ihtisar edüp kalem diline virdüm."*

(Age, s.91)

3. *"Fakir Geyve'de kaldum. Orhan Beg'ün imamı oğlı Yahşı Fakı'nun evin-*

de hasta oldum. Menakıb-ı Âl-i 'Osman'ı, ta Yıldırım Han'a gelince İmamoğlı'ndan nakl iderüm."

(Age. s.148)

Bu cümlelerden çıkarabildiğimiz hususlar şunlardır:

* Yahşı Fakih, Orhan Gazi'nin imamının (yani İshak Fakih'in) oğludur.

* Aşık Paşa-zade, 1413 yılında Geyve'de, Yahşı Fakih'in evinde kalmıştır. Yahşı Fakih o tarihte sağdır.

* Aşık Paşa-zade, Yahşı Fakih'in tarihini Yıldırım Bayezid'e kadar yazılmış olarak bulmuştur.

* Kendisi de tarihinin Yıldırım Bayezid'e kadar olan bölümünü Yahşı Fakih'den almak suretiyle yazmıştır.

* Ancak bazı yerlerde bilip işittiklerine dayanarak "bazı hallerinden ve mahallerinden ihtisar etmiş" ve eserini bu şekilde kaleme almıştır.

Yine bu cümlelerden çıkarılabildiği kadarıyla *Yahşı Fakih*'in eseriyle ilişkili olarak Aşık Paşa-zade'nin eserinde bulunması gereken bellibaşlı özellikler arasında şu hususlar aranmalıdır:

** Aşık Paşa-zade Tarihinin Yıldırım Bayezid'e kadar olan kısmında Yahşı Fakih'inkinden yapılmış büyük ölçüde alıntılar yer almalıdır.

** Bazı yerlerde alıntılar ile ana metin arasında farklılıklar bulunabilmelidir.

** Aşık Paşa-zade'nin tarihinde Yahşı Fakih'de bulunmayan değişik bilgilere ve fazlalıklara rastlanabilmelidir.

Şu halde, bu hususlara göre de, Aşık Paşa-zade tarihinden hareketle Anonimlerden hangisinin *Yahşı Fakih*'inki olduğu araştırılırken:

* O tarihde, Aşık Paşa-zade'den alınmış gibi görünen sayfaların var olması,

* Fakat Aşık Paşa-zade'ninkinden daha eski tarihli bulunması,

özelliklerine dikkat edilmelidir.

Edirne nüshasının önsözüne göre, ondan önce yazılmış bir Osmanlı Tarihi yoktur. Şu halde Edirne nüshasının Aşık Paşa-zade'ninkinden daha eski bir tarihe ait olduğunun kabul edilmesi gerekmektedir.

Aşağıda yer alan örnekler ise Edirne nüshası ile Aşık Paşa-zade'nin tarihi arasındaki ortak ve farklı yanları ortaya koymaktadır:

Edirne Nüshası'ndan

Süleyman Şah dahı 'Acem memleketinden Arz-ı Rum vilâyetinden kopup Erzincan'a geldi. Erzincan'dan Rum vilâyetine girdiler. Amâsiyye tarafı kim Rumilerdür, ol tarafda çok gazalar itdiler, Rum vilâyetinden hayli yirler aldılar. Akıbet andan göçüp Haleb'e çıkdılar. Ca'ber Kal'ası dirler bir kal'a vardur, gelüp önüne kondılar. Fırat Irmağı suyı önlerine geldi. Fırat Irmağı suyın geçmek istediler. Yol iz bilmez göçmel yörükler idi, gafilin Fırat Irmağına uğradılar. Süleyman Şah at depdi, Fırat'a girdi. Öni yarmış, Süleyman Şah atıyla Fırat Irmağına boğuldı, Fırat Irmağında şehid oldı. Ezeli andan imiş. Çün Süleyman Şah merhumı Fırat Irmağından çıkardılar, Ca'ber Kal'ası'nun önünde defn itdiler. Şimdi ana Mezar-ı Türk dirler.

Âşık Paşa-zade'den (N.Atsız yayını)

Süleyman Şah dahı kabul etdi. Geldiler. Erzurum'dan Erzincan'a indiler. Erzincan'dan Rum vilâyetine girdiler. Rum vilâyetinde altı yıl mikdarı yüridiler. Etrafları feth etdiler. Süleyman Şah Gazi hayli bahadurluklar etdi. Bu Rumun dağlarından ve derelerinden incindiler. Göçer evlerün davarı dereden, depeden incinür oldı. Gene Türkistan'a 'azm etdiler. Geldükleri yoldan gitmediler. Vilâyet-i Haleb'e çıkdılar. Andan Ca'ber kalasının önine vardılar. Ol arada Fırat Irmağının önlerine geldiler. Geçmek istediler. Süleymanşah Gaziye eyitdiler: "Hanum! Biz bu suyı nice geçelüm" dediler. Süleymanşah dahı atın suya depdi. Öni yar imiş. At süredi. Süleymanşah suya düşdi. Ecel mukadder imiş. Allahun rahmetine kavuşdı. Sudan çıkardılar. Ca'ber kalasının önünde defn etdiler. Şimdiki demde ana Mezar-ı Türk derler.

Giese Yayını Anonim Tevarih-i Âl-i 'Osman'dan:

... Süleyman Şah dahı memleketinden kopup Erzincan'a geldi. Erzincan'dan Rum vilâyetine girdiler. Amâsiyye tarafı kim Rumilerdür, ol tarafdan çok gazalar itdiler, Rum vilâyetinden hayli vilâyetler aldılar. 'Akıbet andan göçüp Haleb'e çıkdılar. Ca'ber kal'ası dirler bir kal'a vardur, gelüp önine kondılar. Fırat Irmağı suyı önlerine geldi. Irmağı geçmek dilediler. Yol iz bilmez göçmel yörükler idi. Gafilin Fırat Irmağına uğradılar. Süleyman Şah atın depdi geçmek istedi. Öni havf yar imiş, Süleyman Şah atıyla Fırat Irmağına boğuldı. Eceli anda idi, şehid oldı. Halk irişdi, ırmakdan çıkardılar, ol Ca'ber kal'asının önünde defin itdiler. Şimdiki halde ana Mezar-ı Türk dirler.

Edirne Nüshası

...Karacahisar sancağını kim İnöni (İn Öni) dirler oğlı Orhan'a virdi. Subaşılığı karındaşı Alp Gündüz'e virdi ve Yarhisar'ı Hasan Alp'a virdi. Hasan Alp dahı bir er yigit idi, bahadurlardan idi, Süleyman Şah ile bile gelmişdi 'Acem vilâyetinden Eyne Göl'i Tur(g)ud Alp'e virdi. Şimdi ol 'azizlerün adları anılur ol vilâyetlerde, Köyleri vardur. Ana Turgud İli dirler. Anlarun mezarları anda bellidür. Ve dahı kayın atası Şeyh Ede Bali'ye Bilecük hasılın virdi ve hem hatunını Bilecük'de atası Şeyh Ede Bali ile kodı. Bu yana kendüsi Yenişehir'de karar dutdı. Gazilere evler yapdurdı. Anda turaklandı. Adını Yenişehir kodı.

Ve dahı Osman'un dahı bir oğlı olmışdı, adını Ali Paşa komışlardı, anı dahı yanında kodı. Bu tarafdan Orhan Gazi atasıyla buluşup dört yana iller açarlardı. Gelüp İznik'i ve Köprihisar'ı dahı yağma itdiler, yağma ile feth itdiler. Bu tarafdan Bursa tekvüri birkaç dahı tekvürler ittifak itdiler. Türk üzerine yüriyelüm, aradan getürelüm didiler. Çokluk leşker cem' itdiler. Osman Gazi dahı Allah'a sığınup kafirleri karşuladılar. Hazır olup anda olan gaziler Koyunhisarı'nda kâfirle buluşup 'azim ceng itdiler. Gayet kırgun oldu kâfirden ve gazilerden.

Karındaşı oğlı Gündüz Alp oğlı Aydoğdı şehid oldı. Dinboz sınırından Koyunhisarı'na giden yolda ölüsini defn itdiler. Mezarı anda olur. Üzerine taş yığdılar, dayiresin çevürdiler. Ol vilâyetde at sanculansa getürürler ol mezarı tolandururlar üç kez. Hak Te'ala inayetinde şifa bulur. Hem yolca geçenler topragundan alur giderler, sıtma tutana içürirler, Hak Te'ala inayetinde ayruk tutmaz olur. Şimdi ol vilâyetde meşhurdur ol mezar. Hakkun inayetinde ve Peygamberün mu'cizatı berekâtında ol kâfirler şikest oldılar.

Adranos tekvüri ve Bursa tekvüri gelüp Bursa'da hisara girdiler. Gaziler andan geçüp gelüp Ulubâd'ı aldılar. Tekvüriyle sulh itdiler. Gelüp Bursa'nun üzerine 'Osman Gazi havale oldı. 'Osman gördi kim ceng ile alınmaz, karşusında Kapluca tarafından havale yapdurdı hisara karşu. Karındaşı oğlı Aktemur'i üzerinde kodı. Gayet bahadur idi. Yarar yoldaşlar komışdı. Ve bir havale dahı tağ tarafında yapdılar. Balabancık dirler bir kulı var idi has Balabancık üzerine kodı.

Aşık Paşa-zade'den (Atsız'dan. s.105)

Karaca Hisar sancağı kim ona İn Öni derler, oğlı Orhan Bege verdi. Ve su başılıgın kardaşı Gündüze verdi. Yar Hisarı Hasan Alpa verdi. Bu dahı bir yarar yoldaş idi. Hem kendüleriyle bile gelmiş idi. İnegöl'i Durkut Alpa verdi.

Şimdi dahı ol azizün adı anılur. İnegöl yöresinde, köyleri var kim ona Durkut Eli derler. Kayın atası Ede Balıya Bilecük hasılın tımar verdi. Ve hem hatununı atasıyla Bilecükde bile kodı. Kendü Yeni Şehire vardı. Yanındagı gazilere evler yapıverdi. Anda duraklandı. Anun adını Yeni Şehir kodılar. Ve bir oğlı kim Alâaddin Paşadur anı yanında kodı. Gâh gâh atasıyile Orhan Gazi dört yana segirdürler idi. İznige dahı inerler idi. Köpri Hisara dahı bir nice kerre vardılar. Anı dahı sonra yağmayile feth etdiler. Andan sonra Marmara vilâyetine vardılar. Kâfirleri itâat ile geldiler. Osman Gazi dahı yerlü yerinde kondı. Gene Yeni Şehire geldiler. Bir kaç gün gaziler atlarını dinlendürdiler. İznigün vilâyetine seyirtdiler. Şehirün kapusını yapdurdılar. Bir nice gün ceng etdiler. Dört yanı vilâyet dapdılar. Kala üzerine er kodılar. Dapan vilâyeti tımar erlerine verdiler. Kendüler gene Yeni Şehire çıkdılar.

17'nci Bâb

Bu bâb anı beyan eder kim Bursa tekvüri ve bir kaç tekvürler, Adranos tekvüri ve Bidnos tekvüri ve Kestel tekvüri ve Kite tekvüri ittifak etdiler. Ve cem oldılar. Eyitdiler kim: "Türkün üzerine varalum. Tâ anı ol aradan götürelüm. Hiç ad ve sanın komayalum ki şerrinden emin olvuuz" dediler. Dahı leşker-i azîm cem' etdiler. Yüridiler. Osman Gazi dahı Allaha sığındı. Karşuladı. Hazır olan gaziler ilen Koyun Hisarında bulışdılar. Ceng ede ede Dinboza geldiler. Kâfirler daga arka verdiler, durdılar. Gayetde kırkun oldı. Osman Gazinün dahı kardaşı oğlı, Gündüzün oğlı Ay Doğdı şehid oldı. Dinbozla Koyun hisarına giden yolun üzerinde yatur. Mezarına taş çevirübdürler. Ol vilâyetde at sancılansa anun mezarına iledürler. Dolandururlar. Allahu Ta'âlâ şifa verir.

Adranos tekvüri kaçdı. Kâstel tekvüri düşdi. Bursa tekvüri hisârına girdi. Kastel tekvüri Osman Gazinün mukabilindeyidi. Ol dahı kaçdı. Osman Gazi ardın sürdi. Tekvür vardı, Ulubata düşdi. Osman Gazi vardı Ulubat köprisinün başında kondı. Haber gönderdi kim: "zebunumı verin! Ve illâ göl başından dolanurın küllî vilâyetüni harab ederin" der. Ulubat tekvüri eydür: "Ahd edelüm. Sen ve senun neslünden kimsene bu köpriden geçmeyeler. Zebunını vereyin" dedi. Osman Gazi dahı kabul etdi. Ol zamandan tâ bu güne degin Âl-i Osman Ulubat köprisinden geçmediler. Sudan kayığ ile geçerler. Zebunın dahı verdiler. Gelüp Kite hisarına karşu para para etdiler. Hisarı dahı aldılar. İçine er kodılar. Vilayetin hilz etdiler. ... Ve bu gazanun tarihi hicretün yedi yüz ikisinde vâki oldı. Ve bu gazanun adına Dinboz gazası derler.

18'inci Bâb

Osman Gazi gördi kim bu hisar ceng ile alınmaz, buna sabır gerek imdi, vardı bu hisara havale yapmaga. Bir hisar yapdı Kapluca tarafına. İçine kardaşı oğlı Ak Demüri kodı kim ol gayetde bahadır, yararlı er idi. Anun ile bile haylı yoldaşı dahı kodı. Bir dahı dağ tarafına yapdı. Balabancuk derler idi bir kulı var idi. Ol dahı gayet dilîrer idi.

Giese'den (s.7)

.... Kara Hisar sancağı kim İn Öni dirler, ol araya degin oğlı Orhan'a virdi ve subaşılığını Alp Gündüz'e virdi ve Yarhisar'ı Alp Hasan'a virdi. Hasan Alp yarar yigit idi, gayet bahadır er idi. süleyman Şah ile bile gelmişdi 'Acem vilayetinden. Ve Eynegöl'i Turgud Alp'a virdi. Şimdi ol 'azizlerin adları anılur ol vilayetlerde. Köyler vardur ana Turgut İli dirler, anlarun mezarları anda bellüdür. Ve dahı kayın atası Şeyh Ede Bali'ye, Bilecik hasılın ana virdi ve hem hatununı Bilecük'de atasıyla kodı, kendüsi Yenişehir'de karar itdi. Gazilere evler yapdurdı, anda turaklandı, adını Yenişehir kodı.

Ve dahı 'Osman'un bir oğlı dahı doğdı, adını 'Ali Paşa kodı, anı yanında alıkodı. Orhan Gazi bu tarafda iller açardı. Gelüp Köpri Hisarın yağmayla alup feth itdi. Andan gelüp İznik'i hisar itdi. İznik ol zamanda gayet sarp ve mu'teber ve galebe şehr idi.. (Burada İznik ve Yalova hakkında bilgi veren hem Edirne nüshasında hem de A.Paşa-zade'de yer almayan dört sayfayı aşkın bilgi verilmektedir.)

Ve bu tarafdan Bursa tekvüri birkaç tekvürler dahı ittifak itdiler ki gazilerun üzerine yüriyelüm, aradan getürelum diyü çok leşker cem' itdiler, yüridiler. 'Osman Gazi dahı Hakka sığınup kâfirler ile karşuladı. Hazır olan gazilerle gelüp Koyunhisarı'na kâfirlerle buluşup 'azim ceng itdiler. Gayet kırgun oldı. Kafirlerden çok âdem düşürdiler. Gazilerden, 'Osman'un karındaşı Gündüz Alp oğlı Aydoğdı şehid oldı. Dinboz sınırından Koyunhisarı'na degin yolda ölüsini defn itdiler. Mezarını anda bellü itdiler, üzerine taş yığdılar, dayiresin çevürdiler. Ol vilayetde şöyle meşhurdur ki her kimün ki atı sancılansa getürirler ol mezarı üç kez dolandururlar, Hak Te'âlâ 'inayetinde şifa bulur. Hem yolca geçenler topragundan alurlar giderler sıtma tutana içürirler, Hak Te'âlâ 'inayetinde ayrut tutmaz olur. Şimdiki halde ol vilâyetde meşhurdur ol mezarlar. Hakkun inayetinde ve Peygamberun mu'cizatında ol kâfirler şikest oldılar.

Dirnos tekvüri ve Bursa tekvüri kaçup kurtuldılar ve Kestel tekvüri düşdi. Andan Bursa tekvüri gelüp Bursa'da hisara girdi. Gaziler anı kova kova hisara koyup andan göçüp gelup Ulubad'ı aldılar. Tekvüriyle sulh itdiler. Bunlara mesti' oldı, gene yirinde kodılar gitdiler. Gelüp Bursa'nun üzerine düşdiler. 'Osman Gazi kim gördi ceng ile alınmaz, Kapluca tarafında kim vardur hisara karşu bir havale yapdılar. Karındaşı oğlı Aktemur'ı üzerinde kodı. Gayet bahadır yigid idi. Yarar yoldaşlar kodılar. Bir havale dahı dağ tarafına yapdı. Balabancık dirler bir kulı vardı, has idi, Has Balabancık'ı ol hisara koydı.

Bu bilgilerin ışığında:

1. Edirne nüshası ile Aşık Paşa-zade'nin eserinin hem aynı kaynaktan alınan hem de farklı biçimlerde yazılan iki ayrı eser olduğu,

2. Edirne nüshasının Aşık Paşa-zade'ninkinden eski olduğu ve Yahşı Fakih'in eserine daha yakın bulunduğu,

3. Yahşı Fakih'in eserinin Giese tarafından en geniş şekliyle neşrolunan Anonim Tevarih-i Âl-i Osman'ın da ana kaynağı olduğu; gerek bu eserin, gerek "Edirne nüshasının Yahşı Fakih'in eserine eklemeler yapılmak suretiyle oluşturulduğu; ancak Edirne nüshasının orijinaline daha fazla sadık kaldığı,

4. Edirne nüshasının Yahşı Fakih'inkinden sonraki dönemleri de kapsaması sebebiyle, bundan daha eski ve daha kısa bir Ananomi Tevarih-i Âl-i Osman'ın Yahşı Fakih'in eserinin orijinaline bizi daha fazla yaklaştırabileceği, söylenebilecektir.

Bugünkü bilgilerimize göre Anonim Tevarih-i Âl-i Osman'ın Edirne nüshasının baştan Yıldırım Bayezid devrine kadar olan kısmı Yahşı Fakih'in eserine ışık tutan en güvenilir kaynak olarak ortaya çıkmış bulunmaktadır. □

Kaynakça

[1] Franz Babinger. M.O.G (Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte) II. 319 öt.

[2] Hüseyin Namık (Orkun) M.O.G (Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte) II.

[3] ATSIZ. Aşıkpaşaoğlu Ahmed Aşıki. *Tevarih-i Âl-i 'Osman*. Türkiye Yayınevi. 1947. s.79-90, 91, 106, 148.

[4] *Tevarih-i Âl-i 'Osman*. Edirne-Selimiye Badi Ef. Mikrofilm Arşiv No: 2765, Tasnif No: 9=94.35. Eski Kayıt No: 480/2561, Yeni: 2091.

Bursa Tekkeleri

MUSTAFA KARA

Bir süre önce dergimizde "Bursa Mevlevihanesi ve Ahmed Cunûnî Dede" başlıklı yazısını okuduğumuz Mustafa Kara bu sayımızda bu kaynaklara dayanarak Bursa Tekkeleri üzerine kaydî bilgiler verirken tekkelerdeki tasavvufî hayata da değiniyor.

BU yazıyı hazırlamaya başladığım zaman yapmak istediğim şey, yazma ve basma kaynaklara dayanarak Bursa tekkelerinin mümkün olduğu kadar tam bir listesini hazırlamak ve kaynaklarını göstermekti. Fakat çalışma sırasında Bursa Şeriyye Sicilleri'nde ve Kepecioğlu'nun henüz yayımlanmamış *Bursa Kütüğü* kitabında tekkeler ve Bursa'daki tasavvufî hayat üzerine kaydadeğer çok malzeme çıktı. Bu malzemenin önemli kısımlarını notlar halinde de olsa vermekten kendimi alamadım. Ekler'de aynen verilen metinlerin ve yapılan istatistik dökümlerinin de bu saha ile ilgilenenlerin işine yarayacağını umuyorum.

Tekkelerarası İlişkiler: Tekke mensuplarının birbirleriyle olan münasebetlerinin genel çizgileriyle müspet olduğu rahatlıkla söylenebilir. Birtakım sosyal ilişkiler de bu yakınlığı pekiştirmiş, tarikat mensupları arasındaki lüzumsuz tartışmaları asgariye indirmiştir. Bu ilişkilerin başında farklı tarikatlara mensup kişilerin birbirlerinden feyiz alış verişinde bulunmalarıdır. Bu alış veriş neticesinde birden fazla tarikattan "el alan" kişiler çoğaldıkça taassuba ve hasede dayanan soğukluk da ortadan kalkmıştır. Meselâ Ahmet Gazzî şeyhi Abdüllâtif Efendi (Öl. 1247/1831), dergâhında havetî zikrinin yanında Hatm-i hecegân yaparken İbrahim Haydar Dede (Öl. 1329/1911) zaviyesinde Kadirî ve Sa'dî âyinini beraberce icra ederdi. Eminiye Dergâhı şeyhi Mehmet Emin Efendi (Öl. 1257/1841) Kübreviye-i Nakşibendiye usulünü icra ederken Ahmet Baba Efendi Dergâhı'nın şeyhi de Yasin Dağıstanî'den Kadiriye, Suhreverdiye ve Çeştiye üzere seyr u sülûkunu tamamlamıştı.

Eminiye'nin kurucu şeyhi, dönemi-nin en büyük mürşitlerinden biridir. Müritlerinin yanında, Ahmet Gazzî şeyhi Abdüllâtif Efendi, Emir Sultan şeyhi Ahmet Efendi, Eşrefzâde şeyhi Necmettin Efendi ve Münzevî Abdullah şeyhi Emin Efendi de kendisinden istifade etmişlerdir (YŞ, 178). Tekkesi yanan Enarî şeyhi Şerefuddin Efendi'nin bir müddet Hisar'daki Nasuhî Dergâhı'nda görevini sürdürmesi; Üçkozlar şeyhi Şerefuddin Efendi'nin pazartesi geceleri kendi dergâhında, çarşamba geceleri ise Çarşamba Dergâhı'nda âyini tarikat icra etmeleri de konu ile ilgilidir. Buna, çeşitli sebeplerle tekkelere farklı tarikat mensubu şeyhlerin görevlendirilmesini de ilâve etmek gerekir.

İlişkilerin diğer bir kaynağı da evlenmelerdir. Bir misâl vermek gerekirse Ahmet Gazzî Dergâhı şeyhi Lütfullah Efendi'nin kızı Zehra Hanım İncirli Dergâhı şeyhi Nafiz Efendi ile, diğer kızı Hüsniye Hanım, Enarlı Dergâhı şeyhi Fahrettin Efendi ile evlenmişlerdir (YŞ, 165).

Ayrıca her sene bir defa Hudavendigâr vilâyetinin muhtelif yerlerinden gelen insanlar Emir Sultan'ı ziyaretle sabahlara kadar zikr u tevhit ettikten sonra birer gece de Üftade, İncirli, Üçkozlar ve Mevlevîhane'de ağırlanırlardı. Bu asrın başlarında ise şöyle bir gelenek oluşmuştu: Dervişler, ramazan ve kurban bayramının 2. günü Eşrefzâde Dergâhı'nda buluşup zikir ve tevhit okuyarak beraberce önce Abdal Mehmet'e sonra da Emir Sultan'a giderlerdi.

Bursa tekkeleri ve şeyhleri arasındaki münasebetler zaman zaman menfi gelişmeler de göstermiştir: Bursa'nın İncirli Mahallesi'nde bir câmi ve bir zaviye yaptıran Şeyh Hasan Efendi (Öl. 1016/1607) olayı çok tipiktir. Bir sohbet esnasında Kadirî Eşrefî, Hatip Abdullah Halife "Marifet-i hakikî, hassu'l-has'ta bulunur" deyince adı geçen şeyh "Marifet-i hakikî taife-i Nakşibendiye'de bulunur ki silsileleri Ebu Bekir'e müntehî olur" diye karşılık vermişti. Abdullah Halife "Çiharyarın cümlesi kâmillerdir ama tarik-i meşayıhın ekseri Hazret-i Ali'ye müntehî olduğu Sufîye kitaplarında yazılıdır; marifet-i hakikî onlarda da bulunur" dediğinde ise Şeyh Hasan şu sert ifadeyi kullanmıştır: "Sen Hazret-i Ali'yi Hazret-i Sıddîk üzerine tafdil eyledin, kâfir oldun."

Yaptırdığı câmi ve tekkenin yanında haftada iki gün de Ulucami'de vaaz eden Şeyh Hasan Efendi bir vaazında "Eşrefîler cema'an kâfirdirler, katille-

ri helâldir, taclarını ayak altına alıp kendilerini öldürmek lâzımdır. Ve Hatip Abdullah'ı hilâfete kabul ettikleri için her kim Eşrefîlere selâm verirse kâfir olur" diyebilmiştir (YŞ, 259-260). Daha sonra Şeyh Hasan Efendi'nin sürgün edilmesi emredilmişse de eşkiya tarafından feci bir şekilde şehit edilmiştir (BS, 207/9, 207/169, 211/90, 327/55; BK, II/204).

Tekkeye şeyh olanlar arasında müderris kişiler olduğu gibi ümmîler de vardır. Tekke şeyhliği, manevî nüfuzu yanında zengin vakıflara hükmetme gibi maddî bir cazibeye de sahip bulunduğundan zaman zaman tasvip edilmeyen ve tekke mensuplarına yakışmayan olaylara, post kavgalarına sebebiyet vermiştir.

Şeyhin iki oğlu varsa genellikle bunlar şeyhliği "münasefeten üstlenmekte ve münavebe ile icra-yı usûl-ı tarikat" etmekteydiler. Anlaşamayıp birbirini mahkemeye veren şeyhzâdeler de vardır. Şeyhzâdelerin bir kısmı bu konuda çok haris davranırken bazısı da, Eşrefiye Dergâhı'na şeyh olması gereken Celâlettin Efendi gibi "Bu makam benim harcım değildir." diyebilmiştir. Bir kısmı, müritlerini çoğaltmanın çeşitli yollarını ararken bir kısmı da, Ahmet Baba Efendi Dergâhı şeyhi Mehmet Bahauddin Efendi gibi kendisine intisap etmek isteyenlere şöyle demiştir: "Ben henüz derviş olamadım. Makam-ı irşad nerededir ki seni irşad edeyim. Fakat evkat-ı hamseye (beş vakit namaza) devamla kimsenin aleyhinde bulunma, ahlâk-ı hamide ile ittisaf et, işte dervişlik budur."

Bazı şeyhler ise muayyen bir ücretle tekke şeyhliği yapmayı mahzurlu görmüşlerdir. Eşrefiye Dergâhı'nın 8. postnişini Eşref Mehmet Efendi, Celvetiye'ye bağlı Eyüp Efendi Dergâhı'nın şeyhliğini de üstlenince, babası Lütfullah Efendi'den şu mektubu almıştı: "Eyüp Efendi Zaviyesi ba-berat sana tevcih olunmuş, öyle mesmûum oldu. Bu ana gelinceye kadar ecdâd-ı 'ızamımdan berat ile vazife kabul etmiş kimse yoktur. Tarîkımızda bidat vaz etmeyesin. Rızkı muayyen olan kimsenin kalbine ilham-ı Hak gelmez. Bâki dua." (YŞ, 87)

Tekke mensupları arasında cereyan eden post kavgalarını gördükçe Osman Fazlı Efendi'nin, müridi İsmail Hakkı Bursevî'ye gönderdiği mektubun son cümlesini anlamak kolaylaşmaktadır: "İhvana selâmlar olunur, mehma emken tebliğ oluna, birbirinize birr u tak va üzere muîn olasınız, vesselâm."

Vakıf meselesi: Tekkeler, câmi ve mescitler gibi sadece ibadet için kurulmuş değildir. İbadetin yanında yeme, içme, barınma gibi sosyal hizmetleri de topluma sunan bir müessesedir. Dolayısıyla her tekke bir gelir kaynağına muhtaçtır. Bu kaynak genellikle vakıflardır. Vakfı olmayan tekke hemen hemen yoktur. Varsa bile hizmet alanı çok sınırlı demektir. Tekkenin icra ettiği bu çok önemli dinî-sosyal hizmetlerin itici gücü olan vakıflar zaman zaman da uzun tartışmalara sebep olmuştur. Vakfiye şartlarına bağlı kalmak bir yerde vakfın sürekliliğini ve ciddiyetini muhafaza ederken bazan da gülünç uygulamalara zemin hazırlamıştır. Beşik şeyhliğini bunların başında saymak gerekir. Bazan da vâkıfın şartlarına bağlı kalmak adına vakfın tevliyeti henüz çocukluk çağını yaşayan şeyhin oğluna, tekkenin şeyhliği ise vekâleten yetkili bir şahsa verilmiştir.

İsmail Hakkı Tekkesi

Toplumun önemli birtakım ihtiyaçları tekke vakıfları yoluyla giderilirken, tekkeler devlet tarafından da destek görmüşlerdir. Bazan da Bursa Valisinin, Ahmet Gazzî Efendi'ye karşı söylediği şu cümlelerle karşı karşıya gelmişlerdir: "Birtakım tembelleri tekkelere

Ek 1

Yenişehir Kadısı'na hüküm ki:

Yenişehir'de pûşide Yunus Baba Zaviyesi'nin mütevellisi dergâh-ı muallâma gelip ecdâd-ı ızamımdan Sultan Orhan (aleyhi'r-rahme ve'r-rıdvan) sâbıkan zâviye-i mezbûru bina edüp bir oğlu anda medfun olmağın anda konar fukara ve mesâkin içün bir karye mahsulün vakfedüp zevâidi zuhur etmekte merhum babam -tâbe serahu- zamanında emirle on cüzü vaz'olunup tilâvet olunurken bir müderris, medrese olmağa mütehammildür deyü bir kadı arzını ibraz etmekle zaviye-i mezbûreye bir müderris ve talebe tayin olunup şart-ı vâkıf tağyir olunup ve babam Hüdavendigâr -tâbe serahu- zamanında emirle tayin olunan ecza tilâveti ref'olunduğunu bildirdi. İmdi, merhum müşarünileyh ceddim -tâbe serahu- nun şartı tağyir olunmak münasip olmamağın zikrolunan müderris ve talebe zâviye-i mezbûreden ref'olunmak emrim olup buyurdum ki vusûl buldukda zâviye-i mezbûre mahsulün şart-ı vâkıf üzere kemakân âyende ve râvende taamı içün mütevellisine sarf ettirip şart-ı vakfa ve şer'-i şerife muhalif kimesneye iş ettirmeyesin. 978 (1571.) (Mühimme, 14. Dağlıoğlu, 69-70)

doldurmakta ve doyurmakta ne fayda var?" (YŞ, 188)

Tekkenin şöhreti ve başındaki şeyhin ilgileri kimi zaman dergâhların çok zengin vakıflara sahip olmalarını temin etmiştir. Bu gelir kaynakları ile başlı başına bir sosyal hizmet kurumuna dönüşen tekkenin vakıflarını yönetmek ve işletmek de ayrı bir mesele olmuştur. Meselâ İsmail Hakkı Tekkesi şeyhi Mehmet Hikmet Efendi, ile Balıklı köyündeki vakıf arazileri sebebiyle köylülerle aralarında cereyan eden tartışmaların, bir gece şeyhin tekkesinde şehit edilmesiyle neticelenmesi bu çizginin en acı sonuçlarındandır.

Tekkelerin her zaman geniş vakıf imkânlarına sahip oldukları da düşünülmemelidir. Zaman içinde vakıf imkânlarını kaybeden veya çok yetersiz hale gelen tekkeler de vardır. Çekirge'deki Ahmet İlâhî Zaviyesi, diğer adıyla Yoğurtlu Baba Dergâhı, dervişlere verebilecek bir çorba için bile maddî kaynağı olmadığından bu ihtiyacı Eski Kaplıca imaretinden karşılama yoluna gitmişti.

Vakıf gelirlerinin yetersizliği sebebiyle bizzat çalışarak hem kendisinin hem de tekkenin giderlerini karşılayan Üçkozlar Dergâhı şeyhi Safiyyuddin Efendi, İsmail Rumî Dergâhı şeyhi Said Efendi gibi sufîler olduğu gibi; elbiselerini satarak bu masrafları karşılayan Eyüp Efendi Dergâhı şeyhi Avnullah Efendi gibi sufîler de vardır. (Tekke vakıflarıyla ilgili şikâyetlere, bunlar için alınan tedbirlere ve Tanzimat'tan sonra tekkelere ve şeyhlere yapılan devlet yardımlarına örnek için bk. Ek. 1, 2, 3.)

Ek 2

İznik Kadısı'na hüküm yazıla ki:

Zeynelâbidin nam kimesne kapuma gelip İznik'te vâki merhum Yakup Paşa Zaviyesi vakfına ve Nilüfer Hatun'un evkafına mütevelli olan Mustafa'nın ibtida-i tevliyetinden bu ana gelince küllî malı vakıf, ekl ve bel' etmekle vakfın imareti ve zâviyesi haraba müteveccih olup her vechile mezbûrun ref'olunması vakfa evlâ ve enfadır. Şöyle ki teftiş-i ferman olunursa zimmetindeki küllî malı vakfı zuhur etmek mukarrerdir deyü bildirdi. İmdi buyurdum ki, mütevelli-i mezbûru hazene-i âmirede olan muhasebeleri görüldükde sene 985 muharreminin gurresinde üç yıllık muhasebesi gelmemeğin hükm-i şerifim vardıkda bir an ve bir saat tehir ve terahi etmeyip mütevelli-i mezbûru izhar edip tarih-i mezbûrdan üç yıllık muhasebesin olagelen adet ve kanun üzere görüp bihasbeşşer' lâzım gelen mesarifden zimmetinde mal-ı vakıf zuhur edersе bî-kusur celb ve tahsil eyledikden sonra kapıma arz edersin. Amma hin-i teftişde ziyade ihtimam edib hakk-ı sariha tâbi olasın. Ve kaziyye bir türlü dahi olup muhtac-ı arz olursa yazıp kapıma arz edersin. 13 Zilhicce 987 (1579) (Mühimme, 41, s.341.)

Devletin, Cumhuriyet'in ilk yıllarında tekke mensuplarına gösterdiği diğer bir kolaylık Ceride-i Resmiye'nin 7 Mart 1337 tarihli nüshasında yayınlanan kanunun 5. maddesinde mevcuttur: "Tekkesi mevcut olup da eyyam-ı mahsûsasında mukabele ile meşgul ve Şer'iye Vekâleti'nce musaddak mürâselesi bulunan meşayıhın hizmet-i askeriyeleri tecil olunur."

Tekkelerin yönetimi: Bilindiği gibi, tekkelerin yönetiminde iki temel unsur vardır:

1. Tekke şeyhi,
2. Vakfiye esasları.

Tekke giderlerini finanse eden vakıf, şeyhlerin tayini ile ilgili esaslar da ihtiva ettiğinden vakfiyenin önemi daha da artmaktadır.

Osmanlı idaresi, kendisine karşı bir hareket sezmediği ve görmediği müddetçe tekke yönetimine müdahale etmek istememiştir. Daha Orhan Bey zamanında bâtıl tarikatların peşine düşen devlet, Şeyh Bedrettin olayı, Melâmîlere karşı takınılan sert tavırlar, nihayet Kadızade-Sivasî olaylarındaki tutumuyla bile bu prensibi fazla zedelememiştir.

XIX. yüzyılla beraber durum biraz değişmiş, devlet tekkelerin yönetimine müdahale etmeye başlamıştır. 1227/1811 tarihli ferman, sadece şeyhlerin ta-

BURSA TEKKELERİ

ABDAL AHMET
BK, I/94, III/216; G, 216
ABDAL MEHMET
Ahmet Daî Mh, TAM, 10a; VB, 9a; BK.IV/261; YŞ, 217
ABDAL MURAT
Alacahırka Mh.BS, 6/178, 195/164; TAM, 8bb; VB, 8a; BK, II/304, III/187, 366, IV/261.
ABDAL MUSA
Musa Baba Mh. TAM, 8b; VB, 9a, EÇS, II/18; G, 213; YŞ, 218.
ABDULLAH MÜNZEVÎ, Nakşibendiye, Pazar
Sarı Abdullah Mh. TAM, 20b; RM, 11a, 21b; BK, I/25, 89, II/359, IV/261; BR, 57; YŞ, 57.
ABDULLÂTİF KUDSÎ, bk. Zeyniler
ABDÜLMÜMİN, Rufaî
Maksem Mh. TAM, 14b; VB, 54a; BK, I/32, IV/261; G, 218.
ABDÜRRAHİM
Umurbey Mh. TAM, 18b; VB, 56a; BK, I/35, 160, IV/261.
ABDURRAHMAN, bk. Üçkozlar
AÇIKBAŞ, bk. Açıkbaş Mahmut Efendi
AÇIKBAŞ MAHMUT EFENDİ, Nakşibendiye
Darphane Mh. BS, 295/43; TAM, 20a; RM, 14b; BK, I/25, III/101, IV/261; G, 154; BR, 57.
AGÂH EFENDİ
BR, 56
AHİ ALİ
Kayganoğlu Mh. BS, 158/49; BK, I/133
AHİ ALİ b.ŞEREFUDDİN
Tahtakale Mh. BK, IV/261.
AHİ HASAN
Tefsirci Mh. BS, 317/26; BK, I/98, II/198, IV/261.
AHİ HOCA
BS, 24/5; BK, IV/261.
AHİ KIRDECİ
BS, 8/3, 22; BK, III/115, IV/261.
AHİ MAHMUT
BS, 134/78; TAM, 21a; BK, IV/261.
AHİ ŞEMSUDDİN
Alacamescit Mh. BS, 261/115; BK, II/166
AHMET BABA, Nakşibendiye, Pazartesi
Karaşeyh Mh. BK, I/222, II/161, III/358, IV/215, 261; BR, 56; YŞ, 187.
AHMET GAZZÎ, Halvetiye, Pazartesi
Fışkırık Mh. TAM, 24b; RM, 6a; GS, 103b; BK, I/84, 161, IV/261; BR, 56; YŞ, 187
AHMET İLÂHÎ bk. İlâhî
AHMET PAŞA Y-I FENARÎ
Fenarî Mh. BS, 301/134; VB, 54a; BK, I/77, 112, 140, II/348, III/273, 402, 403, IV/202; YŞ, 75.
AKBIYIK

Ek 3
Tekke Şeyhlerine Vazife Adı Altında Yapılan Yardımlar (Abdülmecid devri, 1276/1859)

Mevlevîhane'ye 150, Abdullah Efendi Dergâhı'na 250, Hikmetî Efendi Dergâhı'na 50, Üftade Dergâhı'na 50, Muradiye şeyhi Şazilî Efendi'ye 50, Özbekler şeyhi Ahmet Şah'a 100, Narlı şeyhi Efendi'ye 50, Tarik-i Kadirîye'den Ahmet Dede'ye 30, Şeyh Safiyyuddin Efendi'ye 50, Alî Derviş Hüseyin'e 30, Gâr-ı Âşıkan Zaviyedarı'na 15, Fincanî Baba'ya 50, Moralı şeyhi Bedreddin Efendi'ye 100, Şeyh Hüseyin Efendi'ye 30, Seferî Şeyhi'ne 10 kuruş. (BK, III/160)

yiniyle ilgili olarak değil, tekke vakıflarının kontrolünü de Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne vermiştir. Esas olay ise Bektaşîliğin Yeniçerilikle beraber yasaklanmasıydı. Bu derece sert bir tavırla tekkeler ilk defa karşılaşıyordu. Pek çok Bektaşî tekkesi Nakşibendiyeye devredilirken Bursa'daki Ramazan Baba Tekkesi gibi birçok dergâh da yıktırılmış ve enkazı sattırılmıştır. (BK, III/73)

1252/1836 tarihli fermanla, tarikatlara göre özel kıyafet ve şeyhinin mührünü taşıyan kimlik kartına kadar varan bir kontrol mekanizması getirilmiştir. 1254/1838 tarihli ferman ise malî muafiyet yönünden kolaylıklar getirmiştir. Daha sonraki yıllarda devlet, Şeyhülislâmlığa bağlı olarak kurduğu Meclis-i Meşayıh ile, tekkelerle ilgili işleri yürütme yoluna gitmiştir.

Bildiğimiz kadarıyla, Numaniye Dergâhı şeyhi Safiyyuddin Efendi Bursa'nın ilk Meclis-i Meşayıh reisidir. Rufaiyeden Abdülgani Efendi ile Kadiriyeden Saîd Efendi kendisine yardımcılık yapmıştır. Daha sonra, Emirsultan şeyhi Tahir Efendi (Öl. 1297/1880) bu görevi üstlenmiştir.

Bursa ile ilgili kaynaklarda ender de olsa kadın ve şarapla basılan, vakıf evini kâfirlere kiraya veren şeyhten, "beni maneviyat mahvetti" diyerek intihar eden şeyhe kadar bazı enteresan bilgiler bulunmaktadır. (BK, III/229, 294, 359; YŞ, 208).

İznik Yakup Çelebi Zaviyesi

Akbıyık Mh. BS, 26/52; TAM, 11b; VB, 15a; BK, I/106, IV/261; EÇS, II/18; G, 221; YŞ, 220.

ALACAHIRKA
Alacahırka Mh. TAM, 8b; G, 214; BK, I/123.

ALAUDDİN
Kükürtlü Mh. BS, 12/239, 23/308; Bk, I/117.

ALAUDDİN BEY
Hisar Mh. VB, 51b; BK, IV/261.

ALİ MESTİ
Acemreis Mh, VB, 51b; BK, IV/261.

ALİ MİR
BK, IV/261.

ALİ RIZA ATİNALI, Halvetiye, Pazar
Veli Şemsettin Mh. BK, I/160, 249, II/213, IV/261, 299; BR, 65; YŞ, 197.

ARABİZÂDE
BK, III/310.

ASIL(?)PAŞA HATUN
BS, III/166; BK, IV/261.

AŞIKAN
TAM, 9a

AŞİR EFENDİ
Setbaşı Mh. BVVD, 22655; BK, I/42, IV, 261.

AŞÛR EFENDİ, bk. Özbekler

BABA BEHLUL
Çavuşköyü, BS, 73/678; BK, I/215.

BABA EFENDİ, bk. Ahmet Baba

BABA YUSUF
İnegöl, YŞ, 112.

BABA ZÂKİR, Sadiye, Salı.
Babazâkir Mh. TAM, 10a; VB, 28a; BK, I/28, IV, 110, 262; BR, 57; YŞ, 224.

BAHRİ DEDE, Halvetiye
Muradiye Mh. TAM, 15b; VB, 26a; GS, 115b, 177b; BK, I/25, 85, 89, 220, II/301, IV/261, 265; YŞ, 233.

BAŞCI İBRAHİM, Nakşibendîye
Başcı İbrahim Mh. GS, 108b, 124b; BK, I/10, 121, II/339, IV/87, 115, 205, 265; YŞ, 227.

BAYEZİD BABA
BS, 175/26; BK, IV/261.

BEDEVÎ
EÇS, II/18.

BEDRUDDİN PARS BEY, bk. Pars Bey

BEHLUL DEDE
Yıldırım Mh. BK, I/253, IV/261.

BEŞİKCİLER, Halvetiye
BK, III/266.

BUHARA, bk. Özbekler

BÜDELA BEY, Rufaî, Cuma
Kocanaib Mh. BVVD, 14300; TAM, 16a; RM, 16b; VB, 72b; GS, 99b; BK, I/81, 76, 292, II/267304, IV/261.

CİZYEDARZÂDE, Nakşibendiye

Ek 4
Üç Kaynakta Bursa Tekkelerinin Tarikatlara Göre Dağılımı

Tarikatı	EÇS	BR	BK
Bedevî	1	—	—
Bektaşî	1	—	—
Celvetî	—	—	5
Gülşenî	1	—	—
Güreşçiler	1	—	—
Halvetî	17	10	13
Kadirî	9	10	6
Kalenderhâne	1	—	—
Kazerunî	1	—	—
Mevlevî	1	1	1
Nakşıbendî	3	8	11
Rufaî	1	—	2
Sadî	1	2	2
Zeynî	1	—	—
Toplam	39	31	40

20.9.1629 tarihinde Bursa kadısına gönderilen fermandan da anlaşılacağı üzere sûfîlere yönelik tenkitler XVII. yüzyılın başlarında Bursa'da bütün canlılığıyla sürmekteydi. Halvetî şeyhlerinden Manisalı Şeyh Osman Efendi'nin oğlu Muhyiddin Efendi, padişaha müracaat ederek konu ile ilgili şikâyetlerini sıraladıktan sonra bunlara çare bulunmasını istemektedir. Bellibaşlı şikâyet konuları:

1. Sesli ve ayakta zikretmek,
2. Tac ve hırka giymek,
3. Oruç tutmak ve inzivaya çekilmek,
4. Nafile namaz kılmak,
5. Rüya tabir etmek,
6. Âdâb ve erkân vs.

Verilen cevapta, şeyh ve dervişlerin başından beri din ve devletin iyiliğini istediklerine temas edildikten sonra hariçten müdahale edilmemesi, dervişlerin hatırının incitilmemesi hatırlatılmakta "bahusus benim adaletli günlerimde asla bir kimseye zulüm ve teaddi ve incitme ve hatırlarının kırılmasına rıza-yı şerifim yoktur" denilmektedir. Sonunda ise Bursa Kadısı'ndan gerekli işlemin yapılması istenmektedir (BS, 324/76; BK, I/201).

Taassup ehli ile ilgili bir olay da 1114/1702 ramazanında Ulucâmi'de cereyan etmiştir. Kadir gecesi namazını cemaatine kıldırmakta olan câmiin imamı ve Ahmet Gazzî Efendi'nin damadı Abdürrahim Efendi'ye, "bidattır" gerekçesiyle birisi hücum eder. İmamı ölümden kurtaran Niyazi Mısrî'nin, müridi Derviş Süleyman ise orada vefat eder.

Diğer bir şikâyet de Açıkbaş Mahmut Efendi ile ilgilidir. Bursa âlimlerinden 30 kişi beraberce imzaladıkları bir dilekçeyi yöneticilere vererek adı geçen şeyhin Bursa'dan sürülmesini istemişlerdir. 1067/1656 tarihli mahkeme ka-

Kavaklı Mh. TAM, 27b; GS, 126b; BK, I/324, III/141, 193, 373, IV/84, 85, 262; YŞ, 247.
ÇARŞAMBA, Halvetiye, Çarşamba.
Ali Paşa Mh. TAM, 21b; VB, 83b; GS, 11b, 114b, 124a; BK, I/33, 161, 192, 193, 333, II/9, 130, III/66, 406, IV/77, 100, 231, 262.
ÇARŞAMBA YAKUP EFENDİ
Setbaşı Mh. BK, IV/262.
ÇATALFIRIN, bk. Numaniye
ÇIRAKLI DEDE, bk. Behlul Dede
DAVUT DEDE
TAM, 9b; VB, 39a; BK, IV/262.
DÂYE HATUN
BK, IV/262.
DUSTURHAN
Pınarbaşı Mh. BK, IV/262.
DEMİRTAŞGAZİ
Balıkpazarı Mh. BK, IV/262.
DERVİŞ ALİ
Pınarbaşı Mh.
DONDURMA, bk. Sadî
EBU İSHAK, Kazeruniye
Ebuishak Mh. VB, 87b; BK, IV/262, 405; EÇS, II/18; YŞ, 219.
EBU ŞAHME
Duhterşefer Mh. BK, IV/262.
EMİN EFENDİ, bk. Seyyid Baba
EMİNİYE, Nakşibendiye, Cuma
Veledhabib Mh. TAN 21a; RM, 22a; BK, I/54, 222, II/18, III/117, IV/262, 279; YŞ, 171.
EMİR SULTAN, Nakşibendiye
Emirsultan Mh. RM, 14a, 19a; VB, 2a, 25a, 26b, 39b, 46b, 52b, 61b, 63b, 70a, 80a; GS, 107a; BK, I/37, 66, 93, 122, 138, 248, II/21, 24, 25, 28, 285, 291, 340, III/155, 156, 392, IV, 110, 292, 250, 262; EÇS, II/18; YŞ, 3.
ENARÎ, Halvetiye, Cuma
Narlı Mh. TAM, 22a, 28a; RM, 13a, 22b; GS, 127a; BK, I/223, 249, II/324, III/408, IV/262; G, 127; BR, 56; YŞ, 114.
EŞREFZÂDE, Kadiriye, Cuma
İncirli Mh. RM, 5b, 6a, 11a, 14b, 15b, 16a, 84b; BK, I/9, 16, 23, 25, 34, II/58, 59, 105, 175, 274, 324, III/156, 247, 445, IV/116, 118, 262, 412; BR, 57; YŞ, 47.
EYÜP EFENDİ, Kadiriye, Çarşamba
Umurbey Mh. VB, 16a; BK, I/34, 74, 199, 310, II/104, 154, III/111, 312, IV/227, 262, 343; YŞ, 82.
FETAVA EFENDİ
EÇS, II/18.
GAR-I AŞIKAN, Nakşibendiye, Cuma
Pınarbaşı Mh. TAM, 25a; BK, I/88, II/130, III/314; BR, 56.
GARİPLER
Alacahırka Mh. BS, 10/50, 20/115; BK, II/130.
GÜL BABA; Halvetiye
Ebuşahme Mh. BK, IV/264.
GÜLŞENİ
EÇS, II/18.
GÜREŞÇİLER
BS, 332/14; BK, II/153; EÇS, II/18.
HACI HALİFE, bk. Zeynîler
HACI ŞEYKÎ, bk. Şabaniye
HAMAM TEKKE, Kadiriye, Pazar
Alipaşa Mh. TAM, 18b, 19a; VB, 19b; GS, 117a; BK, I/74, 92, 318, II/58, 59, 161, 167, 177, 230, III/420, IV/85, 108, 262; YŞ, 268.
HARACCIZÂDE
BR, 56.
HASAN DEDE, Halvetiye,

yıtlarından anlaşıldığına göre şikâyet edilen hususlar şunlardır:

1. Açıkbaş Seyyit Mahmut şeyhlik taslamaktadır,
2. Boş kafalı kimseleri etrafında toplamaktadır,
3. Kutupluk iddiasıyla halkı kandırmaktadır,
4. Fakirleri, zayıfları dövmektedir,
5. İyi insanlara ve âlimlere yakışıksız sözler söylemektedir.

Aynı sene içinde İstanbul'dan gelen fermanda "Açıkbaş Seyyit Mahmut nam kallaş-ı nâtıraşın gayr-ı meşru işler yaptığına, ehl-i ırz kimselere sebepsiz küfrettiğine" işaretle, aynı şahsın daha önce dârüşşifada deliliği sebebiyle tedavi edildiği ancak düzelmediği ifade edilmekte ve Bursa halkının bu adamın şerrinden kurtarılması emredilmektedir (BS, 121/165, 345/86, 93, 96, 97; BK,III/182, 189).

Bursa'dan sürgün edilen şeyhler olduğu gibi Bursa'ya sürgüne gönderilen dervişler de vardır. İstanbul Eyüp'te Şeyh Çolak Hasan Efendi Tekkesi'nde yaşayan Derviş Osman Efendi, şeyhinin ölümünden sonra hanımıyla evlenmek istemiş; isteği reddedilince tekkeyi yakmıştı. Bunun üzerine Bursa'ya sürüldü (BS, 1186/4; BK, IV/44).

Tekkeler hangi tarikatın? Tarikatların kurulup gelişmesinden sonra tekkeler de yeni bir boyut kazanmıştır. Bu, tarikatların tekke açarak tasavvufî hayatı canlı tutma çabasıdır. Her tarikat, açtığı tekkede kendi usûl ve âdâbına göre bir tasavvufî eğitimi gerçekleştirmiştir. Bursa'da da durum böyledir. Tekkeleri, bir tarikata göre seyr u sulûku-

Ek 5

Hudavendigâr Vilâyetinde Bulunan Tekkelerin Salnamelere Göre Adedi

Yerin adı	1310	1316	1324
Bursa	36	36	39
Mudanya	1	1	—
Bilecik	1	1	—
İnegöl	—	1	—
Kütahya	15	27	37
Etrafşehir	4	—	—
Altuntaş	14	3	—
Gereki	4	2	—
Armutlu	—	5	—
Virancık	—	2	—
Simav	—	2	2
Eskişehir	4	—	1
Uşak	2	—	—
Yenişehir	3	—	—
Seyitgazi	—	—	1
Karahisar	16	5	8
Sandıklı	3	3	3
Bigadiç	1	2	—
Karesi	—	1	2
Toplam	104	91	93

Mollaarap Mh. BS, 226/11; TAM, 13b; BK, II/206.
HASAN EFENDİ, Nakşibendiye
İncirli Mh. TAM, 16b; RM, 10b; GS, 119a; BK, II/212, IV/106, 262; YŞ, 259.
HATİCE HATUN
Bademli Köyü, BK, IV/262.
HATİCE SULTAN
Kükürtlü Mh.
HAYRETTİN EFENDİ
Ahmetpaşa Mh. TAM, 17a; BK, IV/262.
HEKİMZÂDE ALİ PAŞA, bk. Numaniye
HIZIRLIK
Hızırlık Mh. Ayverdi, I/289.
HİKMETİZÂDE, bk. İsmail Hakkı
HİNDİLER
Pınarbaşı Mh. BK, II/246, III/39; BR, 57.
HİSAR
BK, III/267.
HUDAVENDİGÂR TABHANE
Çekirge Mh. Ayverdi, I/289.
HÜSAMETTİN EFENDİ, Halvetiye
Temenye Mh. BS, 85/761; TAM, 18a, 26b; VB, 24a; GS, 121b; BK, I/5, 35, 95, II/260, 261, 302, 367, III/3, 358, 420, IV/262.
HÜSEYİN PAŞA
Yıldırım Mh. BK, IV/262.
İBRAHİM HAYDAR DEDE
Şible Mh. BK, II/304; YŞ, 213.
İLÂHÎ, Nakşibendiye
Çekirge Mh. BS, 241/87; TAM, 12a; VB, 16a, 58a, 82b; BK, I/33, 36, II/317, III/224, 240, 310, IV/262, 264.
İLAHÎZADE, bk. İlâhî
İLYAS PAŞA
İznik, BK, II/318.
İNCİRLİ, bk. Eşrefzâde
İSMAİL HAKKI, Celvetiye, Cuma-Pazartesi
Tekyemescit Mh. TAM, 25b; GS, 116a; BK, I/221, II/244, 351, IV/85, 87, 262; YŞ, 126.
İSMAİL RÛMÎ, bk. Hamam Tekke
İSMAİLOĞLU HASAN
Küçük Kumla, BK, II/212.
İZZUDDİN
Pınarbaşı MH. Ayverdi, I/290.
KALENDERHÂNE
Pınarbaşı Mh. BS, 48/32, II/263; TAM, 21a; RM, 10a; BK, II/246, III/39, IV/263; EÇS, II/18.
KARABAŞ, Kadiriye, Çarşamba
Başcıbrahim Mh. TAM, 21b; BK, IV/263; BR, 56.
KARACAAHMET
Tayyib Hoca Mh. BS, 73/682; BK, I/39, 139, II/286, III/429, IV/263.
KARAGÖZBEY
Ulubat, BS, 266/128; BK, III/55.
KARA HÜSEYİN PAŞA, bk. Hüseyin Paşa
KARAKÂDÎ, Halvetiye, Perşembe
Karakedi Mh. BK, III/56, IV/201, 263; BR, 56.
KARAMANLIOĞLU
Karamanlıoğlu Mh. BK, IV/201.
*KARANFİLLİ*Üftade Mh. BK, I/12.
KASAPLAR
Alişemsettin Mh. BVVD, 25047; BK, IV/263; BR, 56.
KASIM SUBAŞI
Çobanbey Mh. TAM, 21b; VB, 22a; BK, I/12, 75, II/213, IV/77, 263.
KAYGULU, Celvetiye
Hasanpaşa Mh. BVVD, 26482; BK, I/53, II/213, 274, III/73, IV/263.
KAYGULUZÂDE, Celvetiye

nu tamamlamış olan şeyhler yönetmiş, şeyhin belli bir tarikatı olması tekkeyi o tarikatın faaliyet merkezi haline getirmiştir. Genellikle bu durum vakfiyelerde de belirtilmiş, fakat sürekli olmamıştır. Meselâ, XVI. yüzyılda Halvetî dergâhı veya Kadirî tekkesi olarak açılan her müessesenin XX. yüzyıla aynı hüviyetle geldiği söylenemez. Zaman içinde değişik sebeplerle aynı dergâh muhtelif tarikatların yönetimine geçmiş olabilir. Bu konuya birkaç misâlle açıklık getirmek mümkündür: Emir Sultan Tekkesi, Selâmi Efendi (Öl. 1104/1692) ile Celvetiyeye, Bağcızâde Ahmet Efendi'den (Öl. 1262/1846) bu asra kadar da Nakşibendiyeye ait olmuştur. Bursa'daki İsmail Rumî Dergâhı'na sırasıyla şeyhlik yapan üç zatın ismi ve tarikatı şöyle:

1. Saçlı Ahmet Efendi-Kadirî
2. İbrahim Sabri Efendi-Sadî
3. Hüseyin Efendi-Rufaî

Aynı tekkenin 12. Şeyhi Osman Efendi ise Halvetîdir. Kadirî ve Şa'banî âyinini beraberce icra etmiştir.

Benzer bir durum da Bahrî Dede Zaviyesi'nde vardır. Tekkenin ilk şeyhi Badrî Dede Nakşî, 4. şeyh Ahmet Efendi Halvetî, 8. şeyh Sâlim Efendi Bektaşî, 10. şeyh Mehmet Efendi ise Celvetîdir. Mehmet Efendi hakkında *Yâdigâr-ı Şemsî*'de şu bilgi veriliyor: "Mûmaileyh Yoğurtlu Baba nam-ı diğer İlâhîzâde Zaviyesi'nde şeyh olduğu halde zaviye-i mezkürenin harabiyetine ve Bahrî Dede Zaviyesi'nin mahlûliyetine binaen tâlip olmakla cihet-i meşihat uhdesine tevcih kılınmıştır." (s. 227).

Bu değişiklikler genelde tabiî bir seyir takip etmiştir: Ya önceki şeyhin neslinin tükenmesi veya neslinden yeterli ve yetkili kişinin bulunmaması ya da tamir ve yeniden inşa gibi sebeplerle meydana gelen değişikliklerdir. Çünkü hemen her tekkenin vakfı olması ve bu vakıfların da hemen hepsinin evlâda meşrut olması tekke şeyhliklerini "kapalı" hale getirmekteydi. Bu "kapalı"lığın zamanla ortaya çıkan mahzurları ise çeşitli yol ve tevillerle izale edilmiştir.

Bu şeyh değişiklikleri, bir başka ifade ile, bir tekkeye başka bir tarikata mensup bir kişinin şeyh olması bazan da zorla ve "yukarı"dan olmuştur. Bunun tipik örneği Bektaşîlerin atağıdır. Bektaşîler, -daha çok yeniçerilerin şımardığı dönemlerde olmalı- Bursa'da Ahmet Baba, Bahrî Dede, Abdal Murat gibi bazı tekkelere, isimlerinden hareketle, kendilerine ait olduklarını iddia ederek el koymuşlar; Hacı Bektaş'taki merkez tekke yoluyla şeyhler tayin ettirmişlerdir. Bu durum tekkenin daha önce bağlı olduğu tarikat mensupları ile mahkemeleşme ve sürtüşmelere sebep olmuştur. Bir diğer misâl: Halvetiyeye mensup Ahmet Gazzî Dergâhı, vakfiye gereği Ziyauddin Efendi'nin idaresinde iken Vali Ahmet Vefik Paşa tekkeyi dostu Fazlî Rufaî Efendi'ye tahsis etmiştir. Fazlî Efendi İstanbul Sarı İshak Zaviyesi'nde şeyh olduğu için oğulları Vahdî ve Ferdî Efendi'yi vekil olarak Bursa'ya göndemiştir (YŞ,166-167).

Celvetî Eyüp Efendi Dergâhı'na şeyh

Hasanpaşa Mh. BK, IV/264.
KEDİ, bk. Karakâdî
KİRDECİ AHİ, bk. Ahi Kirdeci
KOCA (HACI?)
Hasan Paşa Mh. BS, 385/11; BK, IV/262.
KUMLA, Kadiriye
Kumla, BK, II/262.
LALA ŞAHİN PAŞA
Mustafakemalpaşa, Ayverdi, I/90.
MECNUN DEDE
Tahtakale Mh. TAM, 9a; BK, III/207, IV/263.
MEHMET
Enarlı Mh. BVVD, 25216; BK, IV, 263.
MEHMET EMİN, bk. Seyyit Baba
MEHMET SAFİYYUDDİN, bk. Üçkozlar
MEVLEVÎHÂNE, Mevleviye, Çarşamba, Cuma
Pınarbaşı Mh. BS 231/8; RM, 12a; VB, 19b, 107b; BK, I/73, 91, 373, III/298, 332, 455, IV/104, 113, 114, 234, 263, 400; EÇS, II/18.
MISRÎ, Halvetiye
Şekerhoca Mh. RM, 10a, 12b; GS, 92b, 103a, 122a; BK, I/155, 336, III/542, IV/227, 263.
MİR-İ BÜDELÂ, bk. Büdelâ Bey
MİSKİNLER
Kayabaşı Mh. BK, III/346, IV/263.
MOLLA ARAP, bk. Hasan Dede
MORALI, bk Ali Rıza Atinalı
MUHYİDDİN EFENDİ, Halvetiye
Ali Paşa Mh. BK, III/358.
MURAD-I SÂNÎ, bk. Bahrî Dede
MÜNZEVÎ ABDULLAH, bk. Abdullah Münzevî
NAKŞIBENDÎ, bk. Açıkbaş Mahmut Efendi
NAKŞIBENDİ-İ CEDİD, bk. Cizyedarzâde
NALBANTOĞLU
BK, IV/208.
NARLI, bk. Enarî
NASIR, bk. Seyyit Nasır
NASIR SEYYİT, bk. Seyyit Nasır
NASÜHÎ, Halvetiye
Filiboz Mh. TAM, 21a; RM, 15b; VB, 75a; BK, IV/263.
NİLÜFER HATUN
Ayverdi, I/104.
NUMAN EFENDİ, bk. Numaniye
NUMANİYE, Kadıriye, Salı.
Veledisaray Mh. BK, I/334, IV/263; BR, 57.
ORHAN GAZİ
Ayverdi, I/95; M.Turgut, 81.
ÖZBEKLER, Nakşibendiye, Pazartesi, Cuma
Pınarbaşı Mh. BVVD, 25981; BS, 337/21; TAM, 9a; GS, 174b; BK, I/22, 41, 42, 88, 192, 293, 377, II/130, III/30, 66, 314, 416, IV/100, 109, 264; BR, 56; YŞ, 240.
PARS BEY
Şehreküstü Mh. TAM, 17a; GS, 125b; BK, III/358; YŞ, 225.
PAZARKÖY
Pazarköy, BK, I/24, 81.
PİR EMİR
Piremir Mh. BVVD, 15328, 20398; TAM, 7b; BK, I/146, IV/263.
PİRÎ BEY
BVVD, 25027; BK, IV/263.
POSTİNPÜŞ BABA
Yenişehir, Ayverdi, I/208.
RAMAZAN BABA, Nakşibendiye
Işıklar Mh. BS, 310/10; BVVD, 25852; TAM, 7b, 25b; RM, 12b; VB, 41b; GS, 115b; BK, I/2, 85, 377, II/170, 299, III/73, 305, IV/93, 263.
REYHAN (AHİ?)
Alipaşa Mh. BS, 147/10; BK, IV/263.
RUFÂÎ
TAM, 14b; EÇS, II/18
SADÎ, Sadiye, Cuma
Yerkuyu Mh. RM, 11b; BK, III/418, IV/99, 110, 264; BR, 57; EÇS, II/18.
SAFİYYUDDİN, bk. Numaniye
SELÂMÎ ALİ EFENDİ, Celvetiye
Namazgâh Mh. RM, 11b; GS, 123a; BK, III/285, IV/263; BR, 57.
SALİ, bk. Numaniye

olan Mehmet Şerefuddin, Eşrefzâdelerden, yani Kadirîdir. Tasavvufî terbiyesini Niyazi Mısrî'nin halifesi Mehmet Efendi'den, yani Halvetî bir şeyhten tamamlamış ve Celvetî tekkesine şeyh olmuştur. Aynı tekenin şeyhi Selâmî Ali Fenaî aynı anda Bursa'da üç tekkenin şeyhliğini üstlenmişti (YŞ,85): Emirsultan, Selâmi Ali, ve Eyüp Efendi. Konu ile ilgili olarak dikkat çekici durumlardan biri de şudur: Üçkozlar Tekkesi şeyhi Muhyiddin Bursevî dört oğlundan Ömer Efendi'yi Mollaarap'taki Halvetî Dergâhı'na, Ali Efendi'yi Maksem'deki Abdülmü'min Zaviyesi'ne, Abdi Efendi'yi ise kendi yerine tayin etmiştir. Diğer oğluna tekke verilemediği için tarikat âyinini bir müddet evde icra etmiştir.

Bu ve benzer olaylar sebebiyle tekkelerin bağlı olduğu tarikatlar zaman içinde değişmiştir. Tarikatlara mensup tekke sayısı da buna bağlı olarak değiştiği için konuyla ilgili sıhhatli istatistikler yapmak mümkün olamamaktadır. Bu değişikliklerin bir diğer sebebi de ekonomiktir. Ahşap tekke binaları zamanla kullanılamaz hale gelmekte veya yangın neticesinde ortadan kalkmaktadır. Bunların bir kısmı tamamen tarihe karışırken bir kısmı da yeni hayırseverlerin eliyle ihya edilmektedir. İşte bu ikinci kuruluşu yapan kişinin farklı bir tarikat mensubu olması tekkenin de tarikatını değiştirebilmektedir.

Bursa'daki tekkelerin büyük çapta yok olmasına sebep olan büyük bir yangın 1216/1801'de vukubulmuştu. Bu tarihten sonra birçok tekke yeniden inşa edildiği gibi 1259/1843 yılında bu merkezlerin büyük bir kısmı tamir edilmiştir. Benzer tabiî afetler sebebiyle bazı tekkelerin yerleri de değişmiştir. Meselâ, Şehreküstü Mahallesi'nde 1216/1801'de câmi ile beraber yanan Pars Bey Zaviyesi Ahmet Baba Tekkesi adıyla Karaşeyh Mahallesi'nde yeniden yapılmıştır. Aynı tekkenin Baba Efendi Tekkesi olarak da kayıtlara geçtiği düşünülürse tekkelerin adedini ve yerini tespit etmenin zorlukları biraz daha yakından görülmüş olur.

Somuncu Baba Tekkesi

SARI KADI
Karacabey, BK, IV/26.
SELÇUK HATUN
Hisar, BS, 233/28; BK, IV/263.
SEYYİT BABA, Halvetiye
Temenye Mh. BVVD, 17416; TAM, 10b; BK, II/18, III/306; YŞ, 246.
SEYYİT BEHLUL
Davutdede Mh. BS, 85/761; TAM, 9b; VB, 28b.
SEYYİT NASIR
Pınarbaşı Mh. BS, 232/30, 295/87; TAM, 10a; RM, 21a; VB, 42b; BK, IV/263.
SEYYİT USÛL, Celvetiye, Perşembe.
Gece Mh. BS, 59/147; TAM, 10b; RM, 21a; VB, 42b; BK, I/5, II/20, IV/264, 295.
SIRRÎ, bk. İsmail Hakkı
ŞABANİYE, Halvetiye, Cuma
Setbaşı Mh. BK, II/129, IV/48, 264; BR, 56.
ŞARLIOĞLU, bk. Bahrî Dede
ŞEHREKÜSTÜ
Şehreküstü Mh. BS, I/63; BK, IV/224, 263.
ŞEMSETTİN
Alacamescit Mh. BK, IV/225.
ŞEMSÎ BEY
Mollafenarî Mh. BS, 69/92; BK, IV/263.
ŞERİF BABA, Halvetiye
Temenye Mh. BK, IV/264.
ŞEYH AHMETZÂDE, Halvetiye
Duhterşeref Mh. BK, IV/264.
ŞEYH AŞİR
Pınarbaşı Mh. BS, 337/21; BK, I/192.
ŞEYH KİLİMAN
Deveciler Mh. EÇS, II/18.
ŞEYH HASAN EFENDİ, bk. Hasan Efendi
ŞEYH İLÂHÎ, bk. İlâhî
ŞEYH İSHAK
Yarhisar Gökçesu Köyü, Bk, II/340.
ŞEYHLER MEZRAASI
Geyve, Ayverdi, I/14.
ŞEYH MEHMET, bk. Mehmet
ŞEYH TACÜDDİN, bk. Zeynîler
ŞEYH YAKUP
BK, III/274.
TACÜDDİN, bk. Zeyniler
TEMENYE, bk. Hüsamettin Efendi
TİMURTAŞ BEY
BK, I/111.
USÛL, bk. Seyyit Usûl
ÜÇKOZLAR, Halvetiye, Pazartesi.
Üçkozlar Mh. TAM, 13b, 21b, 25a; RM, 11b, 12b, 25b; GS, 97b; BK, I/5, 42, 193, II/299, III/66, 80, 296, IV/104, 107, 248, 280; YŞ, 100.
ÜFTÂDE, Celvetiye, Cuma
Üftade Mh. TAM, 8a; RM, 14b, 19b; VB, 11a; GS, 117a; BK, I/92, 302, II/161, 234, III/79, 195, 283, 315, 396, 407, IV/264, 281; YŞ, 27.
VEYSEL KARANİ
Atıcılar Mh. BS, 3/415, 4/415, 95/206, 12/229, 10/181; TAM, 21b; BVVD, 21001; BK, IV/264.
YAKUP BEY
Karaatmaca Köyü, BVVD, 25041; BK, IV/264.
YAKUP EFENDİ
Karaağaç Mh. BVVD, 3392; BK, III/294, IV/264.
YAKUP EFENDİ, bk. Çarşamba
YEGÂN PAŞA
Yenişehir
YOĞURTLU BABA, bk. İlâhî
YOĞURTLU BABA
Gökpınar, BK, IV/388.
YUNUS EMRE, Sadiye
Karamazak Mh. TAM, 21b; BK, IV/264.
ZENCİRÎ ALİ EFENDİ
TAM, 8b; BK, IV/228.
ZEYNÎLER, Kadiriye, Cuma
Zeynîler Mh. BS, 95/62, 3/97, 11/132, 16/109, 10/154, 5/296; TAM, 7b, 11a; RM, 6a, 21a; RZ, 78a-83a; VB, 29b, 31a, 46a, 47b, 49a, 53b, 54a, 57b, 70b, 71b; GS, 94a, 113a, 117a; BK, I/5, 21, 159, II/228, III/112, 288, 383, 386, IV/263, 264.

Ek 6

1925 Yılında Bursa Tekkeleri (Tekke adına göre alfabetik)

Tekkenin Adı	Tarikatı	Mahallesi	Zikir Günü
Abdullah Münzevî	Nakşibendiye	Sarı Abdullah	Pazar
Abdülmümin	Rufaiye	Maksem	
Açıkbaş M.Efendi	Nakşibendiye	Darphane	
Ahmet Baba	Nakşibendiye	Karaşeyh	
Ali Rıza Efendi	Halvetiye	Veli Şemsettin	Pazar
Baba Efendi	Nakşibendiye	Hükümet cd.	
Bahrî Dede	Halvetiye	Muradiye	
Başcı İbrahim	Nakşibendiye	Başcı İbrahim	
Büdelâ Bey	Rufaiye	Kocanaib	Cuma
Cizyedarzâde	Nakşibendiye	Kavaklı	
Çarşamba	Halvetiye	Ali Paşa	Çarşamba
Emir Sultan	Nakşibendiye	Emirsultan	
Enarî	Halvetiye	Narlı	Cuma
Eşrefzâde	Kadiriye	İncirli	Cuma
Eyüp Efendi	Kadiriye	Umurbey	Çarşamba
Gül Baba	Halvetiye	Ebuşahme	
Hacı Şevkî Efendi	Halvetiye	Setbaşı	Cuma
Hasan Efendi	Nakşibendiye	İncirli	
Hüsamettin Efendi	Halvetiye	Temenye	
İsmail Hakkı	Halvetiye	Tekyemescit	Cuma
İsmail Rumî	Kadiriye	Ali Paşa	Pazar
Karabaş	Kadiriye	Başcıibrahim	Çarşamba
Kaygulu	Celvetiye	Hasan Paşa	
Kayguluzâde H.Efendi	Celvetiye	Ebuishak	
Mevlevîhane	Mevleviye	Pınarbaşı	Çarşamba
Mısrî	Halvetiye	Şekerhoca	
Nasuhî	Halvetiye	Filiboz	
Numaniye	Kadiriye	Çatalfırın	Salı
Özbek	Nakşibendiye	Pınarbaşı	Pazartesi
Ramazan Baba	Nakşibendiye	Işıklar	
Sadî	Sadiye	Yerkuyu	Cuma
Selâmî Efendi	Celvetiye	Namazgâh	
Seyyit Usûl	Celvetiye	Gece	Perşembe
Şerif Baba	Halvetiye	Temenye	
Şeyh Ahmetzade	Halvetiye	Duhterşeref	
Üçkozlar	Celvetiye	Üçkozlar	Cuma
Üftade	Celvetiye	Üftade	
Yunus Emre	Sadiye	Karamazak	
Zeynîler	Kadiriye	Zeynîler	Cuma

Tekkelerin adedi: Tekkelerle ilgili listenin kabarık olması bu isimle anılan her tekkenin müstakil olarak hizmet verdiği anlamına alınmamalıdır. Bu isimlerin bir kısmı aynı tekkenin muhtelif zamanlarda aldığı isimdir. Bu değişiklik tekkeyi tamir eden kişinin ismiyle olabileceği gibi şeyhin adının önplâna çıkarılmasıyla da mümkündür. Meselâ Zeyniye Dergâhı, kurucusuna nispetle Abdüllâtif Kudsî adıyla anıldığı gibi zaviyenin daha sonraki şeyhleri Hacı Halife ve Şeyh Taceddin Dergâhı adlarıyla da anılmaktadır. Yine, Üçkozlar Tekkesi, Abdurrahman Efendi Zaviyesi olarak tarihî eserlerde yer aldığı gibi Mehmet Safiyyuddin Zaviyesi olarak da geçmektedir. Buhara Dergâhı ile Aşur Efendi Dergâhı da Özbekler Tekkesi'nin diğer adlarıdır.

Çatalfırın'daki Numaniye Dergâhı'nın diğer adları ve gerekçeleri şöyledir:

1. Hekimoğlu Ali Paşa Tekkesi; yaptırıcısı olduğu için,
2. Salı Tekkesi; ihya ve zikir gecesi salı olduğu için.
3. Safiyyuddin Efendi Tekkesi; Bursa'nın Reisü'l-Meşayıh'ı Safiyyuddin Efendi, postnişini olduğu için.

İlk asırlarda tekkelerle mescitler-câmiler içiçedir, aynı bina iki fonsiyonu da ifa etmektedir. Zamanla müstakil müesseseler haline gelmişlerdir. Bir kısım mescitlerin zamanla tekke, bazı tekkelerin de mescit olması sık sık rastlanan bir durumdur. Evinin bir veya birkaç odasını tekke haline getiren Mehmet Efendi ve Muharrem Efendi gibi sufîlerin yanında Eyüp Efendi Dergâhı gibi bazı tekkeler de zaman içinde eve dönüşmüştür. Baba Zakir Zaviyesi ise medreseye çevrilmiştir. (Bk. Ek 4,5,6)

Bursa Tekkeleri Listesi

Bu yazının bir bölümünü oluşturan "Bursa Tekkeleri" listesini alfabetik olarak hazırlarken, tekkenin en meşhur ismi, tesbit edilebilmişse hangi tarikata ait olduğu ve zikir günü, yine tesbit edilebilmişse bulunduğu yerin ve mahallenin adı verildikten sonra taradığımız kaynaklarda geçtikleri sayfalara atıfta bulunulmuştur. Kaynak kısaltmaları listesi metin sonunda yer almaktadır. Birden fazla adı olan tekkelerin ise her adından alındığı yere göndermeler yapılmıştır. □

Kısaltmalar ve Kaynaklar

Ayverdi	Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisi*, I-IV, İst. 1972.
BEEK	Bursa Eski Eserler Ktp.
BK	Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, I-IV, BEEK, Genel Kit. Nu.4519.
BR	Hacıbeyzâde A.Muhtar, *Bursa Sergisi Rehberi*, İst. 1339.
BS	Bursa Şer'iyye Sicilleri (Bursa Arkeoloji Müzesi).
BÜ	*Bursa Üzerine*, İÜ.Ktp. Ty.Nu.9629
BV	Mehmet b. Sa'dî, Edirne Selimiye Ktp. Nu.2126.
BVVD	Başvekâlet Arşivi Vakıf Dosyaları.
EÇS	*Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, İst. 1914.
G	İsmail Beliğ, *Güldeste*, Bursa 1302.
Gİ	Mehmed Fahrettin, *Gülzar-ı İrfan*, Atıf Efendi Ktp. Nu.1923.
GS	Eşrefzâde Ahmet Ziyauddin, *Gülzar-ı Suleha*, BEEK, Orhan Kit. Nu.1018/3.
M.Turgut	A.Memduh, T.Koyunluoğlu, *İznik ve Bursa Tarihi*, Bursa 1935.
RM	Gazzizâde Abdüllatif, *Ravzatü'l-Müflihun*, BEEK, Orhan Kit. Nu.1041.
RZ	Davutzâde Mehmet, *Rical-i Zeyniye*, BEEK, Genel Kit. Nu.854/13.
TAM	Gazzizâde Abdüllatif Efendi, *Teracim-i Ahval-i Meşayıh* (Hulasatu'l-Vefayat) BEEK, Genel Kit. Nu.2162.
VB	Baldırzâde Mehmet Selisî, *Vefeyat-ı Baldırzâde* (Ravza-i Evliya) BEEK, Orhan Kit. Nu.1018/1.
YŞ	Mehmed Şemseddin, *Yadigâr-ı Şemsî*, Bursa 1332.

Türkiye Yahudiliği Hakkında 1. Uluslararası Kongre

METE TUNÇAY

69. (Eylül 1989) sayımızın sunuş yazısında belirttiğim gibi, İsrail'deki Türk Yahudilerinin yeni kurdukları kültür vakfı MORIT'in girişimi ve benzeri başka örgütlerin desteğiyle 17-19 Ekim günleri toplanan kongre boyunca çeşitli etkinlikler yapıldı.

17 Ekim Salı akşamı Tel Aviv'deki İsrail Ülke Müzesi'ndeki açılış töreni, daha çok politik, diplomatik ve sosyal nitelikteydi. İsrail'in ünlü TV spikerlerinden birinin takdimciliği ile, MORIT Başkanı Dr.Gad Nassi'nin açış konuşmasından sonra, ileri gelen on kişi söylevler verdi:

— Cumhurbaşkanı Haim Herzog,

— Başbakan Yardımcısı, Eğitim ve Kültür Bakanı İsak Navon,

— Dışişleri Bakanı Moşe Arens,

— TC Maslahatgüzarı Ekrem E.Güvendiren (Mesut Yılmaz'ın gönderdiği mesajı okudu).

— İspanya adına, üç yıl sonraki Amerika'nın keşfinin 500. yıldönümünü kutlama çalışmaları çerçevesinde yeralacak, sürgün olayını anma etkinliklerini düzenlemekle görevli, "Sefarad 92" adlı özel kurulun yöneticisi Nicholas Revenga,

— Türkiye'den 500. Yıl Vakfı'nın Başkanı, işadamı Jak Kamhi (Türkçe konuştu),

— Tel Aviv-Yafa Sefardim Başhahamı Haim D.Halevi,

— Türkiye Yahudi Cemaati Temsilcisi Naim Güleryüz,

— İsrail'deki Türk Yahudileri Birliği Başkanı, İsak Kohen,

— İsrail Ülke Müzesi Müdürü Sasson Şilo.

Konuşma aralarında, iyi hazırlanmış bir odyo-vizüel düzenekle Türkiye Yahudiliğinin Beş Yüzyılı canlandırıldı,

FIRST INTERNATIONAL CONGRESS ON TURKISH JEWRY

הכנס הבינלאומי הראשון ליהדות תורכיה

Hazan (Sinagog ilâhicisi) Rafael Abuav klâsik alaturka makamlarda şarkılar söyledi (Münir Nurettin Selçuk'un öğrencisiymiş), bir genç kızlar korosu (Emek Hefer) ve bir yaylı sazlar dörtlüsü kısa konserler verdi, Kol Demame topluluğu modern bale yaptı, İstanbullu genç arkadaşlarımız Los Pasharos Sepharadis (İspanyol Kuşları) hoş bir dinleti demeti sundu.

18 Ekim Çarşamba günü, Tel Aviv Üniversitesi içindeki Bet Hatefutsoth Yahudi Diasporası Müzesi'nde bir akademik tebliğler maratonu oldu. Öğleden önce ve sonra, her birinde bir başkanla dört üyenin konuştuğu ikişer panel yapıldı. Akşam yemekli bir kokteyl parti ve iki küçük konserden sonra, gecenin geç saatlerine kadar süren iki konferans daha dinlendi.

I. "Sürgünden Önce Bizans ve Osmanlı İmparatorluklarında Yahudi Toplulukları"

Başkan: Andrew Sharf

Konuşmacılar:

— Haim Levi, Dünya Karayları Başhahamı

— Jozef Elgamil, "Bizans İmparatorluğu'nda Karay Yahudiliği"

— Bn. Rivka Kohen, "Romanyotlar (Rum Yahudileri) ve Sefardim: 15. Yüzyıl Sonu, 16. Yüzyıl Başında İstanbul'da Üstünlük Mücadelesi"

— Jozef Gur-Arieh, "Fetihten Sonra Dünya Karaim Merkezi Olarak İstanbul"

— Jean-Christophe Attias, "15. Yüzyıl İstanbulu'nda Karaîler ve Rabbanîler"

II. "Şabetay Zvi Hareketi"

Başkan: Eliezer Başan

Konuşmacılar:

— Gad Nassi, "Şabetaycı Hareket ve Osmanlı Tasavvuf Geleneği"

— Yakov Barnay, "Mesihçilik ve Önderlik"

— Paul Fenton, "Orta Avrupa'da Şabetaycılığın Yayılımı"

— İlber Ortaylı, "Türk Kültür ve Toplum Yaşamında Şabetaycı Aydınlanma"

III. "Türkiye Yahudi Cemaati ve Çağdaş'aşma Süreci"

Başkan: David Kuşner

Konuşmacılar:

— İlan Karmi, "İstanbul Yahudileri Arasında Şehirleşme ve Modernleşme Örüntüleri" (mimarî eser dialarıyla)

— Walter F.Weiker, "Türk-Yahudi İlişkileri ve Türk Milliyetçiliğinin Gelişmesi"

— Avner Levi, "Türkiye Yahudilerinde Statü ve Benlik Değişmeleri ve Yurttaşlık Sorunu"

— Mete Tunçay, "Tek-Parti Yönetimi Sırasında Türkiye'de Yahudi Toplumu 1925-45"

IV. "İsrail Ülkesiyle Bağlar ve Bağlılıklar"

Başkan: Jozef Haker

Konuşmacılar:

Bn. Lea Bornştayn-Makovetski, "16., 17. ve 18. Yüzyıllarda Türki-

Kudüs'teki Davut Kalesi ve kalıntılar üstünde kurulu Tarih müzesi

yeli Hahamların Responsa'larında İsrail Ülkesi"

— Avraham David, "Nassi Ailesi ve Tiberias'ın Yeniden Kurulması"

— Arieh Morgenştern, "18. ve 19. Yüzyıllarda İstanbul'da 'Pekidei Eretz Israel' Örgütü"

— Bn. Esther Benbassa, "20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Yahudi Topluluklarında Siyasal Bilinç - Ulusal Bilinç"

İspanyalı Profesörlerin Gece Konferansları:

— David Salinas, "Sürgün Bağlamında Osmanlı İmparatorluğu - İspanya İlişkileri"

— Yakob Hassan: "Judeo-İspanyol Edebiyatının 500 Yılı"

Bu tebliğler, İngilizce ve İbranice olarak bir kitapta toplanacakmış. Biz de, bunların hiç değilse bazılarını, gelecek aylarda *Tarih ve Toplum*'da yayınlamayı umuyoruz.

19 Ekim Perşembe günü, Kudüs'teki İsrail Müzesi'nde, çok güzel hazırlanmış bir sergi gezildi: "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sefardim Yahudileri". Giyim-kuşam, takı, doğumdan ölüme yaşamın çeşitli evrelerinde kullanılan eşyalar, kültür ve sanat eserleri.

Son günün akşamı, Tel Aviv'in kuzeyindeki Herzlia şehrinin lüks Daniel Oteli'nde yapılan bir toplantıyla, daha önce kararlaştırıldığı üzere, o şehirce ayrılan bir arazide, Osmanlı ve Türk Yahudi kültür mirasını yaşatacak büyük bir merkezin kurulmasının elbirliğiyle desteklenmesi temenni ve talep edildi. Görkemli bir kapanış şöleninde de yine nutuklar söylendikten sonra, İsrail'in gözde şarkıcısı Rita dinlendi ve seyredildi (bakılması sevap olan türdendi).

Siyaset bir yana, bugün çoğunluğu İsrail'de yaşayan Türkiye Yahudilerinin kültür mirası, bir kere daha anladık ki, bizim kendi tarihî zenginliğimizden ayrılmaz bir parçasıdır. Onların bu kalıta sahip çıkıp yaşatmak istemeleri, bize de, bütün insanlığa da hizmet etmektir. Türkiye'nin geçmişteki ve (azalmış olsa da) şimdiki çoğulcu mozayığıyla kıvanç duyan herkes adına, Dr. Gad Nassi başta olmak üzere, bu toplantıyı örgütleyenlere *toda bara* (çok teşekkürler) diyorum.

Beşyüz yıl birlikte yaşadığımız Sefaradların İspanyolluğu, bundan daha uzun sürmüş değildi. Onların, İspanyol kimliklerini nasıl hiçbir zaman bırakmamışlarsa, Türklüklerini de yüzyıllarca unutmayacaklarını umarım.

27 Mayıs İktidarı ve Silahlı Kuvvetler Birliği

OSMAN DOĞRU

Osman Doğru yakın tarihimizin artık didik didik edilmeye muhtaç bir dönemini irdelerken özellikle araştırmacılarımızın cevap vermesi gereken sorular soruyor: müdahale döneminde egemenlik kimdeydi, iktidar yapısı nasıldı?

TÜRKİYE'de hemen ilk bildirilerinde "geçici" olduklarını açıklayan askerî müdahale iktidarları iki misyonu yerine getirmek durumunda kalmışlardır: Birincisi, Devlet-Toplum ilişkilerini yeniden biçimlendirecek bir *"normatif yapı"*nın kurulması; ikincisi, askerî müdahaleye yol açtığı savunulan kriz kaynakları ile *"siyasal hesaplaşma"*nın yapılmasıdır.

Kronolojik bakımdan öncelik taşıyan siyasal hesaplaşmada, kriz kaynaklarına tepkide oluşan yeni siyasal değerlere göre toplumun yeniden bölümlendirilmesi yapılmaktadır. Bu demektir ki, bir yandan toplumun örgütlenmiş siyasal plüralizmleri sınırlandırılmakta, öte yandan da bu bölümlendirmenin *"korunmasızlar"*ı için siyasal suç kategorilendirilmesine gidilmektedir. Bir başka deyişle, müdahale iktidarının kriz kaynağı olarak gördüğü siyasal fonksiyonlu kurumlar kapatılmakta, bu kurumların yetkililerine de çoğunlukla yargılanma yolu açılmaktadır.

Müdahale iktidarı için siyasal hesaplaşmada tutulan yol, toplumu yeniden bütünleştirmenin aracı olan yeni normatif yapının kurulması için de yeterli süre olarak görülmektedir. Yeni anayasanın yapılması ve anayasa korumalı yasaların belirlenmesi ile oluşan yeni normatif yapı, müdahalenin kriz kaynaklarına kapalı bir usül ile kurulmaktadır.

Artık bu normatif yapı geleceği ve geçmişi teminat altına almaya yönelik normlar bütününden oluşmaktadır. Geleceğe ilişkin olarak, Devlet-Toplum ilişkilerine egemen olması düşünülen siyasal felsefenin değerleri normlaştırılırken; geçmişe ilişkin olarak da, askerî müdahalenin kısa geçmişindeki *"hukuk kırımı"*, yeni normatif yapıya, müdahale iktidarının "sorumsuzluk kayıtları" olarak eklemlenmektedir.

Müdahale iktidarlarının misyonlarını yerine getirebilmesi, hukukî biçimlenmelerini gerektirmektedir. Bu bölümün kritik sorunları şunlardır: Müdahale döneminde egemenlik kimdedir? Bu dönemin iktidar yapılanması nasıl bir biçim göstermektedir?

Birincisine verilecek kısa yanıt, müdahale döneminde egemenliğin ulusun olmaktan çıkıp müdahaleye en yaygın bir biçimde katılan silâhlı gücün eline geçtiği biçimindedir. Tam bu aşama için ileri sürülen "ulus adına" ya da "ulusun çağrısı üzerine" müdahalenin yapıldığı ve ayrıca ulusun da bunu onayladığı, dolayısıyla egemenliğin yine ulusun elinde olduğu biçimindeki *"ulusal icazet tezleri"* gerçeği karşılamamaktadır. Önce şu gerekçe ile: Gerçek hak sahibi olan ulusun kendi katılımı ile iktidarı ortaya çıkarma usulü ve olanağı var iken, katılımı olmaksızın ortaya çıkmış bir iktidara icazet vermesi düşünülemez. Aksi halde ulusun iradesinin icazet işlemine kadar askıda olduğunu varsaymak gerekir. Sonra şu gerekçe ile: Egemenliğin devir-teslimine götüren yeni normatif yapıya müdahale dönemindeki işlem ve eylemlere ilişkin sorumsuzluk kayıtlarının eklemlenmesi, müdahalenin meşruluğu konusunda getirilen en kesin yanıttır. Sorumsuzluğu tescil edilen iradenin ulusun iradesine bağlı olmadığı, ulusun iradesine bağlı olmayanın da meşruiyet kazanamayacağı söylenebilir.

O halde, müdahale döneminde egemenliği elinde bulundurduğu ortaya çıkmış olan silâhlı gücün iktidarı nasıl bir yapılanma göstermektedir?

Egemen güç, egemenliğini örgütsüz kullanamayacağı içindir ki, yine kendi içinden çıkardığı siyasal otoriteye iktidarının kullanımını delege etmektedir. Ne var ki, bu iktidar kullanım yetkisi tek bir siyasal otoriteye verilmektedir. Müdahale iktidarlarına hukukî biçimlenmesini veren kurucu yasalarına da bakıldığında yasama, yürütme ve yar-

27 Mayıs'tan sonra İsmet İnönü, Suat Hayri Ürgüplü, bir törende

gı yetkilerinin tümüyle bu siyasal otoritede temerküz ettiği görülür. Bu *"iktidar temerküzü"*nün amacı iktidarı sürtünmesiz kullanabilmektir; hukuk alanındaki en yakın sonucu ise normlar hiyerarşisinin kayboluşudur.

27 Mayıs askerî müdahale iktidarı, bu çerçeve ile de kavranabilir. Gün ışığına çıkartılan birkaç doküman ile de, bu iktidar yapılanmasının doğruluk testinden geçtiği ileri sürülebilir.

27 Mayıs 1960 tarihinde, "Türk Ordusu, ... Türk Milleti adına harekete geçerek, Milleti temsil vasfını kaybetmiş olan Meclisi dağıtıp iktidarı, geçici olarak, Milli Birlik Komitesi'ne emanet etmiştir."[1] Emanet iktidarı kullandığı halde Milli Birlik Komitesi, iktidar yapısındaki köktenci sarsıntıyı 13 Kasım 1960'da yaşamış ve bu sarsıntı 14'ler olayı olarak bilinen Komite üyeliğindeki indirim ile durdurulmuştur. Bu açıdan bakıldığında, 14 üyenin Komite'den dışlanması, egemenliği asıl elinde bulunduran silâhlı gücün iktidarına karşı belirli bir özerkleşme talebinin reddi anlamına gelir.[2] Dahası bu işlem sırasında Komite'nin bütünüyle feshi ve 1 sayılı kurucu yasanın ilgası girişiminin[3] egemen silâhlı güce mutlak bağlılık gösterme kararı ile durdurulabilmiş olduğu ileri sürülebilir.

Silâhlı egemen gücün iradesini Komite'ye daha doğrudan bir biçimde, 1961 Nisan-Mayıs aylarında ortaya çıkan *"Silâhlı Kuvvetler Birliği gizli yemin belgesi"* ile dikte ettirdiğini belirtmek mümkündür.[4]

Bu belgede: i) Milli Birlik Komitesi ile Türk Silâhlı Kuvvetleri arasındaki ilişkinin niteliği; ii) Egemenliğin ulusa devir-teslimindeki kayıtlar belirlenmektedir.

Belgenin "Millî Birlik Komitesi, Türk Silâhlı Kuvvetleri'nin bölünmez bir uzvu" olduğuna dair hükmü, siyasal irade kademelenmesinde Silâhlı Kuvvetler'in Komite'nin üstünde yeraldığını açıkça saptamaktadır.[5] İkinci olarak belgede devir-teslim iki ana kayda bağlanmaktadır. Birincisi, müdahale dönemi siyasal hesaplaşmasının yargı kararlarının onay ve infazının yapılması; ikincisi, egemenliğin, müdahale ile bir karşı-hesaplamaya girmeyecek iktidar çıkartması halinde devredilmesidir.

Yukarıda getirilen teorik çerçevenin ve sunulan belgelerin 27 Mayıs iktidarının anlaşılmasına kısmî bir katkı taşıyacağı düşünülebilir.

[1] Bk. 12 Haziran 1960 kabul tarihli ve 1 sayılı "1924 tarih ve 491 sayılı Teşkilât-ı Esasiye Kanununun bazı hükümlerinin kaldırılması ve bazı hükümlerinin değiştirilmesi hakkında kanun"un giriş bölümünün ikinci paragrafı. (R.G. 14.6.1960, 10525)

[2] Komite üyeliğindeki indirim işleminden önce 7 komite üyesi (S.Küçük, M.Ataklı, H.Tunçkanat, E.Çelebi, V.Ersü, R.Aksoyoğlu, S.Gürsoytrak) Millî Birlik Komitesi Başkanlığı'na tarihsiz istifa dilekçesi vermişlerdir. Hepsi yeniden kurulan Komite'de yeralan bu üyelerden Sami Küçük'e ait olanı, Komite'deki bölünmenin son aşamasını ve üyelikten indirime gitmenin nedenini yalın bir biçimde açıklamaktadır. İstifa dilekçesinin tam metni şöyledir:

Devlet ve Millî Birlik Komitesi Başkanlığı'na,

Komite çalışmalarının uzun zamandan beri müsmir olmadığını, bazı arkadaşların Komite adabına uygun söz ve beyanlarda bulunmadığını görmekteyim. Ayrıca anayasamızdaki kat'i yeminli teminata rağmen, Demokrasiye bir adım teşkil eden Kurucu Meclis kurulması ve anayasa tadilatı da muayyen arkadaşlar tarafından reddedildi. Bu şartlar altında Komite'nin memleket hizmetlerini faydalı bir şekilde idare etmesini muhal görmekteyim ve bu itibarla da Komite'deki vazifemin affını arz ve istirham eylerim.

Sami Küçük
Kur. Alb. *(İmza)*

[3] Millî Birlik Komitesi'nin toptan feshi teşebbüsü olarak anılan girişiminin niteliği, Başkan Cemal Gürsel'in elyazısı ile hazırladığı taslaklarda şöyle belirmektedir:

Birinci taslak:

1 numaralı Geçici Anayasanın hükümleri ve bununla kurulmuş olan Millî Birlik Komitesi'nin çalışmaları memleketin alî menfaatlerini korumaya [yeterli] olmadığı gibi, millî bütünlüğümüzü de tehlikeye düşüren bir istikamet aldığına kanaat getirmiş bulunuyor, bu sebeple Millî Birlik Komitesi'nin, Türk Silâhlı Kuvvetleri ve Heyet-i Vekilenin de isteği [doğrultusunda] 1 sayılı Anayasayı hükümden kaldırmaya ve Millî Birlik Komitesi'ni feshe karar verdim. Yeni düzen kuruluncaya kadar her türlü yasama yetkisini de uhdemde topladığımı beyan ederim.

Milli Birlik Komitesi'nin bir basın toplantısı. Soldan itibaren Alpaslan Türkeş, Cemal Gürsel ve Ahmet Yıldız

İkinci taslak:

1. Silâhlı Kuvvetler adına Başkumandan olarak 1 sayılı Geçici Anayasa'yı ve Millî Birlik Komitesi'ni fesh ediyorum.

2. Bugünden itibaren Türk Milleti adına yasama yetkisine haiz Millî Birlik Komitesi üyeleri aşağıdadır.

3. Yeni Millî Birlik Komitesi'ne dahil edilmeyip af edilen üyeler ıekaüte sevkedilmişlerdir.

4. Memleketin nizamını demokratik esaslara göre tayin edecek Kurucu Meclis en kısa zamanda teşkil edecektir.

5. Fesh edilen Anayasa yerine geçici Anayasa ilân edilecektir.

Üçüncü taslak:

1. Türk Silâhlı Kuvvetleri ve Millî Birlik Komitesi üyelerinin talebi üzerine Millî Birlik Komitesi'ni fesh ediyorum.

[2., 3. ve 4. maddeler ikinci taslaktaki ile aynıdır.]

5. Bu konuda Devlet Başkanlığı'ndan başka hiçbir makam ve şahıs beyanat vermeyecektir.

Bu gelişime göre, 1 sayılı yasanın ilga edilmemesi, 6. maddesinde düzenlediği Yüksek Adalet Divanı'nın yasal dayanağını da yürürlükte bırakmıştır.

[4] Silâhlı Kuvvetler Birliği'nin gizli yemini olarak anılan belgenin tam metni şöyledir:

Prensipler

I. Ana prensipler, üzerinde kader birliği edilen hayatî meselelerdir. Bu prensiplerin gerek Komite, meclis içinde ve gerekse dışarda takip ve tahakkuku için her türlü kuvvet ve gayret sarf edilir. Memleketin ve rejimin selâmeti icabı Silâhlı Kuvvetler bu yolda ikaz ve silâhlı müdahele yapar.

II. Şu veya bu şekilde tecellisinde büyük ihtilâtlar yaratmayacak veya ihtilâli ve rejimin teminatını tehlikeye düşürmeyecek meselelerin hallinde teşebbüs, teşvik ve tavsiyeden ileri gidemez ve silâhlı müdadeleye değer bir risk olarak kabul edilemez.

III. ANAPRENSİPLER ŞUNLARDIR

A. Millî Birlik Komitesi, Türk Silâhlı Kuvvetleri'nin bölünmez bir uzvudur. Onlara vaki bir tecavüz Türk Silâhlı Kuvvetleri'ne yapılmış addedilir.

B. Millî Birlik Komitesi âzâları arasında Komite'yi yıpratıcı bir ayrılığı Türk Silâhlı Kuvvetleri asla tasvip etmez.

C. Seçimle iktidara gelecek siyasî kuvvet ihtilâl ve inkılâba ve bunu yapanlara karşı intikamcı bir hüviyet taşıyamaz. Böyle bir siyasî kuvvete Türk Silâhlı Kuvvetleri iktidarı terk edemez. Seçimlere kadar partilerin durumu yakından takib edilir.

D. Yassıada davasında birinci derece suçlular için Yüksek Adalet Divanı'nın verdiği kararlar derhal tasdik ve infaz edilecektir.

E. Genel seçimler, Yassıada mahkemeleri sona erdikten ve cezaları infaz edildikten sonra yapılacaktır. Bu tarih 29 Ekim 1961'i geçemez (Anormal şartlar zuhur etmedikçe).

F. Müsbet yoldan ayrılmadıkça seçimlerin sonuna kadar Millî Birlik Komitesi fesih ve ya başka bir yolla azaltılamaz ve dağıtılamaz (İhanetleri Komitece karar altına alınmadıkça).

G. Seçimlerden evvel Millî Birlik Komitesi Başkanının herhangi bir sebeble görevinden ayrılması halinde, Devlet Reisi bir numaralı ANAYASA kanununun hükümleri çerçevesinde seçilecektir.

H. Millî Birlik Komitesi'nin prensip kararı ve tenkisat maksadı ile emekliye sevkedilenler tekrar Silâhlı Kuvvetler'e alınamazlar.

I. ATATÜRK İnkılâbları aleyhine hiçbir şekilde taviz verilemez.

J. Seçimle gelen iktidarca, İhtilâli hazırlayanlar ve yapanlar ve İhtilâl Hükûmeti devamınca İhtilâl icabı olan hizmetler ve görevlerde çalışanlar, Yüksek Adalet Divanı Üyeleri bu hizmetlerden mesul tutulamazlar ve muhakeme edilemezler.

K. Bu prensip anlaşmasına varanlar İhtilâl ve İnkılâbın teminatını sağlamak için birleşmiş olduklarından, siyasî bir topluluk ve kontr ihtilâl olarak vasıflandırılamazlar ve böyle bir gaye de taşıyamazlar.

L. Avdetlerinde bir mahzur olmadığı, Silâhlı Kuvvetlerce kanaat hasıl oluncaya kadar (14'ler) yurda avdet edemez. Bu hususta karar Komitece verilir.

M. Millî Birlik Komitesi üyeleri Genel seçimlerden sonra Partisiz Âyân üyesi olarak müsbet hizmet ettikleri müddetçe Türk Silâhlı Kuvvetleri'nin bir parçası olmakta devam edeceklerdir.

N. Millî Birlik Komitesi çıkardığı kanunlar ve icraatından dolayı seçimle gelen iktidarca sorumlu tutulamaz.

O. Türk Silâhlı Kuvvetleri, prensipler tahakkuk ettikten ve siyasî iktidarı vaadedildiği gibi yeni Anayasa esaslarına göre partilere devrettikten sonra siyaset dışında nâzım bir kuvvet olarak asîl vazifesine dönecektir.

[5] Nitekim bu yapılanmaya tepkiyi Komite Üyesi Cemal Madanoğlu'nun 6 Mayıs 1961 tarihli, Komite'den istifa mektubunda bulmak mümkündür. İstifa mektubunun tam metni şöyledir:

M.B.K. Başkanlığı'na,

Türk Silâhlı Kuvvetleri M.B. Hükûmeti'nin emrindedir. M.B. Hükûmeti de M.B.K'nin Hükûmeti'dir.

Bu böyle olduğuna göre, Silâhlı Kuvvetler içinde gizli ve yeminli bir teşkilât kurulması karşısında, M.B.K'den ve Ankara Kumandanlığından çekiliyor ve sorumluluğu, Silâhlı Kuvvetleri siyasetten tecrit için gösterilen gayretleri baltalıyanlara bırakıyorum.

Ankara Kumandanlığı'na yeni bir atama yapılıncaya kadar göreve devam edeceğim.

Bana karşı gösterdiğiniz asil itimada arzı şükran ederim.

Gereği için Devlet Başkanlığı'na, Bilgi için MBK'ne sunulmuştur.

En derin saygılarımla
Cemal Madanoğlu
Korgeneral
İmza

Tanzimat Döneminin Gereğince Tanınmayan Düşünürü

Mehmet Sadık Rifat Paşa

NECDET KURDAKUL

Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinden bugünlere doğru geldikçe, düşün yaşamımızda bir cüceleşme olduğu yadsınamaz. Eskileri unutuşumuz, belki sadece tembellikten ve kadir bilmezlikten değil, bilinç-altımızda bu küçülmeyi hissetmemizdendir de.

II. MAHMUD 29 Haziran 1839'da öldüğü zaman arkasında bıraktığı Osmanlı Devleti, birtakım gaileler içindeydi. Her ne kadar Mahmut, İmparatorluğa, zamanına göre bir hayli yenilikler getirmiş; Kavalalı Mehmed Ali Paşa tehlikesini kısmen önleme başarısını göstermiş ise de, imparatorluğun Türk kesimi gerici yöneticilerin elinde sür'atle çöküntüye gidiyordu.

II. Mahmud'un yerine geçen onsekiz yaşındaki oğlu Abdülmecid, Sadrazam Büyük Hüsrev Paşa ile Damad Said Paşa ve yandaşları arasında nefes alamaz bir durumdaydı. Esasen babasının zamanında Kavalalı başkaldırısının ikinci safhası da başlamış, Osmanlı ordusunun Nizip meydan savaşındaki yenilgisini öğrenmeden Mahmud ölmüştü.

İşte bu sıralarda, Londra ve Paris elçileri Mustafa Reşid Paşa ile Ali Fethi Paşaların müştereken hazırladıkları 8 Temmuz 1839 tarihli lâyihalarında, "Avrupa Hukuk-u umumiyesi"nden sözederek, bu "Hukuk-u Avrupa"ya girilmesinin gerektiği hususunu ileri sürmekteydiler.[1]

Beri tarafta ise, Sadrazam'a uzak çevrelerden gelen öneri; devleti girdiği çıkmazdan kurtarabilecek olan kimsenin, Londra Elçisi Mustafa Reşid Paşa olduğu şeklindedir. Ve böylece, Büyük Hüsrev Paşa, fikren ve rûhen tamamiyle zıt kutuplarda bulunduğunu bildiği Reşid Paşa'yı İstanbul'a davet etme zorunda kalır.

İmparatorluğu içine düştüğü durumdan ancak bir yenilik hareketiyle kurtarabilmenin mümkün olabileceği düşüncesinde olan Reşid Paşa'nın birkaç arkadaşı arasında, özellikle, Viyana Elçisi, ve sonra Hariciye Nezareti müsteşarlığına getirilen Mehmed Sadık Rifat Bey'i görüyoruz. *(Tarih-i Lütfî,* Cild:6, s.60 1302 - tab'ı)

Rifat Bey, Reşid Paşa'nın daima yanında olmuştur. Nitekim, 16 Ağustos 1838 tarihli ticaret antlaşması İngilizlerle imzalandığı zaman Viyana'da elçi olan M.S.Rifat Bey, bu konu üzerinde Avusturya Başvekili Prens Metternich ile görüşmesini İstanbul'a bir mektupla bildirirken, İngiliz ticaret antlaşmasına karşı olmadığını açıklamakta; ve aynı zamanda imparatorluğun kalkınmasında da, Kuzey memleketlerinin hilâfına, İngiltere'nin dost ve yardımı olacağını vurgulayarak, Mustafa Reşid Paşa'nın politikasını güttüğünü göstermektedir.[2] Rifat Bey, ayrıca, "Avrupa Hey'et-i umumiyesi"ne girilmesi konusunda da Reşid Paşa ile aynı fikirdedir. Ancak, Rifat Bey'in bu noktada düşüncesi bir sakınca taşır. Bu sakınca da şudur: Sultan Mahmud'a sağlığında göndermiş olduğu 1254/1838 tarihli lâyihasında, "Avrupa hey'et-i umumiyesi"nden sözederken, özellikle şöyle diyordu:.

"Beynel-düvel muhâsebe ve adem-i emniyet ile münâfese (haset gösermek suretiyle rekabet) ve icrây-i nüfûz-ı politikiyye için ihtiyâr-ı mefsedeti müstelzim olacak (karışıklıklar çıkaracak) hâlât-ı mütevellite (gizli haller) ve muâmelât-ı mütefâvete (farklı muameleler) icrası dahi hasbel-vakit (zamâne göre) pek muzır olduğundan her-bâr (daima) icâbât-ı vakt ve hâle göre bu dakiyk ve mühim olan maddenin hakîmâne (akıllıca) ve ittihaz-ı usul-ü müstakimâne (doğruluk) ile hüsn-i idaresine müdekkikâne (inceden inceye araştırarak) sarf-ı rû'yet (çok dikkatli) bulunmalıdır."

Rifat Bey, "Avrupa hey'et-i umumiyesi"ne girildiği takdirde, büyük devletlerin himayesi altına düşülmemesine çok dikkat edilmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Beri tarafta da, 1838'lerden ölüm yılı olan 1856'lara kadar geçen sü-

Mehmet Sadık Rifat Paşa

re içinde kaleme aldığı yapıt ve lâyihalarında, imparatorluğun kalkınması yönünden, ısrarla üzerinde durduğu önlemlerin, İngiliz ticaret antlaşmasının ülkeye getirmiş olduğu açıkpazar ilkesine şiddetle karşı olduğunu da, göstermektedir.

M.S.Rifat Paşa; yukarda sözü edilen yapıt ve lâyihalarında ileri sürdüğü fikirleriyle, Tanzimat Devlet adamları arasında, özgür düşünce sahibi olduğu görümünü vermektedir. Bu nedenle, düşün tarihimizde esaslı bir yeri olması gereken Rifat Paşa'nın bilinmeyen yönlerini, kendi yazı ve yorumlarıyla okuyucuya tanıtmanın yerinde olabileceğini sanmaktayım.

Rifat Paşa'ya Göre Devlet ve Hükûmet Mefhûmu

M.S.Rifat Paşa'nın ekonomik, malî, sosyal, siyasal ve kültürel görüşlerine geçmeden önce, devlet ve hükûmet mefhûmunun kendisine göre târifini saptamak gerekir:

A- "Devlet denilen hey'et-i müctemia adâlet-i muntazama ve kuvve-i muslihadır (iyileştiren kuvvettir). Ve her devlet ve hükûmetin medâr-ı kuvvet ve hayatı ve devam ve sebâtı adâlettir. Ve madde-i muzırra-i inhitat ve zevâli dahi zulüm ve sitemdir (ve eziyet, haksızlıktır). Adâlet esas-ı devlettir ve adâlet dahi mutlaka menfaat-i umumiye-i mülk ve milletin hüsn-i muhafazası kaziygesidir."

B- "Hükûmetler halk için mevzu (tesis) olup yoksa halk hükûmetler için mahlûk (yaratılmış) değildir."

Rifat Paşa, "İdare-i hükûmetin ba'zı kavâid-i esasiyesi"ne dair yazdığı risâlesinde, devlet ve hükûmet mefhumlarını yukardaki şekille târif ediyor; ve tüm lâyiha ve yapıtlarında bu iki târifin dışına kesinlikle çıkmıyor. Ona göre devlet, bir hukuk devleti niteliğinde olmalıdır. Hükûmetler ise, halk için tesis edilmiş olup yoksa halk hükûmetler için yaratılmamıştır, diyerek, hükûmetlerin halkın hizmetinde ve hukuk devletinin gerektiği şekilde bu hizmeti ifâ eden gelip geçici kurumlar olduğuna, işaret etmektedir. Gerek hükûmetler gerekse devlet kurumlarının varlıklarına hayat ve kuvvet veren adâlettir. Adâleti, yâni hukuk devleti vasfını kaybeden devlet ve hükûmetlerin zevâli, yâni yıkılıp gitmeleri adaletsizlik, zulüm, haksızlık ve eziyettendir.

O halde Paşa'ya göre bir devletin bekâsı, bir hükûmetin yerinde kalması için yapılacak işler, ancak halk için olmalıdır. Halkın refâhı, saadeti ve geleceği için adâlet dairesinde çaba gösterilecektir. Bunun için de, Paşa'ya göre, devletin enbaşındaki zâttan en küçük memuruna kadar bilinmesi gereken birtakım meseleler vardır ki, bunlar da sosyal, siyasal, ekonomik, malî ve kültürel kaynaklı olan şeylerdir. Bu açıdan, Paşa'nın lâyiha ve yapıtlarında geçen düşüncelerini, kısa kısa da olsa, aşağıya alıyorum.

I. M.S.Rifat Paşa'nın Yukarıya Alınan Açıklamaları Işığında Bazı Düşünceleri

Rifat Paşa'nın, "Avrupa'nın ahvâline dair" risâlesinde askerî, malî ve ekonomik konulara geniş oranda yervermiş olduğunu görüyoruz. Yapıtında, Avrupa devlet ve hükümdarlarına göre mevcut düzenin kurulmasında şu üç temel ilke olduğu üzerinde durur: Halkın ve memleketin huzuru, devlet hazinesinin kuvvetli tutulması ve askerî kudret sahibi olmak.

Bu üç temel ilkenin bir toplumda kuvvetle geçerli hâle getirilmesinde Paşa'ya göre, en önemli neden "Savaş" sorunudur.

Ona göre bir toplumun kudreti, ancak iç ve dışta barışın devamlı olmasıyle mümkün olur. "Savaş"; Paşa'ya göre, milletleri kahreden anlamsız bir şeydir. Bir millet mecbur edilmedikce, yâni düşman tarafından memleketi istilâ tehlikesine uğramadıkça, sırf başka millet topraklarını elde etmek amacı ile kullanılmış ise, bunun bir cinayetten farkı yoktur. Bu konuda, aynen şöyle diyor, Rifat Paşa:

"...dâhilen ve hâricen sebebli ve sebebsiz muharebe kapıları açılmak ya'ni bir faide-i melhûze için mahâzir-i adîde (birçok sakınılacak şeyler) ihtiyâr kılınmak gibi muhâtarat (tehlikeler) elbette kuvây-i mülkiyeye halel vereceğinden bir-gûnâ münâzâat zuhûr etse bile bazen vesâtet-i düveliye (devletler aracılığı) ve tev'em-i seyf olan (kılıncın ikiz kardeşi kalem) kuvvetiyle def'i ve teskîne çalışılmaktadır. Hülâsa neticeleri belli olmayan muharebeleri bilâmûcib

kat'â ihtiyâr etmemektedirler..." (Sahife: 3)

"Politikalarının esası yine müttefiken âsâyiş ve istirâhât-ı mülkiye ve muvâzene-i düveliye hususlarına halel getirilmemesi esaslarına sonderece dikkat ederler."(s.4)

İçde ve dışda sağlam bir huzur ise, devlet hazinesinin kuvvetli tutulması ile mümkün olur:

"... mürettebât-ı mîrîye (devlet hazinesi) için ehâli ve tebaaya memurlar tarafından zulüm ve taaddî vud' bulmayarak herbir mülk sahibinden mülk ve arazisine göre nizamları veçhile maktuât alınır. Bunlar dahi usul-ü mevzuası üzere vakit ve zamaniyle tahsil olunup bu maddelerden vesair cihetlerden dolayı mezâlim ve taaddiyât (haksızlıklar ve örf ve âdet ve yasaların sınırlarını aşmak) bittabî olamaz. Eğer arazileri ziraat ve harâset (tarım ve çiftçilik) üzere ma'mûr ve kazançları kendilerinde kalmak hasebiyle ehâlinin dahi sa'y ve gayretleri mevhurdur (çoğaltılmıştır). Avrupa'da keserret-i nufus cihetiyle ekser eşya bahâlı iken nân-ı aziz (ekmek) gayet ehvendir (ucuzdur). Bu makule akvât-ı yevmiye (günlük yiyecek şeyler) ve cümlenin muhtaç olduğu eşyadan ziyade gümrük ve resim almazlar. Fakat herbir duhân (tütün) ve hamr (şarab) misullü umumiyet üzre muhtaç olunmayan ve yekdiğerin memleketinden gelen bu makule eşyadan külliyetli resim (vergi) alurlar. Devlet ve milletin akçesi âher mülke çıkmamak (dışarı gitmemesi) için imkânı mertebe ekser eşyası ma'mûle-i ecnebiyenin birbirlerinin memâlikine duhûlü memnû olarak ihracâtın ziyâde olması tedâbirine dikkat ederler. Derûn-ı mülklerinde (memleketlerinde) i'mâl olunan emtiaya kemâliyle i'tibar edip tebaaları dahi anı isti'mal eder ve bu cihetle hiref (zanaatler) ve senâyinin gün be gün ilerlemesine i'tinâ ve erbâb'ı hüner ve ma'rifete i'tibâr eylerler." (S.9)

Devlet yatırımlarında ise şöyle deniliyor:

"Teshil-i umûr-ı ticaret ve sanayi zımnında eşya kârhanelerinde (fabrikalarında) buhar ile idare ve i'mâl olunur makineler icad olunmuş olduğundan başka takrib-i muhabere (haberleşmeyi yaklaştırma-sür'atleştirme) ve teshil-i tariyk-i seferiye için denizde vapur gemileri ve karada vapur arabaları ihdâs ile meselâ on on iki saatlik mesafeyi bir saatte katederler. Bir cesîm fabrika veyahut demiryolları vesair umur-ı mülkiyece enfa' (çokyararlı) olup da masârifât-ı külliyeye muhtaç olacak şeyleri dahi asıl devletin hazineye tahmil etmeyip aksiyon dedikleri usul üzre meselâ

Hüsrev Paşa

bir iki mu'teber sarraf tahhüdüyle eshâm-ı müştereke olarak ehâliden akçe alup hissedar ederek icâd edüb hisselerine yine sene be sene menâfi-i hissesine göre faiz edâ olunur. Devlet tarafından menâfi'ye müdâhele olunamaz. Menfaati lâyikiyle tecrübe olunmayan şeyler dahi yapılmaz."(s.10)

Rifat Paşa, malî yönden, özellikle para üzerinde, çok titizdir. Paranın âyârına her ne sebeble olursa olsun dokunulmasına karşıdır.(s.11)

Rifat Paşa, Avrupa devletlerinin ekonomik ve malî düzenleri hakkında vermiş olduğu bu bilgiler ışığında, ömrü boyunca mücadeleden kaçınmamıştır.

Onun bu mücadelesi, devrin padişahlarına, ölümünden altı ay öncesine kadar vermiş olduğu lâhiyalariyle olmuştur. Henüz Viyana'dayken, "devletin durumu ve önlemleri" hakkında Padişah'a göndermiş olduğu 1254/1838 tarihli lâyihasındaki açıklamalar, önlemler; Rifat Paşa'nın sosyal, siyasal ve ekonomik düşüncelerinin temelini oluşturmuştur.

Bu raporunda, Paşa, Osmanlı Devleti'nin tutumunu şiddetle eleştirmektedir. O kadar ki, daha Tanzimât-ı hayriye'nin ilânından birhayli zaman önce kaleme alınarak, II.Mahmud'a gönderilen bu lâyihasında, memleketin geri kalmışlığına neden olan engellerin nasıl ortadan kaldırılması gerektiği üzerinde ısrar ile durmuştur.

Rifat Paşa, bazı kimselerin, bu engellerin ortadan kaldırılması için önlem ileri sürmekten kaçınmakta olduklarını şiddetle eleştirerek, büyük bir medenî cesaret göstermekte kusur etmemiştir.

Düzen bozukluğunun nedenleri üzerinde, isim vermeden işaret edilmiş olan devlet adamlariyle arasında düşün farkları çoktur:

"Devlet-i aliyye'nin yirmi yıldan beri dûçar olduğu dahilî ve hâricî gaileler ve Yunanlılarla nice zaman uğraşması ve yeniçeri taifesinin kaldırılarak yeni nizamda mülkî ve askerî teşkilâtlanmalarla meşguliyetler arasında Rusya muharebelerinin meydana çıkması ve daha sonraları Mısır seferleri ve bunların arasında da Arnavut, Boşnak, Kürdistan isyan ve ihtilâlleri sebebleriyle devletin her kesim ve müessesesinde zaafiyet başgösterdiği kabul edilirse de, saltanat e devletin tekrar kudretine sahip olması meselesi öncelikle düşünülmesi gerektiğine dair bazı kimselerin zan ve ifadeleri, bunların mevzuu lâyikiyle kavrayamamalarından ileri gelmektedir. Bu itibarla, bu tür düşünceler kabul edilemez."

"Çünkü, bu gibi fikir sahibi geçinenler yalnız vukuât-ı hâliye ve ma'lûmât-ı nazariye ile istidlâl edip ilel ve esbâbından bahsetmekte iseler de, tabiat-ı hâl ve mevkiine tatbiken henüz tertib-i edeviye ve tedbirine müteallik mülâhazât (meydana gelen ekonomik, malî, siyasî, hâdiseler nazarî görüşlerle illet ve nedenlerinden bahsetmekte iseler de, bunlara uygulanabilecek devâ ve önlem alınması hakında) birşey söylememektedirler. Halbuki, coğrafî mevkii icabı devletin zaafa uğrayan kuvvetlerinin tekrar sağlanabilmesi gereken önlemlerin alınmasiyle kısa zamanda ve kolay bir şekilde mümkün olabileceği kanaatındayım; bu yoldaki düşüncelerimi aşağıda işaret ediyorum" diyerek on bir önlem sıralar:

Sözü edilen lâyihanın ilk dört maddesinde, gereksiz yere savaşa girişilmemesi, barışın korunması için muntazam ve kuvvetli bir ordu ile modern silâhların tedariki; donanmanın ihtiyaca uygun bir şekilde tanzimi hakkındadır. Beşinci madde maliyeye dair önlemleri kapsar. Bu maddede, özellikle gereksiz masraflara yani savurganlığa karşı çıkılmıştır. Devletin büyük bina ve fabrikalar inşaasını, malî kudretinin artmasiyle mümkün olabileceği koşuluna bağlar. Aynı maddede, devlet varidatının esasının vergi olduğu saptanmış ve hertürlü verginin, halk'ın gücüne göre düzenlenmesi gerektiğine işaret edilmiştir.

Altıncı maddede ise, taşrada çalışacak memurların atanmalarında gözetilecek hususlara yer verilmiştir. Burada, özelikle memur adayının ahlâkî durumu gözönünde tutulmuş, "tabiat-ı beşeriye iktizâsınca ahlâk-ı memduhayı

câmi keseret (öğünülen ahlâka sahip) üzere münasip memur bulunması müşkül ise de, iyi ahlâkı kötü ahlâkına üstün veyahut hiç olmaz ise birbirine müsavi surette olanlardan seçilmesi ve halkın nazarında ahlâksız görülenlerin işe alınmalarından sakınılmalıdır." diyen Rifat Paşa'nın, ahlâk yönünden ne kadar gerçekçi olduğu görülmektedir. Haklarında şikâyet olunan ve suçlandırılan memurlar için teftiş esasının kurularak, sanık görünenlerin yargılanmaları hakkında önlemler ileri sürülmüştür.

Yedinci maddede, halkın huzur içinde yaşamlarını sağlamak; sekizinci maddede halkın eğitimi ile meşgul olmak; dokuzuncu maddede de tarım, ticaret ve sanayiin "Memâlik-i devlet-i aliyyede dahi ilerlemesi meselesi" üzerinde önlemleri kapsamaktadır. Onuncu madde, devletin dış politikasına dairdir. Bu maddede, Avrupa devletleri nezdinde elçilikler açılması ileri sürülür. Rif t Paşa'nın bu idarî görüşünün temel gerekçesinde, ayni zamanda Osmanlı-Türk toplumuna yararlı olacak dış politikasının ilkelerini saptamıştır.

Elçiliklerin açılması zorunluluğunu "kâffe-i düvel-i mütehâbe ve alelhusûs düvel'i fahime ile olan muâmelât-ı hariciye ve politikiyenin hüsn-ü idaresi keyfiyet-i mühimmesidir" görüşüne istinat ettirmektedir. Fakat bu hüsn-ü idarenin sağlanması, ya da devamı için izlenecek politikanın temel ilkesini "devletler arası münasebetlerde emniyetsizlik ve nüfûz politikası gereği karışıklıklar meydana getirecek farklı muameleler icrası da pek zararlı olduğundan zaman ve zemine göre bu ehemmiyetli maddenin anlayışla ve ittihaz edilecek en yerinde politik bir usul ile hüsn-ü idaresine dikkat buyrulmalıdır" şeklinde vurgulamıştır. Bu suretle büyük devletlerin himayesi altına düşme tehlikesine işaret etmiştir.

Rifat Paşa'nın Ekonomik ve Malî Düşünceleri Karşısında İngilizlerle Yapılan 16 Ağustos 1838 Tarihli Ticaret Antlaşması

Rifat Paşa'nın 1838-1846 yılları arasında II. Mahmud ve Abdülmecid'e göndermiş olduğu lâyihalarında Osmanlı Türkiye'sinin ekonomik, sosyal, idarî ve malî hayatında ileri sürmüş olduğu görüşlerinin, 16 Ağustos 1838 tarihli İngiliz Ticaret Antlaşması hükümleriyle ters düşmekte olduğu görülmektedir. Onun bu tür düşünceleri, Viyana Elçiliği sıralarında batıda gördüğü yeni hayatın esintileri olduğu doğaldır. Bu görüşlerinde bilimsel bir metoda ya da o yılların birtakım fikir akımlarına bilimsel bir görüşle katılmış olmasına rastlamak, olanak dışıdır. Çalışkan, herşeyi görüp bunlardan birşeyler kapmak isteyen, batılı insanın nemelâzımcı olmayın karakterine sahip bir elçinin memleketine yararlı olabilme çabaları saklıdır, Rifat Paşa'nın, çalışmalarında!

II. Rifat Paşa'nın Devlet Reislerinin ve Devlet Adamlarının Hareket Tarzı Hakkındaki Düşünceleri

Rifat Paşa, 1850'lerde yayınlanan "idare-i hükûmetin bazı kavâid-i esasiyesi" adlı yapıtında, özellikle devlet kurumu ile devlet reisi ve adamlarının toplum yararına olması gereken tutum ve telâkkilerine çok kesin ve sert sınırlar getirmiştir. Örneğin:

1- "Hükûmetlerde usul-ü idâre-i tabaa beyn-el-nâs carî olan muâmele-i âdiyeden pekçok farklı olup hükümdar bulunan zevât zabt-ü rabt-ü millet ve idare-i mülk ve hükûmet muktezasının şiâr-ı vefâ ve merhamet ve levâzım-ı mürüvvet ve insâniyete takdîm olunması câiz olduğunu ve *havasa merhamet etmek için avâma gadretmekten ise havasa gadr ile âmmaye merhamet eylemek beherhâl müreccah bulunduğunu"* vurgulamaktadır. =(Hükûmetlerde milletlerin idaresi usûlü, halk arasında carî olan muamelerden çok farklıdır. Hükümdarlar, milletin huzûrunu sağlamak ve memleket ve hükûmetin idaresi için herşeyden önce hoşgörü, vefâ, erdem ve insana yakışır sevecenliğe sahip olmalıdırlar; *herbirhalde soylu sınıflara yararlı olmak için halka gadretmekten ise, soylu (üst) sınıflara gadr ile topluma yararlı olmak tercih edilmelidir.)*(s.55)

Oysa bu konuda, Machıavel, "aklıbaşında bir hükümdar halkı herzaman ve herkoşulda kendisine muhtaç bırakacak şekilde davranmalıdır; bu takdirde halk, ona herzaman sâdık kalır" der. [3]

Rifat Paşa ise, halkın yararına bir devlet ve hükûmet anlayışını şöyle izah etmektedir:

"Hükûmetler halk için mevzu olup yoksa halk hükûmetler için mahlûk değildir." (Hükûmetler halk için tesis edilmiş olup yoksa halk hükûmetler için yaratılmış değildir.)(s.43)

Bugün dahi birtakım devlet adamları, bundan yüzotuz yıl önce bir Osmanlı devlet adamının bu düşüncesini benimseyebilecek bir düzeye gelememişler, devleti halkın başında eli sopalı bir zorba gibi görmekte devam edegelmişlerdir.

2- Rifat Paşa, devlet ve halkın idaresinde özgürlükçü bir sistemin tarafını tutmaktadır:

"... her devletin hüsn-ü idâresi, vâridât ve masârifâtının lâyikiyle muvâzin olmasına maksutdur. Masârifatı vâridât-ı muayyenesinden ziyâde olur ise gidegide ya izâa-i kuvvet ve miknete (kuvvet ve kudretini kaybetmeye) yahut mülk ve tabaasına ziyâde tarh-ı vergi ile zulüm ve taaddiye bâis (adaletsizliğe neden) olarak bilâahere harâbî-yi mülke ve izmihlâl-i hükûmete bâdî olacağı mücerrebâtdandır." =(hükûmetlerin yokolup bitmesine neden olacağı denenmiş şeylerdir.) (s.44)

3- Vergi Tahakkuk ve Tahsilinde Eşitlik Hakkında

"Tabaadan tahsil-i emvâl-i mertebe hususunda rıfk etmek (yumuşaklık göstermek) unf (sertlik) ve şiddet göstermekten ziyâde müfîd ve müessirdir. Binaenaleyh vergi memâlik-i nizâmâta tatbîken taksim ve tahsil olunmalı, şahsiyât anı taksim ve ta'yin edememelidir. İhtişâm ve sefâhât daima hükümdarları kût (yaşamak için yenilen şeylerin) idaresinde olan tabaaya bâr-ı sakîl (ağır yük) olan vergilerin ziyâde tarh ve tahmiline mecbur eder. Bu misüllü sefâhat ve ihtişamdan ehâliye bâr ve teklif (ağır ve vergi yükleme) hasıl olur. Ve bu bârdan dahi türlü münâzaa vücûde gelir. Ve bir hükümdar böyle ağır vergiler tahsili cihetiyle gerçi zengin ve maldâr olur ve ancak sahâ (cömerdlik) ve mürüvvetinin (insâniyetinin) vergi almadığı ba'zı memûrin ve kurenâsına (yakınlarına) şümûlü bulunur ise de anlar cüz'î zevâttan ibâret olarak halbuki vergi aldığı adamlar pekçok olduğundan zararı küllîsi umuma râcî olur. Tahsil-i vergi umûrunda daima ehâli-i mevcûdenin tahammül-i hâli mülâhaze olunarak ona göre tarh ve tevzî olunmasına dikkat olunmak pek muktezîdir."(s.58-59)

III. M.S.Rifat Paşa'da Halka Dönüşük İlkeler Ve Eğitim Sistemi

Rifat Paşa, bu araştırmamızda sıksık sözünü ettiğimiz 1254/1838 tarihli lâyihasının (8)inci maddesinde, halkın eğitim ve öğrenimi için şunları söyler: "Avâm-ı nâsın dahi herbirşeyi ya'ni üzerlerine lâzım olmayan ba'zı vekayîi bilmeleri bir nevî serbestiyet ve nihayette adem-i itaat gibi mahâzîri (korkulacak şeyleri) mûcib olabileceğine nazaran o makulelerin çokşey dahi öğrenmeleri iktizâ etmeyip yazı okuyup yazmak derecesine kadar tahsilleriyle iktifâ..." edilmesini öğütler. Buna karşılık, günümüz deyimiyle, küçük büyük

bürokratlarla subayların her suretle bilgi tahsil etmeleri gerektiğini, ileri sürmektedir.

Aydın kafalı M.S.Rifat Bey'in yukardaki görüşü ve önerisi karşısında Ali Cânip Bey, şu cümleleriyle, haklı olarak, hayrete düşer:

"Avrupa hayatının izahına hasredilen müfîd bir lâyihanın içinde bu kadar aykırı bir mülâhazenin nasıl yer bulduğuna insan hayret eder..."[4] Ali Cânip Bey bu noktada, Tanzimat ricâlinde irfânın kıtlığına, ancak zevâhiri görmek zarûretinde kalacakları, teslim edilir, şeklindedir. Yine Ali Cânip Bey, Rifat Bey hakkında yazdığı müstakil bir araştırmasında ayni noktada, birbaşka görüşüne yerverir; "Bu gibi bazı sakat fakat zamanı için zarûri mülâhazeleri istisna edilirse Sadık Rifat Paşa'nın cidden iyi görüşlü bir devlet adamı olduğunu kabul etmek icabeder.."[5]

Ali Cânip Bey, Rifat Bey'in bu sakat düşüncesini ilk yazısında "kıt" görüşe; ikinci yazısında da, yaşanılan devrin icâbâtına bağlamaktadır.

Oysa Rifat Bey, paşa olduktan sonra, Abdülmecid'e gönderdiği tüm lâyihalarında ve kaleme aldığı yapıtlarında bu "sakat" düşünceden kendisini kurtarmış olduğunu görüyoruz. Örneğin;

1- "Risâle-i ahlâk"ta çocuklara öğütler verirken "... halka ben okumuşum siz cahilsiniz demek için olmıyarak belki halka öğretmekle hayrım olur niyetiyle okuyup yazmağa ve hüner ve ma'rifet tahsil etmeye sa'y ve gayret etmelidir"(s.60)

2- M.S.Rifat Paşa, "İdâre-i hükûmetin ba'zı kavâid-i esasiyesi" adlı risâlesinde de ayni konuda şöyle der:

"Eshâb-ı ulûm ve fünûna i'tibâr ve iltifât etmeli ve ma'lûmat ve mülâhezelerinin semeresi müşâhede olunmak (araştırmalar) için mektepler (okullar) açmalı çocukları tahsil-i maarif ile hissedâr-ı hüner eylemelidir." (S.57)

3- 1272/1855 tarihli lâyihasında:

"Her sınıf tabaanın tahsil-i ulûm ve fünûn etmeleri ve kesb-i terbiye eylemeleri tedâbirine cidden ikdam olunmalı." (Madde.29)

Ve ayni lâyihasında; "Taşralarca bilâd-ı cesîmede (büyük memleketlerede) mekâtib-i rüşdiye (orta okullar) küşât ettirilmelidir." (Madde.32)

4- 1257/1841 tarihli, daha Tanzimat'ın ikinci yılında Padişah'a gönderdiği lâyihasında ayni konuda şöyle diyordu:

"Cem'i devlet ve millete cehil ve adem-i ma'lûmat mezmum (ayıp) olduğundan ve hususiyle hidemât-ı devlet-i aliyyede istihdam olunacak bendegânın erbâb-ı ma'lûmattan olması faideyi müstelzim olacağından aklâmı (resmî daireler) vesaireye memur olan müsteidâtın hengâm-ı sebâvet ve neş'etlerinde ulûm-ı dîniyeden lüzûmu olanları tahsil eyledikten sonra ahlâk, tarih, hesap, âdâb, kitâbet, inşâ, coğrafya ve tahsil-i Lisân-ı ecnebi (yabancı dil) misüllü ma'lûmatı tahsil etmeleri tedbirine teşebbüs olunmalı..."

Yukarıya alınan örneklerden anlaşılıyor ki, Rifat Paşa, batı hayatını inceledikçe 1254 tarihli lâyihasındaki düşüncesinden vazgeçiyor; halkın yalnız okuyup yazmayı değil, modern bilimleri ve yabancı dil öğrenmeleri gerektiğine işaret ediyor; hattâ birbakıma layik eğitim sistemine yöneliyor.

IV. Batı Düşüncesi Karşısında M.S.Rifat Paşa

Lâyiha ve yapıtlarında görüyoruz ki, Rifat Paşa, Türkiye'de ekonomik, sosyal ve kültürel konular üzerindeki düşünceleri ile ileri bir görüşe sahiptir. Onun bu ileri görüşlerinin amacı, Türkiye'nin toplumsal kalkınması ve insan denilen yaratığın mutlu bir yaşama sahip olmasıdır. İçine dönük bir tarım ve sanayi politikasından yana değildir. (1257/1841 T.Lâyiha) Bireylerin eşit olması; ve sosyal adalet ilkelerinin uygulanabildiği bir ekonomik huzur içinde teker teker yetişkin bir düzeye yükselmeleriyle toplumsal kalkınma ancak mümkün olabilir. (11 Şaban 1255/1839 ta. Lâyiha) İşte o zaman, tarım ve sanayide tıpkı batı ekenomilerinde olduğu gibi, makineyi, yani tekniği esas almaktadır. Bunun için sanat okullarının açılmasını, üniversitelerin kurulmasını ister. 18 Temmuz 1851 tarihinde kurulup birkaç yıl içinde kaybolup giden "Encümen-i dâniş"i ihyâsını zamânın padişahına önerirken üniversite için bilim kitablarının yabancı dillerden çevrilmesi gerektiğine işaret etmektedir. (25 Muharrem 1272/1855 T.Lâyiha, Madde. 30)

Rifat Paşa, halkın öğreniminin sağlanmasına, herkesin okuma yazma bilmesine, işgücünün arttırılmasına, emeğin karşılığı sağlanarak huzur ve özgürlük içinde yaşamın her sınıf için kolaylaştırılmasına önem verir. İşsizliğin önlenmesinin; adama iş değil, işe adam yetiştirilmesini (1257/1841 Ta. Lâyiha) ve idarenin yabancı dil bilen, eğitim görmüş, sorumluluklarının bilincine erişmiş memurların eline teslim edilmesi görüşündedir.

Rifat Paşa'nın bütün bu düşüncelerinin kökeninde batı uygarlığının etkisi geniş orandadır. İktisadî liberalizmin; halkın çalışma özgürlüğü yönünden taraftarı görünür, ama bu ekolün sanayileşmiş batıya getirmiş olduğu sömürüce vasfını benimsemediği, yukarlarda işaret olunan düşüceleriyle kanıtlanmaktadır.

Öyle görülüyor ki, Rifat Paşa'nın iktisadî liberalizmi;- İgnilizlerle yapılan 16.8.1838 tarihli ticaret antlaşmasının yirmibeş yıl içinde muhtelif batılı devletlerle yenilenerek şümullendirilmesine ve bu suretle Osmanlı-Türk ülkesinin açık pazar hâline getirilmiş olmasına rağmen-, Türk halkı için, gayet sınırlıdır. "Bırak yapsın, bırak geçsin" kapitalizm ilkesi, Rifat Paşa'nın; bir memleketin ihracaatının ithâlatından fazla olmaması hâlinde o toplumda harabîliğinin ve yıkımın başlayacağı görüşünü etkilememiştir.

Rifat Paşa'nın bu fikirlerinin oluşunda; 1840'lardan itibaren Almanya'da görünmeye başlayan; İngilizlerin serbest pazar sistemine karşılık yeni ekonomik fikir akımları ile Fransa'da görünen emekçilerin yaşam geleceklerini sağlamaya çalışan yeni düşüncelerin etkisi olup olmadığı üzerinde durmak gerekir.

A- Alman Okulu ve Rifat Paşa

1840'larda Almanya'da kendini gösteren ve "Tarihi okul" adı verilen akımın temel ilkesi, kuvvetli gümrüklerle yabancı sanayi mâmüllerine karşı dahilî pazarları korumak ve içpazarlarda millî sanayinin bu suretle gelişmesini sağlamak yâni himayecilik sistemi idi. Bu yeni sistem, özelikle, 1845-1880 yılları arasında Almanya'yı, İngiliz iktisadî liberalizmi karşısında kuvetli bir rakip hâline getirmişti.[6] Bu akım henüz kendini göstermeden, Rifat Paşa'nın 1838'de kaleme aldığı "Avrupa'nın ahvâline dair" yapıtında; lüks eşyalar için çok kuvvetli gümrük resimleri konularak ithalini önlemek ve bu suretle ithalâtın ihracattan daha düşük seviyelerde tutulmasına dair önerileri esasen vardır.

Ancak, Almanyada 1841'den itibaren uygulanmaya başlanılan himaye sisteminin Alman endüstrisini sür'atle inkişaf ettirmesini izlemiş olduğu anlaşılan Rifat Paşa'nın, 1257/1841 tarihli lâyihasında bu gözlemlerinin yansımaya başladığını görürüz: "Her mülk ve devletin ma'mûriyeti dahi eşya ve mahsûlât ve i'malâtından dolayı ihracatı ithalâtına galip olmasına mevkuf ve harâbiyeti dahi bunun aksi hâlinde olacağı ma'lûm ve ma'rûf olduğundan..." diyerek tarihî okul'un temel ilkesine, dolayısiyle de olsa, temas edilmiş olmaktadır.

Paşa'nın 1263/1847 tarihli lâyihasında da, "...sunûf-u tabaa-i saltanat-ı seniyenin iktisâb-ı refah-ü hâl ve serveti iki şey ile olabilir, biri ziraat ve diğeri hirfet (san'at, ustalık) ve sanayiin ilerlemesidir. Memâlik-i Devlet-i aliyye ekser sevâhil ve erazi-yi münbiteye tesadüf edilmesine ve ehali-yi mevcûdenin ülfet ve mu'tâdına göre evvelki derecede ziraatin terviç ve tevsiine daha mustait görünür. Sanayiin ilerlemesi ve her nevî ma'mûlât-ı dahiliyeye i'tibâr olunması devlet ve tabaanın saadet hâline pek ziyâde nâfi' tedbir olduğundan..." önerileri de, ayni temel ilke doğrultusundadır.

Rifat Paşa, ülkenin kalkınmasında, maliyenin düzensizliğine ve verilen bütçe açıklarına karşı ileri sürdüğü tüm lâyiha ve mazbatalarında daima üzerinde durduğu sorun, ihracatın ithalâttan üstün, hiç değilse başabaş bulunması sorunudur ki, bu da Tarihî okulun temel sistemini anımsatmaktadır.

Konunun en önemli yönünden biri, Türkiye'de 1851 yılında ilk defa matbû olarak yayınlanmış olan bir ekonomi kitabı çevirisinde, ithalâtın ihracattan daha fazla olmasının, bir memleket ekonomisine daha yararlı olacağı lehinde ileri sürülen görüşlerdir.[7]

Oysa Rifat Paşa, bu yapıtın yayımından sonra da, tanzim etmiş olduğu (43) maddelik 25 Muharrem 1272/1855 tarihli lâyihasının (26)ıncı maddesinde aynen şöyle der: "Husûl-ü ma'mûriyet-i sahiha-i mülkiye için ithalât ve ihracat muvazene olunarak mahsülât-ı arziyenin an be an tezâyüdü çâresine ikdâm (gayret ve sebatla çalışma) ile ihracatın bu yüzden ziyâde olmasına i'tinâ edilmesi" ve (34)üncü maddesinde de "israfât ve tekellüfât-ı câriyenin terkiyle emtia ve i'malât-ı dâhiliyeye hakîmâne rağbet ve i'tinâ olunarak bu sûretin âdet-i hasene hükmüne konulması" gibi kuvvetli himâye sistemlerinde, Almanya'yı İngiltere'ye rakip bir düzeye çıkaran "Romantik okul"un etkisi bulunmamıştır diyemeyiz!

Ayni zamanda; İngiltere dostu olan Rifat Paşa'ya bu dostluk, Onun iktisadî liberalizminin "bırak yapsın, bırak geçsin" sömürü ilkesine karşı çıkmasına engel olamamıştır. Ve nihayet, arkadaşı Sahak Efendi'nin, yukarda sözü edilen çevirisi de onu etkilememiştir.

B- Fransa'daki Yeni Akımların Rifat Paşa'ya Etkisi

1830-1840'ların Fransasında, 1789 inkılâbından sonra memleketin yeni efendileri olan büyük burjuvazi ile emekçi halk arasındaki ekmek kavgası devam ederken özellikle Sensimon, Fourier gibi müelliflerin de emekçiler üzerinde birtakım yeni düşünceleri, yapıtlarıyle ortaya çıkmıştı. Ama heriki müellif de bir "işçi sınıfı" ve "işçi sınıfı inkılâbı" gibi konular üzerinde durmamışlardır. Onlar, emekleriyle geçinen insanların ekonomik mutluluğa kavuşabilmeleri için, birtakım formüller getiriyorlardı. Özellikle bu iki müelliften Fourier'ni şu sözleri üzerinde, konumuz yönünden durulması gerekir: "Halk; refahının bugün için de, yarın için de güven altında olduğunu bilmeli; bu güven kendisini de, çoluğunu çocuğunu da endişeden kurtarmalıdır."[8]

İşte, Rifat Paşa'nın lâyihalarında ileri sürülen birçok sosyal, ekonomik ve idarî ıslahat önerilerinde hâkim olan, halkın refahı ilkesi; (kazziyesi) Fransız müelliflerinin yukardaki ve bunlara benzer görüşlerinden esinlenmiş olabileceğini ya da o devrin insan sefâleti karşısında akıl yolunun bir olduğu gerçeği ile ayni şeyleri düşünmekte olduklarını, söyleyebiliriz!

Filvâki Fransız müellifleri, ekonomik ve sosyal görüşlerini ileri sürerlerken, işverene karşı işçinin üretimdeki gerçek mevkiini alması gerektiği fikrinin savunucusu idiler. Rifat Paşa ise, henüz Osmanlı Türkiyesi'nde teşekkül etmemiş olan sanayiin ve dolayısiyle emeği sömüren bir büyük sanayi burjuvazisini hedef almış değildir. Ama bizzat zamanın Hükümdar'ına göndermiş olduğu lâyihalarındaki halkın refahı ve mutluluğu esprisinin o günlerde "Ağa"lara, "Paşa"lara karşı olduğu gibi, birgün onların yanında ya da onların dışında ekonomiye hâkim olan güçlere de karşı olacağı açıkca görülmektedir.

Taşrada rüşdiye ve sanat okullarının açılarak, çocukların ve halkın fen ve sanat dersleriyle yetiştirilmeleri; madenlerin işletilmesi için yapılması gereken şeyler; nihayet tarımsal üretimin yükseltilerek, içanadolu'dan kıyı limanlarına kolayca sevki hususlarında uygulanması gereken yol politikasının düzenli bir şekilde ele alınması; ihracatın daima ithalâttan fazla olması; vergilerin adalet dairesinde tahakkuk ve tahsili; halkın istediği yere seyahat etmek özgürlüğü; halkın yararına ahşap ve kâgir bina inşaatı ile merkezî aydınlatma sistemi; huzur evleri ile hastahanelerin açılması gibi önerilerinin tümü, halkın ekonomik refahı ve sosyal yönden de, yaşam seviyesinin uygarlık düzeyine yükseltilmesini amaçlamaktan başka ne olabilirdi?

Yukarıda sıraladığımız önerileri yapılmaz ise, ne olacaktı? Sorusuna bizzat Rifat Paşa'nın vermiş olduğu yanıt *"vahîm hallerin"* meydana geleceği şeklindeydi. Bu konuya yukarlarda "İdare-i hükûmetin bazı kavaid-i esasiyesi" adlı yapıtı dolayısiyle temas edilmişti.

Rifat Paşa'nın gerek bu risâledeki gerekse lâyihalarındaki fikirlerine ayni zamanda Fransa'nın 1841 eylemlerinin etkisi olmadığı, iddia edilemez! Nitekim, 25 Zilhicce 1272/1855 tarihli lâyihasında; "Haylice vakitten beri ve hususiyle şu günlerde Devlet-i aliyye'nin umûr-ı mâliye ve mülkiyece kötü idaresi bir vahîm âkibeti verecek derecede hey'et-i müellime ve mahfûfe kesbetmiştir ki bunun cihet-i tafsiliyesi devlete etrafiyle ma'lûm olduğundan tafsil ve miktâr-ı hâsılı tahsil kabilinden olacağından başka birkat daha eshâb-ı sıdk ve hamiyete teessüf-i azîmi mûcib olacağı cihetle andan sarf-ı nazar ile..." diye başlıyan Rifat Paşa, 1855'lerdeki Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal bozukluklarındaki nedenlerin, devlet adamlarında aranması gerektiğine, nezaketle ve fakat ısrar ile işaret etmekteydi.

Rifat Paşa, "Osmanlı Devleti'nin idarî ve malî işlerinin kötüye götürülmesi" neticesinin "pek vahîm" olacağı üzerinde duruyordu. Bunun önüne geçebilmek için, maliye ve idarede ıslahat gerekir ki, bunun da tek yolu liyakatsiz, bilgisiz ve âdil olmayan bu derecedeki devlet adamları ve memurlarının bir usûl dairesinde azilleriyle yerlerine uygunlarının atanmasıdır.

Liyakatli, bilgili ve âdil devlet adam ve memurların bulunup atanmaları konusunda, Rifat Paşa, ölümünden altı ay kadar önce vermiş olduğu 25 Muharrem 1273/1856 tarihli lâyihasında açıklamalarda bulunmuş; ve özellikle iltimas ve adama iş gibi yolsuzluklar üzerinde durmuştur.

Sonuç

M.S.Rifat Paşa'nın lâyihaları arasından seçdiğim birkaçiyle yapıtlarından aldığım kısımlar göstermektedir ki, Tanzimat döneminin bu devlet adamı kafa ve ruh yapısı bakımından ilerici bir vasfa sahiptir. Abdülmecid'e; sarayın israfını önleyiniz, masrafları kısınız demeğe getiren önerilerde bulunabilen cesareti medeniye sahibi bir bürokrattır.

Bu yazımızın baştarafına geçirdiğimiz, "Devlet" ve "Hükûmet" denilen kurumların varlık nedenini, Jean Jacques Rousseau'nun "Tabiî hukuk nazariyesi"ne benzer bir şekilde izah eden Rifat Paşa'nın, âdeta birer özdeyiş hâline getirdiği düşüncelerini, bu araştırmamızın sonucu olarak aşağıya aynen

almaktan geçemedim.

I- Hukuk Devleti:

"Bir memleket ki, ahkâm-ı şer'iye ve kavânin-i mevzua hüküm ve nizâmından ziyâde şahsiyata i'tibar ve riâyet olunur ise o mahalde temekkün etmek (oturmak) câiz değildir. Ve ol memleket ki vatan olunmaya şâyândır anda hukuk-u tasarruf-ı emlâk ve emvâl ve muâmelât ve dostlarına ihtilât ve ünsiyette (görüşme ve arkadaşlıkta) emniyet-i kâmile mevcut ve mer'î olmak lâzım gelir."[9]

"Bir devlet ki kanun-u adl vaz' ve istimâlinde ihmâl ile zulm ve taaddî (işkence ve yasaların sınırlarını aşma) meslekine mesâlik (yoluna girmiş) ola elbette hâl-i karîn-i zevâl (sona erme hâli yakın) olacağı ma'lûmdur. Ve insanı ıslah ve terbiye eden ancak kanun ve nizâmattır ve tehzîb-i ahlâk (ahlâkın düzeltilmesi) ise kavânin ve nizâmât-ı hasene (iyi yapılmış yasa ve düzenlemeler) den tevellüd eder."[10]

II- Devletler Yıkılır Milletler Bâkidir

"Nev-i beşere ictimâ ve medeniyet emr-i zarûri ve tabiîdir. Ve herşeyde ebnâ-yi cinsiyle (insanlarla) itilâf (uyuşma) ve istiâneye (yardımlaşmaya) muhtaçtır. Ve cemiyet-i insaniyenin hâli daima bir-karar üzre müstakar olamıyarak her-bâr (daima) etvâr-ı muhtelife (çeşitli tavırlara) ve hâlât-ı cedideye (yeni niteliklere) müntakil (dönüşmüş) olmaktadır. Biaenaleyh def'i fesad ve ru'yet-i umûr-ı ibâd (bozuklukların giderilmesi ve işlerin yolunda görülmesi) için her memlekette hükûmet-i icrâiyenin lüzûmu açıktır.

"Devlet denilen hey'et-i müctemia adâlet-i muntazama ve kuvve-i muslihadır (âdil ve iyileştiricidir).

"Her devlet ve hükûmetin medâr-ı kuvvet-i hayâtı ve devam ve sebâtı adâlettir. Ve madde-i muzırre-i inhitât ve zevâli dahi zulüm ve sitemdir. (işkence ve haksızlıktır). Adâlet esâs-ı devlettir. Ve adâlet dahi mutlaka menfaat-i umûmiye-i mülk ve milletin hüsn-ü muhafazası kaziyyesidir (adâlet de mutlaka ülke ve ulusun menfaatini korumak meselesidir.) Bu esas üzre müesses olmayan ve şer'e ve akla ve insâf-ı hakkâniyete mugayir olan hükûmetin müstakar ve pâyidar (devamlı düzenli) olması mümkün olamaz.

"Adl ve hakkaniyet üzre müesses olan devletin bünyân-ı şevketi kavî ve üstüvâr (büyüklüğü kudretli ve sağlam) olur.

"Her mülk (memleket, ülke) ve devletin bâis-i zevâl ve izmihlâli (sona erip yokolması nedeni) ehâli hakkında zulüm ve taaddî muamelesi olmakla tabaa-i mevcûdenin (halkın) nefret-i umûmiyesini ve mülk ve milletin harâbîni mûcib olmamak için teâdiyattan (düşmanlıklardan) ziyâdesiyle mücânebet (çekinmek) eylemek devletlere elzemdir.

"Herbir hükûmetin vasfı tabaa-i mevcûdesinin tesviye-i maslahat ve ihkâk-ı hukukları içindir. (Herbir hükûmetin varoluşunun nedeni, halkının işlerini görmek ve haklarına kavuşturmak içindir): Hükûmetler halk için mevzû (vazolunmuş) olup yoksa halk hükûmetler için mahlûk (yaratılmış) değildir.

"Akdem şerâit-i hükûmet (önce hükûmet olmanın koşulu) devletin rükn-i rüknü (temeli) olan adâlet ve mes'ûliyet ve ahkâm-ı nizâmâta mütemâdiyen riâyet etmekten ibarettir.

"Her mülkün âsâyişini muhafaza kuvvet-i hükûmete muhtaçtır. Hükûmetin zaafı gibi mülkçe muzır ve mühlik (helâk eden) şey olamaz.

"Mülkü idarede tedâbir-i mücerrede-i kavliye faide vermeyip icraat-ı fi'lîye elzemdir (memleketi idarede havada kalan sözler yararlı olmayıp fiîlen craat gereklidir). Fiîliyat olmadıkca hiçbir semere hâsıl olamaz ve bayağı umûr-ı âlem muattal olur (dünya nizâmı kullanılmaz olur), ve ru'yet-i mesâlihte (bakılması gereken işlerde) durgunluk ise en nihâye (sonunda) bir madde-i vahîme-i cesîmeyi (büyük tehlikeler) doğurarak herşeyin zîr-ü zeber (altüst) ve herc-ü merc (darmadağınık) olmasını mûcib olabilir.

"Hükûmet hangi esas üzre idare olunur ise olunsun beher-hâl (mutlaka) merkez-i idâre kuvve-i icrâiye mükemmel olmak farz gibidir. Eğer kuvve-i icrâiyede zaaf hâli mahsûs olur (hissolunur) ise nihâyeti ihtilâl-i mülk ve tabaa-i dâîdir (halkı ülkede karışıklığa dâvet eden sebeb olur).

"Her devlette hüsn-ü hizmet edenlere mükâfat ve ihanet ve hiyânet (kötülük ve hainlik) eyleyenlere mücâzât etmek (cezalandırmak) elzemdir. Eğer bu hususa riâyet olunmaz ise fesâd-ı mülkî müntic olacağı (ülkede bozukluğa neden olacağı) bi-iştibahtır (kuşkusuzdur).

"Devletlerin namusu insanın ruhu mesâhebesindedir. Namus ve ırz-ı devleti herhalde vikâye (korumak) ve muhafaza eylemek hükûmetin birinci derecede gözeteceği meseledir.

"Mülk-i devlet ve asker ricâl ile ve ricâl mal ile bulunur ve mal ehâli ve tabaadan husûle gelir. Ehâli dahi adl ve hakkâniyet ile muntazam-ül hâl (hâli derlitoplu) olur. Cem'i devlete âriz olan zaaf ve zevâl daima bir esasın ihtilâlinden (bozukluğundan) ve beyn-el vükelâ ihtilâflar zuhûrundan neş'et edegelmiştir.

"İdâre-i gaddarâne üzre hareket eden hükûmet hasmasından (düşmanlarından) ziyâde tabaa-i mevcûdesinden (halkından) ihtirâz etmelidir (çekinmelidir).

"Bir devlette ne vakit eshâb-ı ulûm ve dirâyet tekessür ve tecemmu' eder ise (çoğalırsa) revnâk (güzellik) ve saadet hâli ol zaman husûle gelir.

"Her hükûmetin sahih kuvveti tabaasının (halkının) itaat-i kâmile ve hüsnü kabul ve muhabbet-i dâimesi ile hasıl olur."

M.S.Rifat Paşa, sözlerini yukardaki cümleyle bitirirken şunları diyordu: "Her devlet ve hükûmet sıraladığım ilkelere sadakatle uyduğu takdirde halkının kendisini iyi bir surette kabul ile itaat gösterir ve devletine karşı daimî sevgisi hâsıl olur." (İdare-i hükûmetin bazı kavâid-i esasiyesi, s.42-43)

* *
*

Bugün, yüz küsur yıl önce yazılan yukardaki düşüncelerden başka söylenecek bir şey var mıdır? □

[1] Cemil Birsel, Tanzimatın haricî siyaseti, *Tanzimat* I, yüzüncü yıl dönemi münasebetiyle 1940, s.684 ve 688.

[2] Necdet Kurdakul, *Osmanlı devletinde ticaret antlaşmaları ve kapitülasyonlar*, 1978, s. II, Dipnotu: b.

[3] Machiavel/Vahdi Hatay, *Hükümdar*, s.46.

[4] Ali Cânip, *Rönesans ve Türkiye, Hayat Mecmuası*, ta. 2 Kânunevvel 1926, cild: I, sayı I, sa. 6 sütun 3.

[5] Ali Cânip, Teceddüd tarihimizde dikkate şâyân bir simâ-garblılaşmaya ilk çalışanlardan Sadık Rifat Paşa; *Hayat Mecmuası*, 16 kânunevvel 1926, Cild: I, sayı. 3, s. 45.

[6] Prof. Dr. Aydın Yalçın, *İktisadî doktrinler ve sistemler tarihi* 1976, s. 359'dan itibaren.

[7] Jean Batiste Sabeque/Sahak Abru, *İlm-i tedbiri menzil* (İktisat) 1268/1851 Bend. 14, İthalât ve ihracâta dair, s. 60-69.

[8] Paul Louis/Şerif Hulûsi, *Fransız sosyalizmi tarihi*, Dördüncü yayınevi 1966, s.54.

[9] M.S.Rifat Paşa, İdâre-i hükûmetin bazı kavâidi esasiyesine müteallik Risâle, *Müntebehât-ı Asâr-ı Rifat Paşa*, 16. Kitap, s.44.

[10] Aynı yapıt, s.45.

Avrupalı Gözüyle Tanzimat

Ed.Engelhardt, *Tanzimat* (Milliyet Yay.) M.A. Ubicini, *1850'de Türkiye*, 2 cilt (Tercüman, 1001 Temel Eser)

19. yüzyıl Avrupa'nın ve onun etkisi altında olan, dünyanın geniş kesimlerinin "ilerleme"ye iman derecesinde sarıldıkları bir dönemdir. Avrupa'nın bu düşünceyi önce üretmesi, sonra da yeni oluşmakta olan endüstri uygarlığının dini haline getirmesi nedensiz değildir. Çünkü bu kıta, kapitalizmi, dar bir nüveden itibaren, tüm insanların yaşam biçimi haline getirme macerasında önemli mesafeler kazanmıştır. Ama kapitalizm uslu bir çocuk olmadığı için ve düşen kâr hadlerine hiç dayanamadığından, bir yandan ihtiyaçların sınırsızlığı efsanesini yaşatmak üzere, sürekli olarak yeni malları ortaya çıkartırken, diğer yandan da, yaşlı gezegenin tümünü bir ekonomi-dünya haline çevirmektedir.

Aydınlanma döneminin doğa parantezindeki kavrayışından gelen Batılı entellektüeller, hayatın programının doğal düzene ulaşmak olduğu, yani sürekli bir gelişme olduğu düşüncesinin taşıyıcıları olarak ortaya çıkarlarken, aynı okuldan yetişme idealistler (örneğin Hegel) ve materyalistler (örneğin Marx), diyalektik mantığı tarihe uygulayarak, insanlığın yeryüzü macerasının bir ilerleme tarihi olduğu noktasına varmışlardır. Bütün bunların birleşmesi, Batılı insanların ilerlemeyi kader olarak kavramalarına ve bazılarının da kendilerine bir uygarlaştırma görevi vehmetmelerine yol açmıştır. Bir açıdan sömürgeciliğin meşrulaştırılması olan *"mission civilisatrice"* [vazife-i temdin = uygarlaştırma görevi], bir başka açıdan da, ilerleme ideolojisine samimiyetle inanan ve bu ilerlemenin modeli olarak da, kendi kıtalarının tarihini gören birçok Avrupalının, yapılması mutlaka gerekli bir şey olarak kavradıkları bir sürecin adı haline de gelmiştir.

İnsanlık tarihinde ilk kez, bir kıta kendi yaşam biçimini, ekonomisini ve toplumsal yapısını dünyanın tümüne dayatmaktadır. Böylesine bir süreç içinde ve hemen herkes için, Avrupa'nın ürettiği sayılan tüm değerler "iyi", diğerlerinin tümü ise "kötü" halinde kategorize edilmekte ve toplumsal değişme süreci bir kez daha dinsel terimler içinde tasnif edilmektedir.

Osmanlının 18. yüzyılla birlikte başlayan ıslahat çalışmalarının modeli de, ister istemez Batı Avrupa olmuştur, çünkü karşısında "geri" kalındığı duygusuna kapılınan sosyo-ekonomik mekân burasıdır. Ancak sorun, rakibin silahları, bu silahları üretme bilgisi ve bilgisinin cilası düzeyinde kavrandığı için, bu çalışmalar her zaman bürokrat reformizmi olarak kalmış, geniş halk kitlelerinin hayatını ise, ancak dolaylı olarak etkileyebilmişlerdir.

Tanzimat fermanıyla doruğuna çıkan Osmanlı bürokratik reformizmi, Batı'ya 19. yüzyılda egemen olan ilerleme ideolojisi içinde, Avrupalı "Osmanlı uzmanları" tarafından alkışla karşılanmıştır. Türkçede *Tanzimat* adıyla yayınlanan kitabını, Gülhane hatt-ı hümâyununun okunmasından yarım yüzyıl kadar sonra yazan Ed. Engelhardt, bu çabaları mutlaka gerekli olarak görmekte ve Osmanlı imparatorluğunun "Orta Çağ düzeyinden çıkabilmesi"nde, hatt-ı şerifle getirilen yeniliklerin çok önemli ve hayati rollerinin olacağını bildirmektedir. Engelhardt'a göre, bu çabaların önünde büyük bir engel vardır, o da halkın muhalefetidir. Böylece, bugüne kadar intikâl eden, çok ilginç bir ikilem ortaya çıkmaktadır: ilerlemeci bürokratlar ve gerici halk. Bu anlayış, birçok aydınımız tarafından çok tutulmuş ve özellikle de birçok bürokratik reformun başarısızlığının başlıca nedeni olarak görülmüştür.

Engelhardt'ın Tanzimat hareketine yaklaşımının ikinci odağı ise, bu ıslahatın asıl görevlerinden birinin de, Avrupa'yı tatmin etmek olduğu düşüncesidir. Engelhardt'a göre, bu karşı gelinemez bir zorunluktur, çünkü yazdıkları o gözle okunduklarında, Avrupa'nın oyunun kurallarını koyan "esas oğlan" olduğunu sıklıkla belirttiği görülmektedir. Bu açıdan, batılılaşmanın bir başka boyutu da yakalanmış olmaktadır: "batının hoşuna gidecek hale gelmek".

1850 Mart'ından itibaren *Le Moniteur Universel*'de Türkiye hakkındaki mektupları yayınlanan M.A. Ubicini de olaya pek farklı bir açıdan bakmamaktadır. 1851'de *Lettres sur la Turquie* adıyla kitap halinde yayınlanan bu mektuplar, Tanzimat Türkiye'sinin oldukça nesnel bir portresini çizmektedirler. Ama bizi asıl ilgilendiren, Ubicini'nin yaklaşım tarzıdır. Yazar kitabını Âli paşaya ithaf ettiğini belirttiği ibarede "Türkiye'nin ilerleme ve medeniyet yo-

lunda artan bir hızla yürüyüşünü göstermeyi amaçlayan bu eseri zât-ı âlinize ithaf ederken..." diye yazmıştır.

Aslında Ubicini Osmanlı devletine karşı samimi bir sempati duymaktadır, ama çağının genel koşullanmalarından kurtulması mümkün olmamakta ve artık anakronik siyasal bir formasyon haline gelmiş bulunan Osmanlı devletindeki ıslahat çalışmalarının, aslında merkezi yönetime uygulanan yapay bir solunum olduğunu kavrayamayarak, bunları ilerleme ve uygarlık yolunda adımlar olarak görmektedir.

Türk tarihçiliği, Tanzimat'ın bu 19. yüzyıl yorumundan büyük çapta etkilenmiş ve hareketi hep ilerleme, yenileşme, uygarlaşma terimleriyle ifade etmiştir. Bunun böyle olmasında, 19. yüzyılda Osmanlı hakkında fikir bildiren Batılı yazarların rolü büyüktür.

MEHMET ALİ KILIÇBAY

Tanzimat I

Tanzimat I, 100. Yıldönümü Münasebetiyle, Maarif Vekâleti, İstanbul 1/940 s.1026

MAARİF Vekâletinin Tanzimat'ın 100. Yıldönümü münasebetiyle, (ertesi yıl) 1940'ta yayımladığı görkemli *Tanzimat I* derlemesinin devamı, Bakan Hasan Âli Yücel'in sunuş yazısındaki temennisine rağmen gerçekleştirilememiştir. Aradan geçen 50 yılda da, bu yapıtın bir benzerini ortaya koyamadık.

İletişim Yayınları'nın *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*'nden sonra, Fahri Aral'ın yayın yönetmenliğiyle 6 cilt halinde çıkardığı, toplamı 1700 sayfayı aşan *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* adlı incelemeler derlemesi, *Tanzimat I*'in mirasından geniş ölçüde yararlanmıştır. Fakat yeni ansiklopedinin konu çeşitliliği çok daha zengin olmakla birlikte, ele aldığı zaman dilimi, diyelim 1876'ya, I. Meşrutiyet'e gelmekle yetinmeyip, II. Abdülhamit, II. Meşrutiyet ve Kurtuluş Savaşı dönemlerini de kapsadığı için, bu iki yapıtın karşılaştırılması doğru olmaz.

Çoğu kuşe kâğıda basılıp metin aralarına ve eserin sonuna konulmuş yüzden fazla resim ve belge dışında, bin sayfayı geçen *Tanzimat I* cildi, uzunlu kısalı otuz makaleden oluşmaktadır. 4 ilâ 100,5 sayfa arasında değişen yazıların nicelikleriyle nitelikleri arasında zorunlu bir ilişki bulunmamaktadır; ama pek çoğu muhallet (kalıcı) araştırma ve denemelerdir. Halen sahaflarda eski nüshalarının ikiyüz bin liradan daha yüksek fiyatlarla alıcı bulduğunu öğrendiğimiz bu yapıtın içindekileri şöylece yeniden sınıflandırmak mümkündür:

(Biri dışında tümünün vefat etmiş olduklarını sandığım yazarların, 1940'ta bulundukları görevleri aktarıyorum. Velidedeoğlu hocaya uzun ömürler diler, ölenleri de biri -"bilirkişim" Okandan- dışında rahmetle anarım.)

Hukuk

(3) Hukuk Başlangıcı, Tarih ve Felsefesi Doçenti Dr. Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanının Tahlili" 27 s.

(4) Türk Hukuku Tarihi ve Türk Tarihi Ord.Prof. Sadri Maksudî Arsal, "Teokratik Devlet ve Lâik Devlet" 36 s.

(5) Âmme Hukuku Doçenti Dr. Recai Galip Okandan, "Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri" 31 s.

(7) Medenî Hukuk Doçenti Dr. Hıfzı Veldet (Velidedeoğlu), "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat" 70 s.

(8) (Hususi) Hukuk (ve Usül) Ord. Prof. Mustafa Reşit Belgesay, "Tanzimat ve Adliye Teşkilâtı" 9 s.

(9) Ceza Hukuku ve Usulü Ord. Prof. Tahir Taner, "Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku" 11 s.

(13) Umumî iktisat ve İktisadî Doktrinler Doçenti Ömer Lütfi Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274/1858 tarihli Arazi Kanunnamesi" 100,5 s.

İktisat

(10) İktisat Ord.Prof. Şükrü Baban, "Tanzimat ve Para" 29 s.

(11) İktisat Doçenti Refii Şükrü Suvla, "Tanzimat Devrinde İstikrazlar" 25 s.

(12) Türk İnkılâp Tarihi Prof. Yusuf Kemal Tengirşenk, "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devleti'nin Harici Ticaret Siyaseti" 31 s.

(14) İktisat Fak. Dekanı, Ord.Prof. Ömer Celâl Sarç, "Tanzimat ve Sanayimiz" 18 s.

Tarih

(1) Edebiyat Fak. Dekanı, Yeni ve Son Zamanlar Tarihi Ord.Prof. A.H. Ongunsu, "Tanzimat ve Âmillerine Umumî Bir Bakış" 12 s.

(2) Yeni ve Son Zamanlar Tarihi Doçenti Enver Ziya Karal, "Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri" 17 s.

(19) Ortazamanlar Tarihi Doçenti Mükrimin Halil Yinanç, "Tanzimattan Meşrutiyete kadar Bizde Tarihçilik" 22 s.

(21) İçtimaiyat Doçenti Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Tanzimatta İçtimâî Hayat" 40 s.

Fikir Tarihi, Biyografi-Bibliyografi

(20) Edebî Metinler Şerhi Doçenti Dr. Ali Nihat Tarlan, "Tanzimat Edebiyatında Hakiki Müceddit" 20 s.

(23) Tarih Doçenti Cavit Baysun, "Mustafa Reşit Paşa" 23 s.

(24) Umumî Ruhiyat Doçenti Sabri Esat Siyavuşgil, "Tanzimatın Fransız Efkâr-ı Umumiyesinde Uyandırdığı Akisler" 10 s.

(25) Felsefe Doçenti Hilmi Ziya Ülken, "Tanzimattan Sonra Fikir Hareketleri" 19 s.

(26) Maarif Vekâleti Müsteşarı İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar" 80 s.

(30) Maarif Vekâleti Neşriyat Müdürü Faik Reşit Unat ve Basma Yazı ve Resimleri Derleme Müdürü Selim Gerçek, "Bibliyografi" 11 s.

Eğitim ve Bilim

(15) Pedagoji Prof. Sadrettin Celâl Antel, "Tanzimat Maarifi" 18 s.

(16) Edebiyat Ord.Prof. Şerefettin Yaltkaya, "Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler" 4 s.

(17) Astronomi Doçenti Dr. N.Gökdoğan, Fen Fak.Ord.Prof.Dr. Kerim Erim, Fen Fak. Dekanı, Umumi Fizik Prof. Fahir Yeniçay, Kimya Doçenti Tarık Artel, "Tanzimat ve Müsbet İlimler" 41 s.

(18) Fizikî Coğrafya Ord.Prof. İbrahim Hakkı Akyol, "Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji" 60 s.

(27) Umumî Linguistik Prof.Dr. Ragıp Özdem, "Tanzimattan beri Yazı Dilimiz" 72 s.

Askerlik

(6) Harp Akademisi Harp Tarihi Öğretmeni Kur.Alb. Necati Tacan, "Tanzimat ve Ordu" 8 s.

Dış Politika

(22) İst.Üniv. Rektörü ve Devletler Hukuku Ord.Prof. Cemil Bilsel, "Tanzimatın Haricî Siyaseti" 61 s.

Tıp

(28) Tıp Tarihi Prof.Dr. Süheyl Ünver, "Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar" 33 s.

(29) Konya Mebusu Dr.Osman Şevki Uludağ, "Tanzimat ve Hekimlik" 10 s.

M.E.B.'nın bu cildin tıpkı-basımını yaptırarak yayımlamak istediğini duyduk. Elbette iyi olur. Ama elli yıl önce üretilmiş böyle bir yapıtın, bütün eksikliklerine karşın aşılamamış olmasına üzülmemek de elde değil.

METE TUNÇAY

AYDIN VİLAYETİ

Zeybekler ve esnaf

Eski çağların Eolide, İonie, Liydie, Carie, Lycie uygarlıkları, bölgeye yerleşen Aydınoğulları'ndan, yakın zamanların ünlü derebeyleri Karaosmanoğulları'na kadar Türklere yığınla iz, anı ve gelenek bıraktı. Sultanlara, beylere bazan destek veren bazan da kafa tutan, Aydın dağlarının simgesi zeybeklerde bu geleneklerden izler vardır. Uzun süre, Batı Anadolu'nun en etkin kırsal gücünü oluşturan zeybekler; renkli ve çok karmaşık kıyafetlerini, kendi dünyaları demek olan türlü silahlarla, harbiler, maşalar, çubuklar, kabaklar, enam keseleri ile süslemekteydiler. Bu, onlar için kutsal bir görev gibiydi. Soldakinin bir zaptiye, ortadakinin de bir zaptiye onbaşısı olduğunu, kıyafet farklılıklarının biraz da buradan kaynaklandığını vurgulayalım. Yanlarındaki Aydınlı esnaf ise yalın giyimiyle "soyulmuş bir yolcu"(!) gibi.